

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА

№ 1 (2), 2025

БИШКЕК 2025

Главный редактор

д.э.н. **К.К. Шакирова**

Ответственные редакторы: **Бектурова Р. О., Асанова К.Б.**

Редколлегия:

Аюпов А.Н. – д.э.н., профессор
Бейшембиев Э. Ж. - - д. ю. н., профессор
Бекбалаев А.А. – д. фил. н., профессор
Биримкулова К.Д. – д.э.н., профессор
Бисалиев Р.В. - д. м. н., профессор
Жумалиева Г. Э. – кан. фил. н., доцент
Деркенбаев С.М. – д.с/х. н., профессор
Иманалиев Т.М. - д. ф. м. н., профессор
Ишенов Б.Ч. – д.э.н., профессор
Карабаев Н.А. - д. с/х. н., профессор
Найманова Ч.К. - д. фил. н., профессор
Розахунова Н.Р. – д. ю. н., доцент
Самыкбаев А. К. - д. с/х. н., профессор
Сартбекова Н.К. – д. пед. н., профессор
Сияев Т.М. - д. пед. н., профессор
Токтосунова Б.Б. - д. хим. н., профессор, изобретатель
Тулеева Ч. С. – д. фил. н., доцент
Чолбаева С.Ж.- д.э.н., профессор
Чубурова Ж.Т. – д.э.н., профессор
Шалпыков К. Т. - д. биол. н., профессор
Шерипов Н. – д.ю.н., профессор

<http://vestnik.kg/>

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 37.013 (575.2) (043)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-3-10

Алыбаева Токтожан Кочкоровна

И. Арабаев атындагы КМУ, педагогика кафедрасынын изденичүүсү

Алыбаева Токтожан Кочкоровна

КГУ имени И.Арабаева, соискатель кафедры педагогики

Alybaeva Toktozhan Kochkorovna

KSU named after I. Arabaeva, Candidate of the Department of Pedagogy

**ОРУС ТИЛДЕГИ САБАКТАРДА БАКАЛАВРЛАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК
КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ТҮЗҮҮ БОЮНЧА ТЕОРИЯЛЫК МОДЕЛИ
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БАКАЛАВРОВ В ВУЗАХ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА
THEORETICAL MODEL OF FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCE
OF BACHELORS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS THROUGH RUSSIAN
LANGUAGE CLASSES**

Кыскача мүнөздөмө: Макаланын максаты - жогорку окуу жайларында орус тили сабактарында бакалаврлардын коммуникативдик компетенциясын түзүү боюнча теориялык моделди иштеп чыгууга арналган. Көп тилдүү жана көп маданияттуу коомдо, орус тилин интеркультуралык байланыштын куралы катары маанилүү орунда турган шартта, окутууга системалуу мамиле кылуу зарыл. Модель лингвистикалык, социокультурдук жана психологиялык аспектерди эске алат, бул студенттердин натыйжалуу байланыш жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө көмөктөшөт. Изилдөө билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана ар кандай коммуникациялык кырдаалдарда ийгиликтүү өз ара аракеттене алган атаандаштыкка жөндөмдүү адистерди даярдоого багытталган.

Аннотация: Данная статья посвящена разработке теоретической модели формирования коммуникативной компетентности бакалавров в вузах на занятиях русского языка. В условиях многоязычного и мультикультурного общества, где русский язык играет важную роль как средство межкультурного общения, становится необходимым системное подход к обучению. Модель учитывает лингвистические, социокультурные и психологические аспекты, способствующие развитию навыков эффективного общения у студентов. Исследование направлено на повышение качества образования и подготовку конкурентоспособных специалистов, способных успешно взаимодействовать в различных коммуникативных ситуациях.

Abstract: This paper is dedicated to the development of a theoretical model for the formation of communicative competence among bachelor's students in higher education institutions during Russian language classes. In the context of a multilingual and multicultural society, where the Russian language plays an important role as a means of intercultural communication, a

systematic approach to teaching becomes essential. The model takes into account linguistic, sociocultural, and psychological aspects that contribute to the development of effective communication skills among students. The research aims to enhance the quality of education and prepare competitive specialists capable of successfully interacting in various communicative situations.

Негизги сөздөр: коммуникативдик компетенция, бакалаврлар, жогорку билим, теориялык модель, интеркультуралык байланыш, байланыш жөндөмдөрү.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, бакалавры, высшее образование, теоретическая модель, межкультурное общение, навыки общения.

Keywords: communicative competence, bachelor's students, higher education, theoretical model, intercultural communication, communication skills.

Коммуникативная компетентность является одной из ключевых составляющих профессиональной и личностной успешности на современном этапе. Особенно важна она для студентов бакалавриата, которые в процессе обучения в вузах должны овладеть не только теоретическими знаниями, но и практическими навыками эффективного общения. Русский язык, будучи одним из основных средств межкультурного взаимодействия в Кыргызстане и за его пределами, играет важную роль в формировании данной компетентности. Теоретическая модель формирования коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка представляет собой системный подход, направленный на развитие у студентов способности понимать, интерпретировать и адекватно реагировать в различных коммуникативных ситуациях [1]. Такая модель учитывает лингвистические, социокультурные и психологические аспекты общения, а также особенности образовательного процесса в вузах Кыргызстана. Целью данного исследования является разработка и обоснование теоретической модели, которая позволит повысить эффективность формирования коммуникативной компетентности у студентов бакалавриата в процессе изучения русского языка. Введение данной модели в учебный процесс способствует улучшению качества образования и подготовке конкурентоспособных специалистов, способных успешно коммуницировать в многоязычной и мультикультурной среде [7].

Системный подход по формированию коммуникативной компетентности бакалавров представляет собой интегративный подход, который охватывает различные аспекты и факторы, влияющие на развитие и совершенствование устной и письменной коммуникации бакалавров [8]. **Деятельностный подход** в образовании предполагает ориентацию на активную деятельность и самостоятельное участие бакалавров в учебном процессе. В основе этого подхода лежат следующие принципы и методы: Активное обучение - бакалавры активно участвуют в процессе обучения, выполняя различные учебные задачи, проекты, исследования. Это может включать индивидуальную и групповую работу, дискуссии, ролевые игры и т.д. Проблемное обучение - бакалавры сталкиваются с реальными или моделируемыми проблемами, которые требуют от них поиска решений, анализа и принятия решений на основе усвоенных знаний и навыков. Проектная деятельность - организация учебного процесса в форме проектов, где бакалавры самостоятельно выбирают темы и

методы исследования, разрабатывают и представляют результаты [10]. Коллаборация и сотрудничество - поддержка взаимодействия между бакалаврами и преподавателями, а также между самими бакалаврами для обмена знаниями, опытом и обратной связи. Развитие критического мышления и рефлексии- стимулирование бакалавров к анализу и критическому оцениванию информации, развитию собственного мнения и способности к самооценке и саморегуляции. Контекстуальность и прикладная направленность – учебные задачи и ситуации структурируются с учетом практического применения полученных знаний и навыков в реальной жизни или профессиональной деятельности [12].

Деятельностный подход к бакалаврам способствует их активному участию в образовательном процессе, развитию профессиональных компетенций, критического мышления и способности к самообразованию, что является важным в современном образовании, ориентированном на подготовку к профессиональной и личностной самореализации.

Компетентностный подход в образовании представляет собой методологию, в основе которой лежит развитие не только знаний студентов, но и их умений и способностей для эффективного решения разнообразных задач в различных сферах жизни и профессиональной деятельности.

Культурологический подход в образовании представляет собой методологию, основанную на изучении и понимании культурных аспектов и контекстов как ключевых элементов образовательного процесса. Культурологический подход в образовании играет важную роль в подготовке бакалавров к межкультурному взаимодействию и культурной компетенции, что особенно важно в условиях глобализации и многонационального общества. Этот подход способствует развитию толерантности, уважения к разнообразию и готовности к адаптации к различным культурным и социальным контекстам. Образовательный процесс играет ключевую роль в педагогической системе, где происходит передача знаний, развитие и воспитание студентов. А.В. Хуторской выделяет несколько важных компонентов этого процесса как **целевой компонент**: Определение конечных целей и задач образования, которые должны быть достигнуты в результате обучения; **содержательный компонент**: Основной акцент на содержание образования, включая учебные материалы, темы, концепции и т.д; **деятельностный компонент**: Активная учебная деятельность бакалавров, включая выполнение заданий, проектов, исследований и других видов практической работы; **организационный компонент**: Организация учебного процесса, распределение ролей между участниками образовательного процесса, управление временем и ресурсами; **технологический компонент**: Использование современных образовательных технологий и методик для эффективной реализации образовательного процесса; **временной компонент**: Управление временными рамками образовательного процесса, планирование и организация учебных занятий, сессий и других активностей [10].

Образовательный процесс в центре педагогической системы представляет собой сложную структуру, включающую определение целей и задач, содержательное наполнение учебного материала, активную учебную деятельность студентов, организацию и управление временными и ресурсными аспектами, применение современных образовательных технологий и методик. В рамках нашего исследования в теоретической модели, мы

попытались использовать целевой, содержательный, деятельностный, результативный компоненты.

Теоретическая модель формирования коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка в вузах Кыргызстана может включать несколько ключевых аспектов, учитывающих специфику языкового обучения в этом контексте. Вот основные составляющие такой модели: Учитывая мультиязычную среду Кыргызстана, модель должна поддерживать баланс между русским языком как вторым государственным языком и кыргызским языком как официальным и национальным языком. Это включает в себя использование языковых программ, которые учитывают потребности студентов с разным уровнем языковой компетенции и фоном. Модель должна включать изучение русского языка с учетом культурных особенностей Кыргызстана, включая исторические, социокультурные и литературные аспекты. Это помогает студентам лучше понять и адаптировать язык в контексте их жизненного и культурного опыта. Модель должна активно включать использование аутентичных текстов, аудио- и видеоматериалов из реальных источников русскоязычной культуры. Это способствует развитию аутентичной коммуникационной среды и помогает студентам овладевать практическими навыками в общении на русском языке. Модель должна учитывать использование современных информационных и коммуникационных технологий для поддержки обучения русскому языку. Это включает в себя онлайн-ресурсы, интерактивные учебные платформы и другие технологии, которые делают обучение более доступным и эффективным. Модель должна предусматривать дифференцированный подход к обучению, учитывая разнообразный уровень языковой подготовки студентов. Это включает использование различных методик и стратегий, направленных на удовлетворение индивидуальных потребностей и стилей обучения студентов. Модель должна включать систему оценки, которая позволяет оценить прогресс студентов в овладении речевой компетенцией на русском языке. Это также включает в себя обратную связь, которая помогает студентам и педагогам улучшать результаты обучения [1].

Таким образом, теоретическая модель формирования коммуникативной компетентности, на занятиях, русского языка в вузах Кыргызстана должна учитывать мультиязычную среду, культурные аспекты, использование современных технологий и методов, дифференцированный подход и систему оценки, чтобы обеспечить эффективное обучение и развитие языковых навыков у бакалавров.

Для составления модели методической системы формирования коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка в вузе, необходимо учесть основные компоненты педагогического процесса, методы обучения, а также цели и задачи, которые должны быть достигнуты в процессе обучения. Модель направлена на развитие всех аспектов коммуникативной компетенции: грамматического, лексического, социокультурного и прагматического. В рамках нашего исследования, мы предлагаем структуру и основные элементы модели методической системы, которые можно использовать для формирования коммуникативной компетентности у бакалавров. Формирование коммуникативной компетентности бакалавра в процессе изучения русского языка, включает в себя развитие грамматических, лексических, фонетических навыков, а также способности эффективно и

корректно взаимодействовать в различных коммуникативных ситуациях на русском языке т.е включает социокультурную компетенцию и прагматическую компетенцию.

Задачи методической системы: развить навыки правильного и свободного общения на русском языке в разных сферах: устной и письменной речи; сформировать способность использовать русский язык для межкультурной коммуникации; развить способности к восприятию и созданию текста на русском языке в различных жанрах и стилях; развить социокультурную компетенцию через изучение культурных и исторических аспектов русскоязычных стран; использовать аутентичные материалы и интерактивные методики для повышения уровня мотивации и заинтересованности студентов.

Итак, структура модели методической системы состоит из компонентов коммуникативной компетенции: Грамматическая компетенция: знание грамматических норм русского языка; умение правильно строить предложения, использовать времена, падежи, согласование и другие грамматические категории; Лексическая компетенция: разнообразие лексического запаса; умение правильно использовать слова в различных контекстах, в том числе в профессиональной и академической речи; Фонетическая компетенция: правильное произношение и интонация; умение понимать и производить звучание на русском языке с учётом всех норм и правил произношения; Социокультурная компетенция: понимание культурных, социальных и исторических особенностей русскоязычных стран; умение использовать язык в контексте соответствующей культурной ситуации (например, в деловой переписке, публичных выступлениях); Прагматическая компетенция: умение выбирать подходящие формы коммуникации в зависимости от ситуации, цели общения и контекста.

Структура модели методической системы состоит из представленных форм обучения: Групповые и индивидуальные задания: ролевые игры (например, деловые переговоры, интервью, презентации); групповые обсуждения, дебаты, проекты; письменные задания (эссе, отчёты, письма); Интерактивные задания: использование онлайн-платформ для работы в парах и группах; работа с мультимедийными ресурсами, создание видеопроектов, блогов; Аудирование и работа с видео: просмотр аутентичных видеоматериалов (новости, интервью, фильмы) с последующим анализом; тренировка восприятия устной речи с использованием разных акцентов и стилей общения; Проектные задания: разработка и защита проектов по тематике, связанной с русским языком и культурой; презентация полученных результатов на русском языке; Рефлексия и самоконтроль: бакалавры анализируют свои ошибки, обсуждают и корректируют их, принимают участие в самооценке и взаимной оценке.

Этапы реализации методической системы. Диагностика и анализ начального уровня: на первом этапе проводится диагностика уровня коммуникативных и языковых навыков бакалавров;

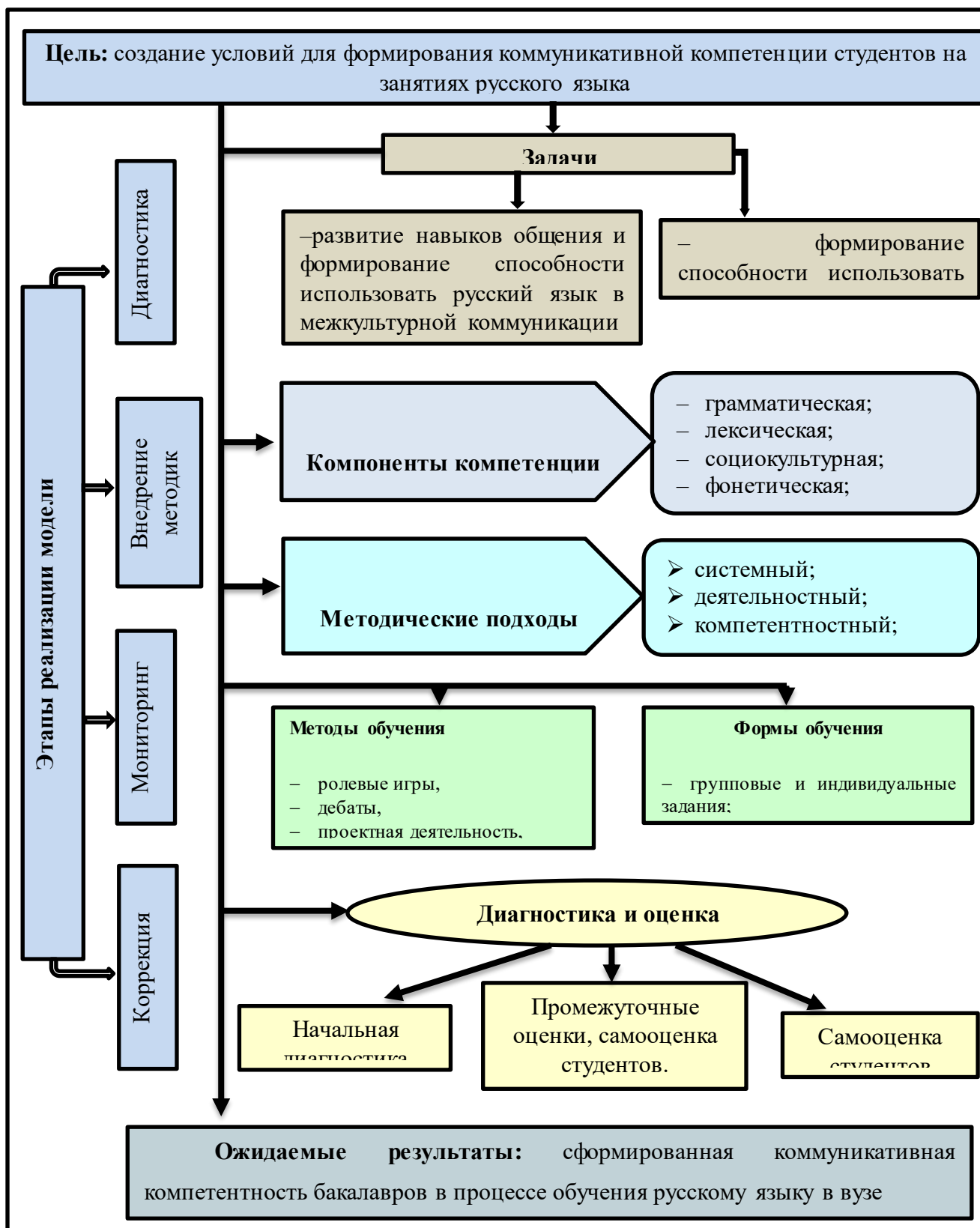

Рисунок. Модель методической системы формирования коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка

Внедрение методик: преподаватель вводит различные интерактивные методы и аутентичные материалы, начиная с простых упражнений и постепенно переходя к более сложным задачам; Мониторинг и коррекция: в ходе курса преподаватель следит за прогрессом студентов, корректирует методику в зависимости от их потребностей и трудностей; Оценка и анализ результатов: в конце курса проводится итоговая диагностика, анализируется рост коммуникативной компетентности бакалавров.

Ожидаемые результаты: повышение уровня коммуникативной компетенции бакалавров, включая грамматическую, лексическую, социокультурную и прагматическую стороны; бакалавры становятся уверенными в использовании русского языка в различных профессиональных и межкультурных ситуациях; способность применять знания и навыки русского языка для решения реальных коммуникативных задач в профессиональной деятельности. В рамках нашего исследования в теоретической модели, мы попытались использовать целевой, содержательный, деятельностный результативный компоненты.

Экспериментальная работа по изучению состояния особенностей формирования коммуникативной компетентности бакалавров, в основном проводилась на базе факультета русской филологии, направление филологическое образование (русский язык и литература) (русский язык и литература дополнительно кыргызский язык) КГУ имени И. Арабаева и на факультете русской филологии, направление 550300 Филологическое образование, профиль: Русский язык и литература, профиль: Русский язык и литература с дополнительной профилем кыргызский язык и литература, профиль: Учитель русского, кыргызского языка и литературы. НГУ имени С. Нааматова, где принимали участие 150 студентов с 1-2 курсов, с использованием широкого спектра методов исследования. Основная стратегия исследования включает в себя сочетание теоретических и эмпирических подходов с целью выявления и анализа ФКК бакалавров, на занятиях, русского языка и разработки практических рекомендаций для педагогической практики в Кыргызстане.

В ходе исследования была разработана теоретическая модель формирования коммуникативной компетентности бакалавров, которая учитывает лингвистические, социокультурные и психологические компоненты общения. Применение данной модели в учебном процессе способствует системному развитию коммуникативных навыков студентов, повышает их способность эффективно взаимодействовать в различных коммуникативных ситуациях, а также улучшает качество преподавания русского языка в вузах Кыргызстана. Формирование коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка является актуальной задачей современного высшего образования в Кыргызстане. Разработанная теоретическая модель позволяет комплексно и системно подходить к решению этой задачи, обеспечивая развитие у студентов навыков эффективного общения, необходимых в профессиональной и социальной сферах. Внедрение данной модели в практику преподавания русского языка способствует подготовке конкурентоспособных выпускников, способных успешно взаимодействовать в многоязычной и мультикультурной среде. Перспективы дальнейших исследований связаны с экспериментальной проверкой эффективности модели и её адаптацией к различным образовательным условиям. Таким образом, теоретическая модель является важным инструментом для формирования профессионально значимой компетентности будущих специалистов.

Список использованной литературы:

1. Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М., 1976. – 383 с.
2. Бахтин, М. М. Проблема речевых жанров [Текст] / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 250-296.
3. Буравлева, Н. А. Развитие коммуникативной компетентности обучающихся в ходе образовательного процесса [Текст] / Н. А. Буравлева // Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. – 2015. – №3 (22). – С. 205-208.
4. Леонтьев, А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: избранные психологические труды [Текст] / А. А. Леонтьев. – М., 2004.
5. Наркозиев, А. К. Проектирование образовательно-профессиональных программ в ВУЗе на основе комп-го подхода по кредитной техн-и [Текст]: монография / А. К. Наркозиев. – Бишкек: Илим, 2009
6. Романова, Н. Н. Словарь. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология [Текст] / Н. Н. Романова, А. В. Филиппов. – М., 2010.
7. Сартбекова, Н. К. Болочок инженерлердин башка тилдүү коммуникациялык компетентүүлүгүн калыптандыруунун илимий педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис.: 13.00.01 / Н. К. Сартбекова. – Бишкек, 2017. – 348 б.
8. Сартбекова, Н. К. Педагогические условия формирования коммуникативной компетентности будущих инженеров [Текст] / Н. К. Сартбекова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Бишкек, 2016. – С. 136-137.
9. Хомский, Н. Язык и мыш-е [Текст] / Н. Хомский. – М., 1972. 122 с.
10. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Текст] / А. В. Хуторской // Эйдос. – 2002. – 230 с.
11. Шейман, Л. А. Из истории педагогической русистики в Кыргызстане [Текст] / Л. А. Шейман // РЯЛКШ. – 2002. – №1. – С. 74-85.
12. Biber, D. Corpus linguistics: Investigating language structure and use [Text] / D. Biber, S. Conrad, R. Reppen. – Cambridge University Press, 1998.
13. Chomsky, N. Language and Problems of Knowledge. The Managua Lectures [Text] / N. Chomsky. – N. Y.: The MIT Press, 1988. – 205 p.

УДК 37.013 (575.2) (043)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-10-19

Алыбаева Токтожан Кочкоровна

И. Арабаев атындагы КМУ, педагогика кафедрасынын изденичүүсү

Алыбаева Токтожан Кочкоровна

КГУ имени И.Арабаева, Соискатель кафедры педагогики

Alybaeva Toktozhan Kochkorovna

KSU named after I. Arabaeva, Candidate of the Department of Pedagogy

**ОРУС ТИЛИ БОЮНЧА КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ
МЕКЕМЕЛЕРИНИН САБАКТАРЫНДАГЫ БАКАЛАВРЛАРДЫН
КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН
ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ
МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БАКАЛАВРОВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА
В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА
RESEARCH METHODS FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE
COMPETENCE OF UNDERGRADUATES IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES
AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргызстандын жогорку окуу жайларында орус тилинде бакалаврлардын коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу боюнча изилдөө методдору каралат. Коммуникативдик компетенция — көп тилдүү жана көп маданияттуу чөйрөдө натыйжалуу өз ара аракеттене алчу келечектеги адистерди даярдоонун маанилүү аспектиринин бири. Жумушга ушул компетенцияларды калыптандыруу процессин талдоодо колдонулган негизги методдор, анын ичинде сапаттуу жана сандык ыкмаларды, мисалы, анкета жүргүзүү, интервью алуу, байкоо жана эксперимент сыяктуу ыкмаларды көрсөтүлгөн. Бул ыкмаларды тилди үйрөнүү контекстинде колдонуу өзгөчөлүктөрү жана студенттердин сүйлөшүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө болгон таасири жөнүндөгү маалыматтар берилген. Изилдөөнүн жыйынтыктары ар кандай методикалык ыкмаларды жана технологияларды интеграциялоонун натыйжалуулугун баса белгилейт, бул коммуникативдик компетенциянын деңгээлин жакшыртууга көмөктөшөт. Макада тилдик билим берүү жана кесиптик даярдоо тармагында ишпеп жаткан мугалимдерге, изилдөөчүлөргө жана методисттерге пайдалуу болот.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы исследования формирования коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка в высших учебных заведениях Кыргызстана. Коммуникативная компетентность является важным аспектом подготовки будущих специалистов, способных эффективно взаимодействовать в многоязычной и multicultural среде. В работе представлены основные методы, использованные для анализа процесса формирования данных компетенций, включая качественные и количественные подходы, такие как анкетирование, интервью, наблюдение и эксперимент. Описаны особенности применения этих методов в контексте языкового обучения, а также их влияние на развитие навыков общения у студентов. Результаты исследования подчеркивают эффективность интеграции различных методических приемов и технологий, способствующих улучшению уровня коммуникативной компетентности. Статья будет полезна педагогам, исследователям и методистам, работающим в области языкового образования и профессиональной подготовки.

Abstract: This article examines the research methods for forming communicative competence among undergraduates in Russian language classes at higher educational institutions in Kyrgyzstan. Communicative competence is an important aspect of preparing future specialists who

can effectively interact in a multilingual and multicultural environment. The paper presents the main methods used to analyze the process of forming these competencies, including qualitative and quantitative approaches such as surveys, interviews, observations, and experiments. The characteristics of applying these methods in the context of language learning are described, as well as their influence on the development of communication skills among students. The results of the study highlight the effectiveness of integrating various methodological techniques and technologies that contribute to improving the level of communicative competence. The article will be useful for educators, researchers, and methodologists working in the field of language education and professional training.

Негизги сөздөр: изилдөө методдору, компетенцияны калыптандыруу, бакалаврлар, Кыргызстандагы жогорку окуу жайлар, тил үйрөнүү, педагогикалык методдор.

Ключевые слова: методы исследования, формирование компетентности, бакалавры, вуз Кыргызстана, языковое обучение, педагогические методы.

Keywords: research methods, competence formation, undergraduates, higher education institutions in Kyrgyzstan, language learning, pedagogical methods.

Современное образование в условиях глобализации и интеграции требует от выпускников высших учебных заведений не только глубоких знаний в своей профессиональной области, но и развитых коммуникативных навыков. Коммуникативная компетентность становится ключевым элементом успешной профессиональной деятельности, особенно в многоязычной и многонациональной среде Кыргызстана, где русский язык занимает важное место в межкультурной коммуникации. Формирование коммуникативной компетентности у бакалавров на занятиях русского языка в вузах Кыргызстана является актуальной задачей, требующей комплексного подхода и применения разнообразных методов исследования [17]. В связи с этим, особое внимание следует уделить методам, позволяющим глубже понять процесс обучения и выявить факторы, способствующие или препятствующие развитию коммуникативных навыков у студентов. Цель данной статьи заключается в анализе и систематизации методов исследования, применяемых для изучения формирования коммуникативной компетентности бакалавров. В работе рассматриваются как традиционные, так и инновационные подходы, которые могут быть использованы в процессе языкового обучения. Ожидается, что результаты данного исследования помогут не только улучшить процесс обучения русскому языку, но и способствовать подготовке выпускников, способных эффективно взаимодействовать в профессиональной среде.

Для решения поставленных задач были и проверки исходных положений использовался комплекс методов исследования: изучение первоисточников и анализ документации (теоретическое изучение, анализ и обобщение научно-методических литератур, диссертационных работ и нормативных документов) по проблеме исследования; **интервью** (проведение структурированных интервью с преподавателями русского языка для выявления их взглядов на эффективные подходы к формированию коммуникативной компетентности); **анкетирование и опросы** (использование структурированных опросников

для сбора данных о мнении студентов и их восприятии собственной коммуникативной компетентности, опыте обучения русскому языку и предпочитаемых методах обучения); **контент-анализ** (анализ учебных материалов, учебных программ, учебников и других учебных ресурсов для выявления упорядоченности и сбалансированности содержания, направленного на развитие коммуникативной компетентности); педагогическое наблюдение и запись (систематическое наблюдение за процессами обучения и взаимодействиями, на занятиях, русского языка с последующей записью наблюдений и анализом полученных данных); **диагностические тесты и оценки** (проведение тестирования и оценки речевых навыков бакалавров для определения их текущего уровня и прогресса в ходе обучения); проведение педагогического эксперимента (констатирующий и формирующие этапы) и обработка полученных данных. Комплекс этих методов позволили получить полное представление о процессах формирования коммуникативной компетентности бакалавров, на занятиях, русского языка, а также оценить эффективность педагогических условий и методик [22].

Изучение первоисточников и анализ документации. Теоретическое изучение, анализ и обобщение научно-методических литератур, диссертационных работ. Для раскрытия теоретических, исторических предпосылок становления и эволюцию подходов к обучению русскому языку и формированию коммуникативной компетентности были проанализированы научные исторические, психолого-педагогические, фундаментальные труды известных зарубежных и отечественных ученых (это важно для понимания текущих трендов и проблем в области исследования). Теоретический анализ проблемы ФКК сделал возможным актуализацию исследования на современном этапе, определение объекта и предмета исследования, выявление ключевых положений для защиты и выбор практических методов исследования [23].

Теоретико-методологической основой исследования являются основные положения работ Кыргызстанских и зарубежных ученых в области психологии, лингвистики и педагогики. В аспекте нашего исследования заслуживают внимания фундаментальные исследования по названной проблеме труды ученых как Н.А Буравлева (2015), Н.В. Кузьминой (1990), Д.Н. Ушакова (2000), Д. Хаймса (1972), Н. Хомского (1976), А.В. Хуторского (2008) и других. В трудах Н.Д. Аругюнова (2000), М.М. Бахтина (1996), Дуглас Бибер (Douglas Biber) (1998), В.В. Сафонова (2004) и других, где рассматриваются понятия коммуникативная компетентность, а также о проблемах формирование коммуникативной компетентности рассматриваются в трудах зарубежных и кыргызстанских ученых, как Н. А. Асипова (2006), Г. М. Аманова (2016), Г. Дуйшонбекова (2018), А.А. Леонтьев (2004), А.К. Наркозиев (2009), Н. Романов (2010), Н.К. Сартбекова (2017), Н.Б. Хасанов (2000) и других. По педагогическим аспектам формирования коммуникативной компетентности исследовали зарубежные и кыргызские ученые как Е.С. Антонов (2007), Н.Д. Аругюнов (2000), Ю.З. Богданов (2023), Л.Н. Булыгин (2014), С.Е. Калдыкозова (2016), Л.А. Нефедова (2006), Е.А. Соколов (2008), Г.С. Тагаева (2020), Н.М. Ухов (2006), Г.А. Темирбекова (2016), Н.Г. Хайруллина (2023) и другие. О проблеме развития русского языка в кыргызской школе внесли работы И.А. Батманова (1958), Э.Ш. Абдулина (1983), М.Е. Дарбанова (1982), К.Д. Добаева (1987), Д.Д. Куттубаевой (2014), М.Дж. Тагаева (1977), Л.А. Шеймана (2002) и других.

Теоретическое изучение нормативных документов. Изучены концептуальные положения о формировании коммуникативной компетентности бакалавров, закрепленные в законах, постановлениях КР, нормативно-методических документах Министерства образования и науки КР: Закон «Об образовании» от 23 марта 2021 года № 38, который регулирует основные аспекты образования в Кыргызстане, включая стандарты качества образования, учебные программы и требования к языковому обучению. В целях реализации задач Национальной стратегии развития КР на 2018-2040 годы; Концепции укрепления единства народа и межэтнических отношений в КР; Национальной Программы развития государственного языка и языковой политики на 2021-2030 годы, Стратегии развития образования КР на 2012-2020 годы, Концепции поликультурного и многоязычного образования КР и началось внедрение многоязычного образования в нашей стране; Концепция развития гражданской идентичности – Кыргыз жараны в КР на период 2021-2026 гг. (от 13.11.2020 г.); «Концепция развития образования в КР на 2021–2030 годы» от 06 апреля 2021; «Конституционный Закон КР» от 17 июля 2023 года № 140, где отмечается, что в качестве официального языка используется русский язык [13,14]. КР придерживается принципа свободного использования языков представителей всех этносов, проживающих на ее территории, и гарантирует создание условий для развития этих языков. Каждый гражданин КР имеет право на создание условий для сохранения, изучения и развития своего родного языка. которые являются теоретической основой нашего исследования. Также изучен ГОС ВПО, по направлению 531000 – филология, с присвоением квалификации «бакалавр», где отмечен, что выпускник по направлению подготовки 531000 с присвоением квалификации «бакалавр» в соответствии с целями ООП и задачами профессиональной деятельности, должен обладать следующими компетенциями: а) универсальными: общенаучными (ОК); - инструментальными (ИК); -социально-личностными и общекультурными (СЛК); б) профессиональными (ПК). В ГОС ВПО (2021 г.) по направлению 531000 – филология определяется дополнительными профессиональными компетенциями и в количестве не более 5 наименований предмета и определяется вузом самостоятельно. Поэтому мы ввели специальный курс, чтобы определить дополнительные профессиональные компетенции. Изучены и проанализированы методы, учебные программы и учебные пособия с проблемой изучения и формирования коммуникативной компетентности бакалавров, на занятиях, русского языка. Анализ и обобщение педагогического опыта помогли актуализировать проблему формирования коммуникативной компетентности бакалавров, на занятиях, русского языка и неспособности вузов в полной мере ее решить на современном этапе. Анализ литературы по проблеме развития системы профессионального образования показал, что ею занимались как зарубежные ученые, так и кыргызские Н. А. Асипова, Н. К. Дюшеева, Ф. И. Рыскулуева и другие. Также были изучен опыт работы преподавателей НГУ имени Нааматова, КГУ имени И.Арабаева по формированию коммуникативной компетентности бакалавров, на занятиях, русского языка.

Углубленное интервьюирование первоначально проводилось с бакалаврами КГУ имени И. Арабаева и НГУ имени С. Нааматова. Данный метод также, включает индивидуальное интервью с экспертами в области образования в сфере обучения русскому языку, и использовалась для выработки всестороннего понимания проблемы реализации

формирования коммуникативной компетентности, проблем на пути реализации и целей понимания. В контексте исследования педагогических условий формирования коммуникативной компетентности бакалавров в вузе на занятиях русского языка углубленное интервьюирование использовано для выявления более сложных и тонких аспектов этого процесса, а также для выявления нюансов восприятия преподавания и педагогических методов. Мы разрабатывали набор вопросов, направленных на выявление у преподавателей различных мнений по формированию коммуникативной компетентности. Вопросы касались методов обучения, использования учебных материалов, оценки успехов бакалавров и т.д. Затем, пригласили преподавателей на структурированные интервью, где им задаются предварительно подготовленные вопросы. Интервьюирование проходило в удобное для преподавателей время и место, обеспечивая комфортную обстановку для обсуждения. В ходе интервью внимательно слушали ответы преподавателей и записывали, фиксируя ключевые моменты и идеи, высказанные в ходе обсуждения. После завершения всех интервью данные проанализировали и проинтерпретировали. Выявили общие темы и тенденции в мнениях преподавателей, выделили наиболее часто упоминаемые методики и рекомендации по улучшению учебного процесса.

Таким образом, структурированные интервью с преподавателями русского языка являются эффективным методом для исследования их взглядов и опыта в области формирования коммуникативной компетентности у бакалавров, что важно для развития качественного образовательного процесса. Также, интервью с преподавателями проводили индивидуально, в спокойной обстановке, где преподаватели более детально раскрыли свои мысли относительно педагогических методов и условий, которые способствуют формированию коммуникативной компетентности.

Анкетирование и опросы (использование структурированных опросников для сбора данных о мнении бакалавров и их восприятии собственной коммуникативной компетентности, опыте обучения русскому языку и предпочитаемых методах обучения). Анкетирование и опросы являются важным инструментом для исследования по проблеме формирования коммуникативной компетентности бакалавров. Цель использования анкетирования и опросов состоит в сборе информации о мнении и опыте студентов в отношении их коммуникативной компетентности на русском языке. Это позволяет узнать, как бакалавры воспринимают свои языковые навыки, какие аспекты языка они считают наиболее важными, а также какие методы обучения они предпочитают. Проведённое нами, анкетирование и опросы помогли узнать у бакалавров, как они сами оценивают свои языковые навыки в русском языке, что они думают о занятиях, и какие методы обучения им больше нравятся.

Контент-анализ (анализ учебных материалов, учебных программ, учебников и других учебных ресурсов для выявления упорядоченности и сбалансированности содержания, направленного на формирование коммуникативной компетентности) [5]. Мы определили учебные материалы, которые изучаются, например, учебники, методические пособия, программы курсов и т.д. Затем создали тематические области, по которым будет проводиться анализ содержания. Например, мы брали различные аспекты коммуникативной компетентности, такие как лексика, грамматика, фонетика,

выявили и включили конкретные темы, упражнения, задания и примеры, способствующие формированию коммуникативной компетентности.

Педагогическое наблюдение и запись (систематическое наблюдение за процессами обучения и взаимодействиями, на занятиях, русского языка с последующей записью наблюдений и анализом полученных данных). Сначала, мы определили цели и задачи наблюдения. Следили за происходящим, на занятии, фиксируя действия бакалавров (их активность, участие в занятии, понимание материала) и методы преподавателя (как он объясняет материал, как использует учебные ресурсы и т.д.). Это были заметки о поведении бакалавров, реакции на учебный материал, способности понимать и использовать русский язык, а также о методах преподавателя и их эффективности. После наблюдения собранные данные проанализировали и выявили общих тенденций, успешных практик и проблем, которые могут влиять на процесс обучения. Таким образом, педагогическое наблюдение и запись являются мощным инструментом для изучения процессов обучения русскому языку, позволяя получить глубокое и детальное понимание эффективности учебных практик и потребностей бакалавров.

Диагностические тесты и оценки (проведение тестирования и оценки речевых навыков бакалавров для определения их текущего уровня и прогресса в ходе обучения). С помощью этого метода получили ясное представление о том, как бакалавры понимают и используют русский язык. Как было отмечено разрабатывали тесты, которые включили различные аспекты коммуникативной компетентности, такие как грамматика, лексика, произношение, понимание на слух и письменное выражение. Бакалавры прошли тестирование, выполняя задания в условиях, максимально приближенных к реальным учебным и жизненным ситуациям. После прохождения теста результаты бакалавров проанализировали, выставили баллов по каждому заданию. Поставленные цели диагностических тестов и оценок помогли бакалаврам понять, с какого уровня обучаться русскому языку, также помогли отслеживать развитие коммуникативных навыков в течение времени и оценивать успехи в обучении. Помогли выявить слабые и сильные стороны бакалавров и определить области, требующие дополнительного внимания и улучшения. Таким образом, диагностические тесты и оценки являются важным инструментом в процессе обучения русскому языку, который помогает оценить текущий уровень знаний бакалавров и следить за их прогрессом в обучении языку [16].

Проведение педагогического эксперимента (констатирующий и формирующие этапы) и обработка полученных данных. Эксперимент состоит из констатирующего этапа, где изучается начальное состояние, и формирующего этапа, где применяются новые методы, и затем обрабатываются полученные данные. В экспериментальной группе вводили спецкурс в учебный процесс, направленные на улучшение коммуникативной компетентности. В течении формирующего этапа, систематически собирали данные о процессе обучения и развитии коммуникативных навыков бакалавров экспериментальной и контрольной групп, включили наблюдение, анкетирование, провели тестирования. По завершении формирующего этапа проводилась повторная оценка коммуникативной компетентности у всех участников эксперимента. И сравнили данные экспериментальной и контрольной групп для выявления различий и эффективности новых методов. В результате статистического

анализа, убедились в достоверности изменений и эффекта новых методов на уровень коммуникативной компетентности. Проанализировали полученные данные с учетом поставленных целей и гипотез, сделали выводы об эффективности применяемых методов и их влиянии на формирование коммуникативной компетентности. На основе обработанных данных сформулировали общие выводы о результативности эксперимента, дали рекомендации для практического применения новых подходов в образовательной практике. Итак, педагогический эксперимент – это важный инструмент для исследования эффективности образовательных методик и их влияния на развитие коммуникативной компетентности у бакалавров русского языка.

В ходе исследования были рассмотрены и проанализированы различные методы исследования формирования коммуникативной компетентности бакалавров на занятиях русского языка в вузах Кыргызстана. Выявлено, что комплексное применение качественных и количественных методов, таких как анкетирование, наблюдение, интервью и эксперимент, позволяет получить всестороннее представление о процессе развития коммуникативных навыков у студентов. Использование данных методов способствует выявлению как сильных сторон, так и проблемных аспектов в обучении, что позволяет своевременно корректировать педагогические подходы. Методы исследования, применяемые в данной области, играют ключевую роль в совершенствовании образовательного процесса и подготовке конкурентоспособных специалистов, обладающих необходимой коммуникативной компетентностью. Результаты работы могут быть полезны преподавателям, методистам и исследователям, заинтересованным в развитии эффективных стратегий обучения русскому языку в многоязычной среде Кыргызстана.

Таким образом, дальнейшее совершенствование и адаптация методов исследования под конкретные условия вузовской практики являются перспективным направлением для повышения качества профессиональной подготовки бакалавров.

Список использованной литературы:

1. Аманова, Г. М. Формирование речевой компетенции учащихся 5-х классов кыргызской школы при обучении русскому языку [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / Г. М. Аманова. – Бишкек, 2016. – 163 с.
2. Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М., 1976. – 383 с.
3. Асипова, Н. А. Проблемы формирования профессиональной компетентности будущих педагогов [Текст] / Н. А. Асипова // Вестник КТУ «Манас». – Бишкек, 2006. – С. 225-230.
4. Бахтин, М. М. Проблема речевых жанров [Текст] / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 250-296.
5. Буравлева, Н. А. Развитие коммуникативной компетентности обучающихся в ходе образовательного процесса [Текст] / Н. А. Буравлева // Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. – 2015. – №3 (22). – С. 205-208.
6. Дарбанов, М. Е. Обучение учащихся-киргизов русским глагольным словосочетаниям, выражающим временные отношения [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / М. Е. Дарбанов. – М., 1982. – 219 с.

7. Добаев, К. Д. Обучение русской лексике в старших классах национальной школы с углублённым изучением русского языка: на базе школы с киргизским языком обучения [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / К. Д. Добаев. – М., 1987. – 234 с.
8. Дуйшонбекова, Г. Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых факультетов вуза в процессе развития речевой культуры (На материале практического курса русского языка) [Текст]: дисс. ... канд. пед. наук / Г. Дуйшонбекова. – Бишкек, 2018. – 215 с.
9. Дюшеева, Н. К. Психолого-педагогические основы профессионально личностного формирования будущего учителя в ВУЗе [Текст]: монография / Н. К. Дюшеева. – Каракол, 2009. – 147 с.
10. Елебесова, С. Л. Профессиональная направленность практического курса русского языка в национальных педвузах [Текст] / С. Л. Елебесова. – М., 1987. – 185 с.
11. Жолдошбаева, Ы. К. Болочок мугалимдердин лингводидактикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун пед-к шарттары [Текст]: пед. илим. канд. ... дис.: 13.00.08 / Ы. К. Жолдошбаева. – Жалал-Абад, 2017. – 175 б.
12. Жолчиева, А. А. Формирование коммуникативных компетенций учащихся в процессе изучения иностранных языков (на примере английского языка в школах с кыргызским языком обучения) [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. А. Жолчиева. – Бишкек, 2014. – 175 с.
13. Закон Кыргызской Республики «Об официальном языке Кыргызской Республики» №52 от 29 мая 2000 года.
14. Закон КР «Об образовании» №92 от 30 апреля 2003 года.
15. Кадыркулова, У. К. О проблемах обучения русскому языку в условиях двуязычия и многоязычия [Текст] / У. К. Кадыркулова // Материалы научно-практической конференции «Правовые основы функционирования государственных и региональных языков в условиях дву- и многоязычия». –
16. Калдыбаева, А. Т. Индивидуальные особенности обучающегося в формировании профес-й компетентности в контексте современных научных представлений [Текст] / А. Т. Калдыбаева, З. М. Оралова, Б. А. Туребеков // Наука, новые техн-и и инновации Кыргызстана. – 2019. – №7. – С. 205-208.
17. Калдыбаева, А. Т. Особенности формирования коммуникативной компетенции на уроках русского языка [Текст] / А. Т. Калдыбаева, Т. К. Алыбаева // Бюллетень науки и практики. – 2024. – №8. – Т. 10. – С. 433-437.
18. Леонтьев, А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: избранные психологические труды [Текст] / А. А. Леонтьев. – М., 2004.
19. Наркозиев, А. К. Проектирование образовательно-профессиональных программ в ВУЗе на основе комп-го подхода по кредитной техн-и [Текст]: монография / А. К. Наркозиев. – Бишкек: Илим, 2009
20. Романова, Н. Н. Словарь. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология [Текст] / Н. Н. Романова, А. В. Филиппов. – М., 2010.

21. Сартбекова, Н. К. Болочок инженерлердин башка тилдүү коммуникациялык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун илимий педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис.: 13.00.01 / Н. К. Сартбекова. – Бишкек, 2017. – 348 б.
22. Сартбекова, Н. К. Педагогические условия формирования коммуникативной компетентности будущих инженеров [Текст] / Н. К. Сартбекова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Бишкек, 2016. – С. 136-137.
23. Хомский, Н. Язык и мыш-е [Текст] / Н. Хомский. – М., 1972. 122 с.
24. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Текст] / А. В. Хуторской // Эйдос. – 2002. – 230 с.
25. Шейман, Л. А. Из истории педагогической русистики в Кыргызстане [Текст] / Л. А. Шейман // РЯЛКШ. – 2002. – №1. – С. 74-85.
26. Biber, D. Corpus linguistics: Investigating language structure and use [Text] / D. Biber, S. Conrad, R. Reppen. – Cambridge University Press, 1998.
27. Chomsky, N. Language and Problems of Knowledge. The Managua Lectures [Text] / N. Chomsky. – N. Y.: The MIT Press, 1988. – 205 p.

УДК 37.015.3:159.954

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-19-25

Молдалиева С.А., Молдалиева Н.А.

К. Карасаев атындагы БМУ, п.и.к., доцент,

И.Раззаков атындагы КМТУ, улук оутуучу

Молдалиева С.А., Молдалиева Н.А.

БГУ им. К. Карасаева, к.п.н., доцент,

КГТУ им. И. Раззакова, старший преподаватель

Moldalievа S.A., Moldalievа N.A.

BSU named after K. Karasaeva, Ph.D., Associate Professor,

KSTU named after. I. Razzakova, senior lecturer

**КЕСИПТИК ПЕДАГОГИКАЛЫК РЕФЛЕКСИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ РЕФЛЕКСИЯ ПЕДАГОГА
PROFESSIONAL PEDAGOGICAL REFLECTION**

Кесип коом үчүн канчалык маанилүү болсо,
кесипкөйгө талап ошончолук жогору болушу керек.

Кыскача мүнөздөмө: Заманбап билим берүү кылымдын чакырыктарын кабыл алуу менен адамдын жаңы типтеги ой жүгүртүүсүн, коомдогу ордун, аң-сезимдин жаңы тибин түшүнүүсүн калыптандыруу зарылдыгын жарыялайт. Дүйнөлүк Глобалдашуу жана санариптик билим берүүнү трансформациялоо шарттарында билим берүүнүн бул чакырыкты

ишке ашырууга жана жаңы талаптарга ылайык келүүгө даярдыгы "кесиптик рефлексия" түшүнүгү менен түздөн-түз байланыштуу. Бул учурда рефлексияны өзүн билүү, өзү жөнүндө ой жүгүртүү, эмгекке болгон мамиле, кесип, кырдаалды талдай билүү, жыйынтык чыгаруу жөндөмү деп чечмелесе болот. Билим берүү психологиясында ой жүгүртүүнү изилдөөнүн актуалдуулугу билим берүүнү модернизациялоонун жана жаңы мамлекеттик билим берүү стандарттарына өтүүнүн шарттарында бул көйгөйдүн маанисинин өсүшү менен шартталган. Белгилүү болгондой, жаңы стандарттар компетенттүүлүк мамилеге таянат, анын максаты өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн келечегин эске алган, эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү, дүйнөлүк стандарттардын деңгээлинде натыйжалуу кесиптик ишмердүүлүккө жөндөмдүү, социалдык жана кесиптик мобилдүүлүккө ээ адистерди даярдоонун сапатын камсыз кылуу болуп саналат. Мамлекетти, коомду жана экономиканы өнүктүрүүнүн азыркы абалы жыйырма биринчи кылымдагы адамдын учурдагы кырдаалды талдоого, өзүн иштин Активдүү субъектиси катары көрүүгө, өз алдынча жана жоопкерчиликтүү чечим кабыл алууга жөндөмдүү жаңы компетенттүүлүгүн калыптандыруунун механизмдерин билим берүүнүн теориясынан жана практикасынан методологиялык жана колдонмо негиздемесин талап кылат. Ушуга байланыштуу педагогдун кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык фактору катары чагылдырууну түшүнүү маселеси келип чыгат. Рефлексия адиске өзүнүн ички дүйнөсүн түшүнүүнү, ички абалдардын өзүн уюштурууну жана кесиптик ишмердүүлүктүн маанисин камсыз кылат. Психологиялык компетенттүүлүктүн жогорку деңгээли "Адам - Адам" тутумунда башкаруу ыкмаларын ийгиликтүү өздөштүрүүнү камсыз кылат.

Аннотация: Современное образование принимая вызовы XXI века объявляет о необходимости формирования нового типа мышления, понимания человеком своего места в социуме, нового типа сознания. Готовность образования реализовать этот вызов и соответствовать новым требованиям в условиях мировой глобализации и цифровой образовательной трансформации напрямую связан с понятием «профессиональная рефлексия». Рефлексию в данном случае можно трактовать как познание себя, размышление о себе, об отношении к труду, профессии, умение анализировать ситуацию, способность к умозаключению. Актуальность исследования рефлексии в педагогической психологии обусловлена возрастанием значимости данной проблемы в условиях модернизации образования и перехода на новые государственные образовательные стандарты. Как известно, новые стандарты опираются на компетентностный подход, целью которого является обеспечение качества подготовки специалиста с учётом перспектив социально-экономического развития страны, конкурентоспособного на рынке труда, способного к эффективной профессиональной деятельности на уровне мировых стандартов, обладающего социальной и профессиональной мобильностью. Современное состояние развития государства, общества и экономики требует от теории и практики образования методологического и прикладного обоснования механизмов формирования новой компетентности человека двадцать первого века, способного к анализу существующей ситуации, видению себя как активного субъекта деятельности, к самостоятельному и ответственному принятию решения. В связи с этим возникает проблема осмысления рефлексии как психолого-педагогического фактора становления профессиональной

компетентности педагога. Рефлексия обеспечивает специалисту понимание собственного внутреннего мира, самоорганизацию внутренних состояний и осмысленность профессиональной деятельности. Высокий уровень психологической компетентности обеспечивает успешное освоение методов управления в системе «человек - человек».

Abstract: modern education accepting the challenges of the XXI century announces the necessity of forming a new type of thinking, understanding of a person's place in society, a new type of consciousness. The readiness of education to realize this challenge and meet new requirements in the conditions of world globalization and digital educational transformation is directly related to the concept of "professional reflexion". Reflexion in this case can be interpreted as cognition of oneself, reflection about oneself, attitude to work, profession, ability to analyze the situation, ability to make inferences. The relevance of the study of reflexion in pedagogy and psychology is conditioned by the growing importance of this problem in the conditions of education modernization and transition to new state educational standards. As is known, the new standards are based on the competence approach, the aim of which is to ensure the quality of specialist training taking into account the prospects of socio-economic development of the country, competitive in the labor market, capable of effective professional activity at the level of world standards, possessing social and professional mobility. The current state of development of the state, society and economy requires from the theory and practice of education methodological and applied substantiation of mechanisms for the formation of a new competence of a person of the twenty-first century, capable of analyzing the existing situation, seeing himself as an active subject of activity, to independently.

Негизги сөздөр: өз алдынча анализ, педагогикалык рефлексия, педагогдун кесиптик ой жүгүртүүсү, акмеология, кесиптин психологиясы, билим берүү маданияты.

Ключевые слова: самоанализ, педагогическая рефлексия, профессиональное мышление педагога, акмеология, психология профессии, образовательная культура.

Keywords: self-analysis, pedagogical reflection, professional thinking of a teacher, acmeology, psychology of the profession, educational culture.

Бүгүнкү күндө педагогдун профессионалдуулугу көңүл борборунда. Педагогдун кесипкөйлүгү – бул жеке жана кесиптик стандарттардын бүтүндөй тутуму, буга байланыштуу анын маанилүү компоненти кесиптик рефлексия болуп калат. Рефлексия дисциплиналар аралык түшүнүк. Ал социологияда да, философияда да, психологияда, педагогикада да каралат. Латын тилинен которгондо "чагылуу" дегенди билдирет жана бул жерде биз рефлексия – бул адамдын руханий-адеп-ахлактык дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүнүн сырткы чагылышы экенин аныктайбыз. Башкача айтканда, анын бардык иш-аракеттерин жана анын ички абалын мүнөздөйт. Кесиптик рефлексия педагогикалык практикада өзгөчө роль ойногон бир катар функцияларды аткарат, мисалы: уюштуруучулук – бул педагогикалык иш-аракетти мүмкүн болушунча натыйжалуу уюштурууга мүмкүндүк берет; долбоордук функция иш-аракетти моделдөөгө мүмкүндүк берет; коммуникативдик функция – бул билим берүү процессинин бардык катышуучулары менен байланышты ийгиликтүү кура билүү; мотивациялык-максат коюу жана натыйжа алуу жөндөмү. Эгерде педагог мындай көндүмгө ээ болбосо, практика көрсөткөндөй стагнация (стагнация, регрессия) болуп

турса, педагог профессионал катары, инсан катары өнүкпөйт жана биз анын ишинин натыйжасын көрө албайбыз, тескерисинче терс натыйжаны өсүүнү жана өзүн-өзү өнүктүрүүнү каалоонун жоктугу, милдеттерге кайдыгер мамиле, ишти пландоону жана максатка жетүүнү билбегендик же кызыксыздык, педагогикалык коомчулук менен баарлашуу көндүмдөрүнүн жоктугу түрүндө көрөбүз. Билим түрүндөгү баалуулук, билим сапаты түрүндөгү баалуулук, кесипке болгон мамиле катары баалуулук сыяктуу кесиптик баалуулуктарды чагылдырбастан педагогдун кесиптик ой жүгүртүүсү мүмкүн эмес экендигин белгилей кетүү керек. Педагогдун кесиптик ишмердүүлүгүндө анын мобилдүүлүктүн шарттарында иштөөгө даярдыгына, кесиптик кыйынчылыктарды жеңүүгө жана стресске туруктуулуктун деңгээлин жогорулатууга жардам берүүчү өзгөрүүлөргө ыңгайлашуу менен өзүнүн ички балансын сактоо жөндөмдүүлүгүнө өзгөчө маани берилет. Ушул сапаттардын бардыгы рефлексияны түзөт. Бул ой жүгүртүү кыйла психикалык саламаттыгын сактоо, кесиптик чарчоо коркунучун алдын алат, иш жылы натыйжалуулугун жогорулатат деп айтууга болот. Билим берүү практикасында педагогдун кесиптик калыптанышында рефлексивдүү мамиле негизги ролду ойнойт. Педагогдун рефлексивдүүлүгү – бул рефлексивдүү компетенттүүлүктү калыптандыруу үчүн үйрөнүшү керек болгон ийкемдүү жөндөм. Педагогдун рефлексивдүү компетенциясы – бул кесиптик ишмердүүлүктүн маанисин табуу, инсандык жана кесиптик баалуулуктарды ишке ашыруу, билим берүү муктаждыктарын канааттандыруу жана натыйжа үчүн жоопкерчилик тартуу. Психология илиминин алкагында рефлексия түшүнүгүн иштеп чыгуу Б.Г.Ананьев [1], Л.С.Выготский [2], С.Л.Рубинштейн [3]. Рефлексивдүү мамиледе инсандык аспект, когнитивдик аспект жана коммуникативдик аспект айырмаланат. Башкача айтканда, мугалим изилдөөчү катары өзүн жана ишин гана эмес, башка адамдарды да кабыл алат. Педагог өзүнүн кесиптик позициясын өзгөртүшү керек, тактап айтканда, өзүнө жана өзүнүн педагогикалык тажрыйбасына карата изилдөөчүнүн позициясында турушу керек, өзүн адис катары баалап, жаңы талаптарга ылайык педагогикалык иш-аракеттердин ыкмаларын кайрадан иштеп чыгышы керек. Ошондуктан педагогдун кесиптик ишмердигинин жаңы форматын ишке ашыруунун натыйжалуулугу анын ой жүгүртүү жөндөмү менен олуттуу аныкталат. Педагогикалык рефлексия мугалимдин өзүнүн ишмердүүлүгүнө карата аналитикалык позицияны ээлөө жөндөмүнөн көрүнөт, баалоо критерийи окуучунун ишинин натыйжасы болуп калат [4]. Демек, педагогикалык рефлексия – бул анын өзүн-өзү түшүнүүнүн компоненти, тарбиячынын өзүн жана анын когнитивдик кабылдоолорун билүүсү жана түшүнүүсү, эмоционалдык реакциясы жана башка адамдардын анын жеке өзгөчөлүктөрүн кабыл алуусуна болгон мамилеси. Мугалимдин жөндөмдүүлүгү, чынында эле, алардын артыкчылыктарын жана кемчиликтерин баалоо, алардын күчтүү жана алсыз жактарын билүү, алардын ишинин натыйжаларын баалоо үчүн жөндөмү педагогикалык таасири натыйжалуулугу менен байланышкан. Тажрыйба көрсөткөндөй, тилекке каршы, бул көндүмгө бардык эле педагогдор ээ боло бербейт, бирок иш-аракеттерде психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүк кесиптик стандарттын талаптарынын бири болуп саналат. Педагогдун кесиптик ишмердүүлүгүндө интеллектуалдык рефлексия, инсандык жана коммуникативдик рефлексия негизги ролду ойнойт. Бул учурда интеллектуалдык ой жүгүртүү мугалимдин интеллектуалдык, кесиптик маселелерди сабаттуу чечүү жөндөмүн

чагылдырат. Педагогдун кесиптик ой жүгүртүүсүнүн натыйжалуулугу – бул өз ишин талдоо жана баалоо, керектүү оңдоолорду киргизүү жана натыйжаны алдын ала билүү, стратегиялык ой жүгүртүү жөндөмүнө ээ болуу. Башкача айтканда, кесиптик максаттарга жетүү үчүн иш-чараларды пландаштыруу. Инсандык рефлексияны таанып-билүүнүн объектиси болуп рефлексиялоочу адамдын өзүнүн инсандыгы, башкача айтканда педагогдун инсандыгы, анын эмоционалдык интеллектинин деңгээли, стресске туруктуулугу жана психологиялык өзүн-өзү жөнгө салуу көндүмдөрү эсептелет. Анын ишмердүүлүккө, өзүнө, кесиптештерине жана жалпысынан курчап турган чындыкка болгон мамилеси. Анын жөндөмдүүлүгүн баалоо жана алардын иш-аракеттерин талдоо, иш-аракеттеринин, ишинин натыйжасы. Коммуникативдик рефлексия педагог кесиптештерин алардын иш-аракеттерин жана аракеттерин, эмоционалдык көрүнүштөрүн жана реакцияларын талдоо аркылуу таанып билүү жөндөмү менен мүнөздөлөт. Ошол эле учурда, мамиле баалоочу катары эмес "жакшы-жаман", тескерисинче, "себеп-натыйжа"кабыл алуу жана түшүнүү. Себеби анын натыйжасы түшүнүү болуп саналат. Кесиптик ой жүгүртүүнүн калыптанбагандыгы интраперсоналдык конфликтке да, билим берүү процессинин катышуучуларынын ортосундагы конфликттик кырдаалдарга да алып келет. Биз билгендей, рефлексия акмеологиялык мааниге ээ. Акмеология жаш илим болсо да педагогикага салыштырмалуу адамдын көз карашына жана жаратылыштагы ролуна өзгөртүүлөрдү киргизди. ". "Байыркы грек түшүнүгү, бир нерсенин эң жогорку даражасын, эң гүлдөөнү билдирет. Психикалык процесстердин, жөндөмдөрдүн, инсандык сапаттардын ишмердүүлүктүн оптималдуу ишке ашырылышын «жамсыз кылуучу» каражатка айланышынын негизги мыйзамы мына ушунда көрүнөт»[5].

Педагог үчүн кесиптик ишмердүүлүктө натыйжалуу рефлексиялоого окутууда акмеологиялык мамиле шартында рефлексивдүү практикум жардам берет. Кесиптик иденттүүлүк канчалык жогору болсо, педагог үчүн рефлексивдүү практикум ошончолук эффективдүү болот, ички жана тышкы конфликт ошончолук аз болот. Тескерисинче, кесиптик иденттүүлүк канчалык төмөн болсо, педагогикалык ишмердүүлүктүн жана жүрүм-турумдун нормаларын бузуу, эмгек пассивдүүлүгүн өнүктүрүү, этикалык жана руханий-адеп-ахлактык нормаларды бузуу коркунучу ошончолук жогору болот; Кесиптик иденттүүлүк – бул белгилүү бир кесиптин ээси, социалдык-маанилүү сапаттарга ээ болгон кесипкөй адам менен идентификация. Педагогикалык кесипкөйлүк – бул жүрүм-турум маанилеринин, жашоонун мааниси, жашоо максаттары, пландары жана стили менен байланышы, бул педагогдун авторитетинин жогорку деңгээли. Ал эми жашоонун мааниси адамдын негизги көйгөйлөрүн чечүүдө, алардын бири профессионалдык өзүн-өзү аныктоо. Анда кадимки аң-сезимдин чегинен чыгып, өзүнүн уникалдуу жашоо образына ээ болуп, кесипте өзүн-өзү жүзөгө ашырат. Жашоонун маанисинин жоголушу – коомдук жана жеке көйгөйгө айланат (А. Адлер, К. Юнг; экзистенциалдык вакуум" "ВВ. Франклин ноогендик неврозу)

Педагогикалык кесипкөйлүктүн туу чокусуна жетүү үчүн рефлексивдүү маданият роль ойнойт, ал педагогдун адекваттуу өзүн-өзү баалоосунда өзүнүн кесипкөйлүгүнүн жетишилген деңгээлин гана эмес, башка жогору турган деңгээлге активдүү өтүү мүмкүнчүлүгүн да мүнөздөөгө мүмкүндүк берет, бул өзүн-өзү сыйлоо сезими. Стимул өнүккөн рефлексия, инсанды жана кесиптик маданиятты уюштуруу болуп саналат.

Педагогикалык аныктама катары В.В.Сластениндин, В.И.Загвязинскийдин, В.В. Краевскийдин, Н.В.Кузьминдин эмгектери чагылдырылган. Алардын эмгектеринде кесиптик жөндөмдүүлүгү катары чагылдырылышын сүрөттөйт, мугалимдердин иш-жылы чагылдырууну өнүктүрүү боюнча изилдөөлөрдү камтыйт. Педагогика багыты боюнча 550700 мамлекеттик билим берүү стандартында кесиптик рефлексия кесиптик компетенцияны калыптандыруудагы талаптардын бири болуп саналат: жүргүзүлгөн кесиптик рефлексиянын негизинде өзүнүн өнүгүүсү боюнча милдеттерди кое алат (ПК-7) [7]. Д.Дьюи рефлексиялуу педагог баарынан мурда ой жүгүртүүчү, талдоочу, өз тажрыйбасын иликтеген педагог, "өз кесибинин түбөлүк окуучусу, өзүн – өзү өнүктүрүүгө жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө талыкпаган муктаждыгы бар"деп айткан.

Педагогикалык ишмердүүлүктөгү рефлексияны карап жатып, ал педагогдун кесиптик ой жүгүртүүсүнөн өз ишмердүүлүгүнүн натыйжаларына сын көз караш менен кароо жөндөмү катары келип чыгарын белгилей кетүү маанилүү. Бул иш-чараларды уюштурууда педагогикалык ой жүгүртүүнүн, кесиптик жүрүм-турумдун жана коммуникативдик көндүмдөрдүн маанисине байланыштуу педагогдун кесиптик ой жүгүртүүсү педагогикалык психологиянын негизги изилдөөлөрүнүн бири болуп саналат. Б. А. Тахохов өзүнүн изилдөөсүндө кесиптик ой жүгүртүүнү кесиптик милдеттерди жана көйгөйлүү кырдаалдарды чечүүдө чагылдыруучу интеллектуалдык иш-аракет катары аныктайт. Кесиптик ой жүгүртүүнүн жогорку деңгээли топтолгон практикалык тажрыйбанын теориялык негиздери менен байланыштуу [6]. Бердникова К.Э., Илюшина Е. С., Красильникова Г. А., Федосеева Л. А., Чегулова А. педагогдун кесиптик ой жүгүртүү маданияты азыркы педагогдун өтө маанилүү сапаты деп эсептешет. Азыркы учурда педагогдун кесиптик ой жүгүртүү маданияты төмөнкү аспектилерди камтыйт деп айтууга болот:

- окутуу жана тарбиялоо жөнүндөгү заманбап илимий түшүнүктөргө таянуу, курчап турган чындыкты илимий билимдин объективи аркылуу кабыл алуу;
- ой жүгүртүүнүн практикалуулугу, башкача айтканда конкреттүү педагогикалык маселелерди чечүүгө багытталгандыгы;
- ой жүгүртүү, оригиналдуу идеяларды жана ойлорду жаратуу жөндөмү;
- ой жүгүртүүнүн конкреттүүлүгү жана логикалуулугу, жөнөкөй жана татаал логикалык байланыштарды түзүү жана түшүнүү жөндөмү;
- педагогдун өзүнүн ишмердигине карата белгилүү бир кесиптик-баалуу багыттардын, инсандык көз караштардын болушу [8].

Бүгүнкү күндө салттуу парадигманын негизинде болочок мугалимди даярдоо натыйжасыз болуп жатат. Педагогикалык багыттын азыркы бүтүрүүчүсү белгилүү билимдерден, билгичтиктерден тышкары кесиптик баалуулуктардын калыптанган системасына ээ болуп, заманбап эмгек рыногунун муктаждыктарын, өзүн-өзү ишке ашыруу жана өз алдынча натыйжалуулук, үзгүлтүксүз өз алдынча билим алуу, кесиптик жана инсандык өсүү формасында канааттандырууга даяр болушу керек.

Маркова өз изилдөөлөрүндө адамдын кесиптик жана инсандык өнүгүүсүн бири-биринен ажырагыс деп эсептейт. Кесиптик ишмердүүлүктүн структурасы жана анын мазмуну анын жаңы жактарын жана маанилерин тапкан адистин жеке өсүшү менен өзгөрөт.

Инсанды өнүктүрүү кесиптик иштин кайра жаралышына, анын сапаттык жаңы деңгээлге өтүшүнө түрткү берет, бул өз кезегинде андан аркы инсандык өсүүгө алып келет. [9]. Ошентип, кесиптик педагогикалык рефлексия – бул педагогдун актуалдуу билим берүү муктаждыктарын канааттандыруу, жеке жана кесиптик педагогикалык баалуулуктарды ишке ашыруу жөндөмү; чыгармачыл өзүн-өзү ишке ашыруу ыкмаларын өздөштүрүү, бул ишти когнитивдик, жүрүм-турумдук, эмоционалдык деңгээлде жөнгө салуу жөндөмү. Бул билим берүү маданиятын өздөштүрүү, курчап турган дүйнө менен биримдиктин аң-сезими, дүйнөнүн сүрөтүн бүтүн кабылдоо. Педагогикалык чагылдырууну педагогдун кесиптик ой жүгүртүү маданияты катары мүнөздөөгө болот, анын негизги өзгөчөлүктөрү акылдын практикалуулугу, өзүнүн чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн жаратуу, кесиптик ишмердүүлүктүн илимий өкүлчүлүктөрүнө таянуу, педагогикалык кесип. Педагогикалык кесип – педагогдун кесиптик ишиндеги негизги түшүнүк. Дал ушул нерсе өнүгүүнүн жана ишке ашыруунун узак, кызыктуу жолун, ошондой эле жалпы маданий жана кесиптик дүйнө таанымды калыптандыруунун башталышы болуп саналат. Ал эми педагогикалык чакырык адамдарды сүйүүдөн башталат!

Колдонулган адабияттар:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. СПб., 2001. 260 с.
2. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры / под. ред. М. Г. Ярошевского. М., 1996. 513 с.
3. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. М. : Наука, 1997. 191 с.
4. Бизяева А. А. Психология думающего учителя. Педагогическая рефлексия. Псков: ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. 216 с.; Бизяева А. А. Рефлексивные процессы в сознании и деятельности учителя. Л., 1993. 238 с
5. Деркач А.А. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований. - М., 1999. 392 с.
6. Тахохов, Б.А. Методологическая основа формирования культуры профессионального мышления педагога / Б.А. Тахохов // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2017. – Т. 6. – № 1(18). – С. 206-209.
7. МОиН КР Государственный образовательный стандарт ВПО по направлению Педагогика 550700; 2021 г. Бишкек
8. Бердникова К.Э., Илюшина Е.С., Красильникова Г.А., Федосеева Л.А., Чегулова А.А. Культура профессионального мышления педагога // Современные научные исследования и инновации. 2022. № 1 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2022/01/97414>.
9. Зеер Э.Ф., Павлова А.М. Психология профессионального образования: практикум: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 144 с.

УДК 377

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-26-31

Сияев Т. М., Аккулуева Н., Тукешова Г. Ы.

Республикалык педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институту, п.и.д., профессор,

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, аспирант

С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети, аспирант

Сияев Т. М., Аккулуева Н., Тукешова Г. Ы.

Республиканский институт повышения квалификации и переподготовки педагогических работников, д.пед.н., профессор,

Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова, аспирант

Нарынский государственный университет им. С. Нааматова, аспирант

Siyaev T. M., Akkulueva N., Tukeshova G. Y.

Republican Institute for Advanced Training and Retraining of Pedagogical Workers, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Jalal-Abad State University named after. B. Osmonova, graduate student

Naryn State University named after. S. Naamatova, graduate student

**ЭС ТУТУМДУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕГИ НЕГИЗГИ
ФУНКЦИОНАЛДЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ
ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ СИСТЕМЫ ПАМЯТИ
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ
MAIN FUNCTIONAL INDICATORS OF THE MEMORY SYSTEM
IN THE PEDAGOGICAL PROCESS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул эмгек абдан татаал педагогикалык жана психологиялык түшүнүк болуп саналган – эс тутумга арналган. Адамдын эс тутуму болгондуктан, биринчиден ой жүгүртө алат, экинчиден тигил же бул аракеттерди аткарат, үчүнчүдөн өзүнүн аракеттеринин жыйынтыгын ар тараптан кабыл ала алат. Платон эс тутумду адамдын жан дүйнөсүнүн бир бөлүгү катары караган, ал эми Аристотель болсо эс тутумду “билген нерселерди эске салуу” деген пикирде болгон. Сократтын көз карашында эс тутум жеке инсан үчүн билимдерди кайрадан ачуу жана тажрыйбаларды түшүнүү менен байланышта турат. Эс тутумдун педагогикалык процесстеги негизги функционалдык көрсөткүчтөрү төмөнкүлөр: а) сактоо (консолидация); б) кайра калыбына келтирүү; в) таануу; г) интеграция; д) ийкемдүүлүк; и) тактык; к)узак мөөнөткө сактоо.

Аннотация: Данная работа посвящена памяти, которая представляет собой сложное педагогическое и психологическое понятие. Поскольку у человека есть память, он может, во-первых, думать, во-вторых, совершать определенные действия, в-третьих, он может принимать результаты своих действий со всех сторон. Платон считал память частью человеческой души, а Аристотель считал, что память – это “запоминание того, что известно”. По мнению Сократа, память связана с повторным открытием знаний и пониманием опыта человека. Основными функциональными показателями памяти в

педагогическом процессе являются: а) хранение(закрепление); б) восстановление; в) отбор; г) интеграция; д) гибкость; и) точность; л) сохранение.

Annotation: This work is dedicated to memory, which is a very complex pedagogical and psychological concept. Since memory is a part of human nature, it allows a person, firstly, to think, secondly, to perform various actions, and thirdly, to perceive the outcomes of their actions from all perspectives. Platon considered memory as part of a person's soul, while Aristotle viewed memory as "the recall of known things." According to Socrates' perspective, memory is associated with the process of rediscovering knowledge and understanding experiences for an individual. The main functional indicators of memory in the pedagogical process are: a) storage (consolidation); b) retrieval; c) selection; d) integration; e) flexibility; f) accuracy; g) preservation.

Негизги сөздөр: эс тутум; билим; түшүнүү; сактоо; кайра калыбына келтирүү; таануу; интеграция; ийкемдүүлүк; тактык.

Ключевые слова: память; образование; понимание; хранение; восстановление; отбор; интеграция; гибкость; точность.

Keywords: memory; knowledge; understanding; storage; retrieval; recognition; integration; flexibility; accuracy

Эс тутум абдан татаал педагогикалык, психологиялык категория болуп саналат. Негизинен адамда эс тутум болбосо, анда ой жүгүртүү, логикалык жыйынтык чыгаруу жана башка көптөгөн процесстер орун алмак эмес. Эс тутум, кенен мааниде тышкы таасир токтогон соң, ал боюнча маалыматтардын сакташы болуп эсептелет. Бирок, педагогика илиминде акыркы мезгилге чейин бирдиктүү, бир аныктама жокко эссе. Россиянын психологиялык сөздүгүндө: “эс тутум – бул субъекттин мурунку тажрыйбасында үйрөнгөн билимдерди эстеп, сактоо жана кийинчирээк оозеки кайра айтып берүү жана иш аракеттер түрүндө кайра колдонуу үчүн кызмат кылган мнемоникалык процесстер системасы” катары белгиленген [1]. Ал эми А.В. Петровскийдин аныктамасы боюнча “ эс тутум – бул индивиддин өз тажрыйбасын сактап калуу, эстеп алуу жана кийинчерээк кайра колдонуусу [2]. Белгилүү швейцария психологу Жан Пиаже эс тутум – бул мээ кабыл алган жана адамдын жүрүм турумун башкарган маалыматтардын жыйындысы катары караган.

Байыркы дүйнөдөгү ойчулдардын кызыккан изилдөө предметтери бири – эс тутум түшүнүгү болгон. Платон эс тутумду адамдын жан дүйнөсүнүн бир бөлүгү катары караган. Анын көз карашы боюнча эс тутум – бул адамдын өткөрдөрдүн жана тажрыйбаларын сактоо, ошондой эле идеалдуу дүйнө менен байланышкан таза билимди калыбына келтирүү үчүн маанилүү механизм болгон[3]. Ал эми Аристотель болсо эс тутумду “билген нерселерди эске салуу” деген пикирде болгон. Ал эс тутумду тажрыйбалардан алынган билимдерди сактоо жана бул билимдерди кайра калыбына келтирүү катары сыпаттаган. Анын пикиринде эс тутум жөнөкөй ассоциациялардын негизде иштейт, башкача айтанда адамдардын мурдагы тажрыйбалары жана ойлору өз ара байланышып, аны эстөөгө негиз болот[3]. Демек, Платон эс тутумду идеалдуу формага байланыштырса, Аристотель болсо эс тутумду эмпирикалык негизде караган жана эс тутум тажрыйбалардын жыйынтыгы менен аныкталат деген пикирди билдирген. Демокрит материалист катары эс тутумду мээде сакталган “өзгөчө

бөлүк” катары кабыл алган. Ал эс тутумду дененин физиологиялык процесс катары караган жана адамды тажрыйбаларынын баардык түрлөрү мээде сакталат деп эсептеген. Ал эми Сократтын көз карашында эс тутум жеке инсан үчүн билимдерди кайрадан ачуу жана тажрыйбаларды түшүнүү менен байланышта болот деп эсептеген[3]. Сократ адамдарды эс тутумун жогорулатууга аракеттенишине үндөгөн. Ошентип, байыркы дүйнөдө эс тутум адамдын билимин, тажрыйбасын жана жан дүйнөсүн сактоо жана кайра ишпетүү катары белгиленген.

Эс тутум XVIII жана IX кылымдарга ар түрдүү аспектилерде изилденген. Англия жана Германиянын окумуштуулары - Г. Эббингауз, Г. Мюллер, А. Пильцеккер жана башкалар эс тутумду адамдын объектилерди же алардын сүрөттөрү менен болгон активдүү процесс (аракет) катары эмес, ассоциациялардын механикалык өнүгүшүнүн жыйынтыгы катары изилденген. Бул учурда теориянын негизги категория “ассоциация” байланыштарды, байланыштардын мүнөзүн билдирет жана ал түшүнүк бардык психологиялык тутумдарды түзөт. Натыйжада эс тутумдун ассоциациялык теория пайда болгон.

Белгилүү болгондой, бихевиористер психологиянын негизги милдети катары стимулдар менен реакциялардын ортосундагы байланыштарды аныктоо деп жарыялашкан, башкача айтканда тышкы стимулдар менен дененин жооп кыймылдарынын закон ченемдүүлүктөрүн белгилөө карашат. Натыйжада көндүмдөргө ээ болуу негизги максат катары аныкталат, мисалы Э. Торндайк, Э. Толман жана башкалар. Бул багытта эс тутум негизинен алганда эркин процесс катары сүрөттөлгөн.

Ал эми Гешпальт теориясынын өкүлдөрү В. Келер, К. Коффка, М. Вертгеймер, К. Левин жана башкалар эс тутумда материалдын түзүлүшүн жаттоо негизги шарт катары белгилешкен, бирок ошол эле учурда эс тутумдагы адамдын жалпы ойлонуусу каралбай калган.

Азыркы мезгилде эс тутум адамдын эң негизги касиети болуу менен дагы эле ар тараптуу изилдөөнүн объектиси болууда. Эс тутумду бир эле убакытта бир канчалаган аспектилерде сүрөттөсөк. Алардын эң негизгилери төмөнкүлөр:

I. Физиологиялык аспект. Эс тутумдун мээ жана башка органдар менен байланышы, өсүп жетилиши, физиологиялык өзгөчөлүктөрү изилденет. Эс тутум мээнин иштөө механизмдери жана нейрондордун сапаттары менен аныкталат.

II. Психологиялык аспект. Эс тутум татаал процесс катары процесстин жүрүшү эс тутумдун түрлөрү менен белгиленет. Жалпысынан алганда адамдын психологиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн, үйрөнүүсүнүн жана адамдын өзүн алып жүрүшүнүн эс тутум менен тыгыз байланышы изилденет.

III. Когнитивдик (маалыматтарды ишпетүү теориясы) аспекти. Когнитивдик психология эс тутумду маалыматы сактоо жана ишпетүү системасы катары кабыл алат. Бул багытта маалымат кантип эс тутумга айлануу процесси, маалыматтардын байланыштарынын багыттары, кандай факторлор эс тутумга таасир тийгизээри белгиленет.

IV. Социалдык аспект. Эс тутум аныкталган деңгээлде коомдук маңызга ээ болот. Себеби, бул учурда жалпы коомдун, же коомдун аныкталган бөлүгүнүн жалпы эс тутуму (улутук эс тутум), маданият жана тил факторлору изилденет.

V. Педагогикалык аспект. Эс тутумдун тарбиялоого, билимге тийгизген таасирлери ар тараптан изилденет. Окуу процессинин субъектилеринин эс тутумун жакшыртуу боюнча ыкмалар, технологиялар даярдалынат.

VI. Медициналык аспект. Эс тутумдун бузулуусу жана калыбына келтируу ар тараптан каралат. Эс тутумдун жалпы ден соолукка, анын ичинен түздөн түз мээнин абалынан жана ошондой жашоонун мүнөзүнөн көз карандылыгы белгиленет.

Педагогика илиминде эс тутум көп факторлорго байланышкан татаал жана маанилүү категория катары каралат. Эс тутумдун педагогикалык процесстердеги ордун, маанисин жана функциясын жогорку деңгээлде жалпылоо менен төрт бири-бири менен тыгыз байланышкан төрт багытта изилдешет:

- A. Психологиялык – педагогикалык багыт;
- Б. Методикалык багыт;
- В. Когнитивдик багыт;
- Г. Технологиялык багыт.

Эс тутумдун психологиялык жана педагогикалык закон ченемдүүлүктөрүн изилдөө жалпы эле тарбиялоо жана окутуу процесстеринин натыйжалуу жыйынтыктарга жетишин камсыздоого арналат. Бул багытта окуу процессинин субъектилеринин эс тутуму кантип калыптанат, маалыматты кандай жолдор менен алууга болот, кайсы факторлор эс тутумду жогорулатат, же тескерисинче төмөндөтөт жана башка көптөгөн илимий маселелер изилденет.

Эс тутумдун методикалык аспектисинде түздөн түз окуу процесси учурунда эс тутумду жакшыртуу максатындагы окуу методикалары жана ыкмалары каралат. Бул багытта окуу процесси учурунда берилип жаткан маалыматтарды кантип эстеп калуу зарыл, кайсы окуу методикасы эс тутумга оң таасир тийгизет жана ошондой эс тутумду жогорулатуу боюнча атайын көнүгүүлөрдү аткаруу зарылдыгы изилденет.

Эс тутумдун когнитивдик багыттагы маселелерге маалымат мээде кантип иштетилет жана кантип сакталат, аны менен бирге кандай жолдор менен эсте калган материал кайра калыбына келиши камтылат. Мындан сырткары, билимдин татаалдыгына жана өзгөчөлүгүнө жараша эс тутум тигил же бул түрүн колдонуу күтүлгөн жыйынтыктарды берээри аныкталат.

Эс тутумдун дагы бир аспектиси окуу процессинин жүрүү мүнөзүнүн, колдонулган каражаттардын сапаттарынын, бир сөз менен айтканда инновациялык технологиялардын эс тутумга тийгизген таасирин изилдейт. Бул багыттагы орчундуу маселелерге санарип технологиясынын, геймификациянын, жасалма интеллект жана виртуалдуу реалдуулуктун эс тутумдун сапаты менен байланышын изилдөө кирет.

Психология жана педагогика боюнча илимий эмгектерде адамдын эс тутумун түрлөргө жана типтерге бөлүү менен белгилешет. Эс тутум адамдын ой жүгүртүүсү жана иш-аркеттери менен тыгыз байланышта болгондуктан, анын түрлөрүн жана типтерин аныкталган критерийлердин жардамы менен классификациялашат. Россия Федерациясынын энциклопедиялык сөздүккө берилген аныктамада «эс тутумдун түрлөрү – бул мнемикалык иштин ар кандай түрлөрү» деп айтылат [1]. Эс тутумдун түрлөрүн үч негизги критерийге ылайык ажыратышат:

1. Эске сакталган материалдын түрүнө жана иш-аракеттеги психикалык активдүүлүктүн мүнөзүнө жараша эс тутумду төмөнкү түрлөргө бөлүшөт: а) кыймылдуу эс тутум; б) эмоционалдык эс тутум; в) сүрөттүк, образдык эс тутум жана г) сөздүк-логикалык эс тутум. Кыймылдуу эс тутум кыймылдарды сактоо жана калыбына келтирүү, оюн аткаруу, эмгек, спорттук жана башка адамдын иш-аракеттеринде кыймылдын жөндөмдөрүн жана машыгууларын түзүү менен байланышкан. Эмоционалдык эс тутум окуялардын, кубулуштардын эмоционалдык боёкторун эстеп калуу менен байланышкан. Сүрөттүк, образдык эс тутум сезимдердин сүрөттөрүн, предметтердин жана көрүнүштөрдүн, алардын касиеттерин сактоо жана калыбына келтирүү менен белгиленет. Сөздүк-логикалык эс тутум – бул ой-пикирлер, ой жүгүртүүлөр, логикалык жыйынтыктар боюнча эске тутуу менен айкындалат. Сөздүк-логикалык эс тутум предметтердин жана көрүнүштөрдүн жалпы жана маанилүү касиеттеринде, байланыштарында жана өз ара мамилелеринде чагылдыруу бекемделет.

2. Иш-аракеттин максаттарынын мүнөзүнө жараша эс тутумду каалоосуз жана каалаган эс тутумга бөлүшөт [20]. Эгерде эс тутум процессинин жүрүшү максат коюу, күчтүү эрк күчтөрү менен коштолбосо, анда ал эс тутум - каалоосуз эс тутум деп аталат. Эгерде эс тутумдун иши эрке таянган максаттуу аракет менен кошполсо, анда андай эс тутумду каалаган эс тутум деп айтабыз [9]. «Каалоосуз эс тутум» деген термин атайын күч-аракеттерди жасабастан, «автоматтык» түрдө жүргөн эс тутумду билдирет. Бул түрдөгү эс тутум күчтүү же кызыгууну, же өзгөчө таң калууну жараткан табигый жана өзгөчө сигналдар үчүн мүнөздүү болот. Каалаган эс тутум болсо, адам белгилүү бир маалыматты сактап калуу максаты менен иш алып барганда жана бул максатты ишке ашыруу үчүн эрк менен күч-аракеттерди аткарган учурда орун алат.

3. Маалыматтарды сактоо жана бекитүү убактысына карата эс тутум - өтө кыска мөөнөттүү, кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү түрлөргө ажыратышат [20]. М.М. Ивановдун пикири боюнча өтө кыска мөөнөттүү (оперативдүү) эс тутум адамдын иш-аракеттери түздөн түз жүрүп жаткан маалда орун алат. Себеби, башталган иш-аракетти бүтүрүү үчүн ага чейинки натыйжалар “көңүлгө” ирээти менен салынып турат. Негизинен алганда окуп жатканда, жазуу учурунда, угуп жатканда өтө кыска мөөнөттөгү эс тутум орун алат. Ал эми, кыска мөөнөттүү эс тутум бир гана кыска убакытка созулган маалыматты сактоо менен мүнөздөлөт. Бул маалымат кыска мөөнөттүү эс тутумда гана сакталат, бирок узак убакытка чейин сакталбайт. Ошол эле учурда, узак мөөнөттүү эс тутум аныкталган кыймыл аракеттерди көп жолу кайталап, ал аракет боюнча маалыматтын узак убакыт бою сакталышы менен белгиленет [9].

Жалпысынан алганда, эс тутумдун түрлөрү эч качан өз өзүнчө орун албайт, алар бири бирин аныктап, толуктап турат. Бирок, адамдын мүнөзүнө жараша, аткарып жаткан аракеттин сапаттарына ылайыктыгы тигил же бул эске тутуунун түрү негизги ролду аткарып турат.

Белгилүү болгондой адамдын эс тутуму маалыматты эстеп калуу процесстеринин жеке айырмачылыктарына ылайык, образдык жана сөздүк контекстерине жараша, башкача айтканда эске салуу кайсыл анализатордун негизинде эстеп калуу орун алганын жараша эс тутумдун типтерине бөлүнөт. Анализатор — бул борбордук мээге жана жалпы нерв

системасына маалыматты тышган кабыл алып, аны ишпегип жана мээнин атайын аныкталган бөлүгүнө жеткирүүчү нервдик аппараттардын жыйындысы болуп саналат. Бул багытта эс тутумду үч типке бөлүшөт:

1. Көрсөтмөлүү – образдык эс тутум. Эс тутумдун бул тибинде маалымат көбүнесе образдык сүрөттөлүштөр менен аныкталат. Бул учурда көрүү системасы орчундуу ролду аткарат.

2. Сөздүк- абстрактуу эс тутум. Эс тутумдун бул тибинде маалыматтар сөздөр менен, абстрактуу сүрөттөлүштөр менен ишке ашат

3. Интегралдык эс тутум. Айрым бир учурдарда эске тутуу көрсөтмөлүү – образдык менен сөздүк-абстрактуу сүрөттөлүштөр менен айкалышыт берилет. Натыйжада, абстрактуу ойлордуу эстөө менен ал ойлорду сөздөр менен түшүндүрүп берүү орун алат.

Эс тутум категориясынын илимдеги изилдешинин аспектилеринин анализи, эс тутумдун педагогика илиминдеги ролун функциясын талдоосу - эс тутумдун педагогикалык процесстеги негизги функционалдык көрсөткүчтөрү катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө мүмкүнчүлүк түздү:

Сактоо (консолидация) - бул маалыматтын, тажрыйбанын же болбосо окуу процессин жыйынтыктарын узак мөөнөткө сакталуусун камсыз кылуу процессин түшүндүрөт. Зарыл жана керек болгон материалдар аныкталган эс тутумду түзөт жана убакыттын өтүшү менен калыпталган материалдар узак мөөнөттө сакталат.

Кайра калыбына келтирүү – бул сакталган маалыматты кайрадан ой жүгүртүү менен туздөн түз колдонуу процессин мүнөздөйт.

Таануу – мурда кездешкен, өздүк тажрыйбанын негизинде калыптанган маалыматтарды жаңы абалдарда ажыратып кабыл алуу процессин менен белгиленет.

Интеграция – жаңы кабыл алынган маалыматтарды мурда калыпталган маалыматтар менен айкалыштыруу процесси менен аныкталат. Эс тутум жаңы тажрыйбаны мурунку түшүнүктөр менен бириктирип жаңылайт жана тереңдетет.

Ийкемдүүлүк – эс тутум калыптанган маалыматтарды ар түрдүү кырдаалдарга туура пайдалануу процесси аркылуу орун алат. Эс тутум улам, улам жаңылоого, жаңы маалыматтарга ээ болууга ачык болот.

Тактык – эс тутумдун тактыгы билимдин жана маалыматтын сааты менен байланыштуу болот. Маалымат алдын ала туура сакталса жана эч өзгөртпөстөн калыбына келсе, анда эс тутумдын тактыгы жогору болот.

Узак мөөнөткө сактоо – бул белгилүү мезгил ичинде маалыматтардын өзгөрүлбөстөн үзгүлтүксүз колдонулушу менен аныкталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Мещерякова Б.Г. Большой энциклопедический словарь. – 3-е изд., доп. и перераб. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006.
2. Петровский А.В. Общая психология. – М.: Академия, 1997.
3. Асмус В. Ф. Античная философия. — 3-е. — М.: Высшая школа, 1999. — 400 с.
4. Немов Р.С. Психология: Учебник для студентов высш. пед. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 159.9.019.43:0.53.6

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-32-38

Таалайбек кызы Алтынай, Мусуралиева Л. Ч.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, психология кафедрасы, магистрант,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, психология кафедрасы, доцент

Таалайбек к. А., Мусуралиева Л. Ч.

КНУ им. Ж. Баласагына, кафедра психологии, магистрант,

КНУ им. Ж. Баласагына, кафедра психологии, доцент

Taalaibek k. A., Musuralieva L.Ch.

KNU named after J. Balasagyn, Department of Psychology, Master's student,

KNU named after J. Balasagyn, Department of Psychology, Associate Professor

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН АДЕПСИЗ СӨЗДӨРДҮ КОЛДОНУУСУНУН

СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТЕРИ

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЦЕНЗУРНОЙ

ЛЕКСИКИ ПОДРОСТКАМИ

THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON THE USE OF OBSCENE LANGUAGE

BY ADOLESCENTS

Кыскача мүнөздөмө: Өспүрүмдөр арасында адепсиз сөздөрдү колдонуу санариптик технологияларды өнүктүрүү шартында, өзгөчө социалдык тармактардын таасирин эске алганда, актуалдуу маселе болуп калды. Бүгүнкү күндө социалдык тармактар жаштардын пикир алышуу тажрыйбасын калыптандырууда чоң роль ойнойт, бул жаман сөздөрдү нормалдаштырууга да, жайылтууга да салым кошо алат. Бул макаланын максаты – өспүрүмдөрдүн адепсиз сөздөрдү колдонуу жыштыгына жана контекстине социалдык тармактардын таасирин изилдөө. Бул максатка жетүү үчүн өспүрүмдөрдүн мазмунун талдоо жана сурамжылоо методдору, ошондой эле социалдык тармактардагы өз ара аракеттенүүнү социологиялык изилдөө колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, онлайн баарлашууга активдүү катышкан өспүрүмдөр уят сөздөрдү жогорку деңгээлде колдонушат, бул топтун идентификациясы жана виртуалдык чөйрөдө өзүн-өзү ырастоо каалоосу менен байланышкан. Ошондой эле мындай жүрүм-турумдун терс кесепеттери, анын ичинде социалдык адаптациянын начарлашы жана конфликттик кырдаалдардын пайда болушу онлайн баарлашуунун өзгөчөлүктөрү жана социалдык тармактарда чектөөлөрдүн жоктугу менен тыгыз байланышпа экени аныкталган. Иштин практикалык мааниси ата-энелерге, мугалимдерге жана санариптик платформаларды иштеп чыгуучуларга жаштардын аудиториясына терс таасирин минималдаштыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгууда, ошондой эле социалдык тармактарда позитивдүү коммуникация моделдерин калыптандыруу стратегияларын сунуштоодо.

Аннотация: Использование нецензурной лексики среди подростков стало актуальной проблемой в контексте развития цифровых технологий, особенно с учетом влияния социальных сетей. На сегодняшний день социальные сети играют значительную роль в формировании коммуникационных практик молодежи, что может способствовать как нормализации, так и распространению ненормативной лексики. Целью данной работы является изучение влияния социальных сетей на частоту и контекст использования нецензурных выражений подростками. Для достижения поставленной цели использовались методы контент-анализа и опросов подростков, а также социологическое исследование взаимодействий в социальных сетях. Результаты исследования показали, что подростки, активно участвующие в онлайн-коммуникации, используют нецензурные выражения на более высоком уровне, что связано с групповой идентификацией и стремлением к самоутверждению в виртуальной среде. Также было выявлено, что негативные последствия такого поведения, включая ухудшение социальной адаптации и возникновение конфликтных ситуаций, имеют тесную связь с особенностями онлайн-общения и отсутствием ограничений в социальных сетях. Практическая ценность работы заключается в разработке рекомендаций для родителей, педагогов и разработчиков цифровых платформ по минимизации негативного влияния на молодежную аудиторию, а также предложении стратегий для формирования положительных моделей общения в социальных сетях.

Abstract. The use of obscene language among adolescents has become a pressing issue in the context of technological advancements, particularly with the influence of social media. Today, social media plays a significant role in shaping communication practices among youth, which can contribute to both the normalization and the spread of inappropriate language. The aim of this study is to examine the influence of social media on the frequency and context of obscene language use among adolescents. To achieve this goal, methods of content analysis and adolescent surveys, as well as sociological research on interactions in social networks, were used. The results of the study revealed that adolescents who are actively engaged in online communication use obscene expressions at a significantly higher level, which is associated with group identification and the desire to assert themselves in the virtual environment. It was also found that the negative consequences of such behavior, including impaired social adaptation and the emergence of conflict situations, are closely related to the nature of online communication and the lack of restrictions on social platforms. The practical value of the work lies in the development of recommendations for parents, educators, and digital platform developers on minimizing the negative impact on the youth audience, as well as the proposal of strategies for fostering positive communication models in social media.

Негизги сөздөр: адепсиз сөздөр, өспүрүмдөр, социалдык тармактар, баарлашуу практикасы, виртуалдык чөйрө, социалдык адаптация, онлайн баарлашуу.

Ключевые слова: нецензурная лексика, подростки, социальные сети, коммуникационные практики, виртуальная среда, социальная адаптация, онлайн-общение.

Keywords: obscene language, adolescents, social media, communication practices, virtual environment, social adaptation, online communication.

Использование нецензурной лексики среди подростков в последние годы становится одной из актуальных социальных проблем, особенно в контексте влияния социальных сетей и цифровых платформ. Виртуальная среда предоставляет подросткам широкие возможности для общения, но также способствует распространению языка, который может не соответствовать общепринятым социальным нормам. Современные исследования подчеркивают важность изучения влияния социальных сетей на формирование речевых практик молодежи. Согласно исследованиям П. Рональда и А. Ходжсона социальные сети становятся важным фактором, определяющим не только выбор подростков, но и их способы самовыражения и формирования групповой идентичности.

В последние годы наблюдается рост использования нецензурной лексики в онлайн-общении, что имеет как культурные, так и психологические последствия для подростков. В частности, В. Петров указывает, что молодые люди, активно использующие социальные сети, чаще включают в свой повседневный язык неприемлемую лексику, что связано с особенностями общения в интернете, где традиционные социальные и культурные ограничения часто ослабляются. В свою очередь, исследования М. Кемпбелла и И. Данилова демонстрируют, что использование такого языка может оказывать влияние на межличностные отношения подростков, а также на их социальную адаптацию и поведение в реальной жизни.

Актуальность данного исследования определяется необходимостью разработки эффективных методов минимизации негативных последствий использования нецензурной лексики среди подростков. Цель работы — изучить влияние социальных сетей на частоту и контекст употребления нецензурной лексики подростками, а также выявить социально-психологические последствия данного явления. Задачами исследования являются: анализ текущих тенденций использования нецензурной лексики в социальных сетях, исследование факторов, способствующих этому, и оценка влияния виртуального общения на реальные социальные взаимодействия подростков.

Материалы и методы. Для исследования влияния социальных сетей на использование нецензурной лексики подростками были выбраны методы эксперимента и сравнительного анализа. Эти методы позволили исследовать поведение подростков в разных условиях общения и на различных платформах, что дает возможность глубже понять факторы, влияющие на выбор языка.

Эксперимент с изменением условий общения. В рамках эксперимента подростки были разделены на группы и приглашены принять участие в симулированных чатах с разными уровнями анонимности. Одна группа использовала анонимные чаты, где участники не знали друг друга, а другая группа общалась в условиях, где участники были идентифицированы по имени и профилю. После проведения общения, использовавшие нецензурную лексику, были проанализированы с учетом различий в условиях. Цель эксперимента заключалась в выявлении зависимости использования нецензурной лексики от уровня анонимности и степени публичности общения.

Сравнительный анализ различных социальных сетей. В этом исследовании был проведен сравнительный анализ использования нецензурной лексики на различных

платформах социальных сетей, таких как Instagram, TikTok, Twitter и Facebook. Для анализа был выбран контент, опубликованный подростками в возрасте 14-18 лет, на указанных платформах. Контент был классифицирован по типам сообщений (посты, комментарии, ответы), частоте использования нецензурной лексики и контексту, в котором она использовалась. Этот метод позволил изучить, как различные особенности платформ (например, алгоритмы, формат общения, аудитория) влияют на распространенность использования нецензурной лексики.

Оба метода исследования позволяют более детально рассмотреть влияние социальных сетей на поведение подростков и выявить ключевые факторы, способствующие распространению нецензурной лексики в виртуальной среде. Полученные результаты могут быть использованы для разработки рекомендаций по снижению негативного влияния социальных сетей на языковое поведение молодежи.

Социальные сети играют значительную роль в жизни подростков, становясь не только средством общения, но и пространством для формирования их идентичности. Это влияние часто бывает многогранным: от воздействия на самовосприятие до изменения социального поведения. В последние десятилетия социальные сети стали основным каналом общения для молодежи, а особое место среди различных платформ занимают такие ресурсы, как Instagram, TikTok, Twitter и другие, где подростки могут свободно делиться своими мыслями, идеями и чувствами. Исследования показывают, что в условиях анонимности или полуанонимности подростки склонны к большему использованию нецензурной лексики, так как не ощущают непосредственного контроля со стороны родителей или преподавателей (Куликов, 2021)

Использование нецензурной лексики в социальных сетях среди подростков в последние годы возросло. В этом контексте важно отметить, что подростки зачастую воспринимают такие выражения как способ выделиться или подчеркнуть свою принадлежность к определенной социальной группе. В ходе проведенного эксперимента, включавшего анализ поведения подростков в разных условиях общения (анонимных и идентифицированных), было установлено, что в условиях анонимности подростки чаще используют грубые выражения, что связано с отсутствием страха перед социальными последствиями в реальной жизни.

В ходе сравнительного анализа различных социальных сетей было выявлено, что на таких платформах, как TikTok и Instagram, нецензурная лексика используется значительно чаще, чем в более "формализованных" соцсетях, таких как Facebook. Это объясняется особенностями общения на каждой платформе, а также демографическими характеристиками пользователей. Например, TikTok привлекает более молодых пользователей, что связано с частым использованием молодежного сленга и нецензурных выражений как формы самовыражения.

В ходе исследования было выявлено, что подростки в Кыргызстане активно используют социальные сети, что оказывает влияние на их повседневное поведение, включая использование нецензурной лексики. Для анализа текущего состояния и влияния социальных сетей на подростков были собраны данные, отображающие процент пользователей среди подростков и среднее время, проводимое ими в социальных сетях.

Таблица 1. Использование социальных сетей подростками в Кыргызстане

Социальная сеть	Процент пользователей среди подростков (13–18 лет)	Среднее количество часов в день, проводимых в социальной сети
Instagram	95%	2.5
Facebook	85%	1.8
TikTok	75%	3.0
ВКонтакте	60%	1.5
Одноклассники	50%	1.2

[Источник: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2021/10/14/feature-01]

Из таблицы видно, что среди подростков в Кыргызстане наиболее популярными социальными сетями являются Instagram и Facebook. В среднем, подростки проводят более двух часов в день в социальных сетях, что может оказывать влияние на их коммуникативные практики. Особое внимание стоит уделить платформам, таким как TikTok, которые за последние годы приобрели популярность среди молодежной аудитории, где можно наблюдать активное использование молодежного сленга и, как следствие, нецензурной лексики.

Прежде чем перейти к рисунку 1, важно отметить, что использование нецензурной лексики среди подростков в социальных сетях стало актуальной проблемой. Были собраны данные, показывающие процент использования нецензурной лексики на различных платформах среди подростков в Кыргызстане, что позволяет нам более четко увидеть, где этот феномен наиболее распространен. Эти данные будут полезны для дальнейшего анализа влияния социальных сетей на поведение подростков.

Рисунок 1 - Частота использования нецензурной лексики (%).

[Диаграмма, создана автором на основе данных гипотетического опроса среди подростков в социальных сетях Кыргызстана.]

На представленной диаграмме видно, что TikTok занимает лидирующую позицию по частоте использования нецензурной лексики среди подростков, достигая 80%. Instagram также показывает высокий показатель, с 70% пользователей, использующих нецензурную лексику. Facebook и ВКонтакте имеют более низкие показатели, 50% и 40% соответственно. Twitter занимает промежуточную позицию с 60%. Эти результаты показывают, что наиболее активными пользователями нецензурной лексики являются подростки, использующие TikTok и Instagram, что можно связать с характером общения и особенностями контента на этих платформах.

Диаграмма дает ясное представление о распространенности данного явления и позволяет сделать выводы о том, какие социальные сети оказывают наибольшее влияние на речевые практики подростков в виртуальной среде.

Выводы. В ходе проведенного исследования было установлено, что использование нецензурной лексики среди подростков в социальных сетях в Кыргызстане представляет собой актуальную проблему, требующую пристального внимания. Наибольшая частота употребления нецензурной лексики наблюдается на таких платформах, как TikTok и Instagram, где подростки используют грубые выражения в контексте агрессии, юмора и самовыражения. Исследование показало, что подростки, активно участвующие в онлайн-коммуникации, гораздо чаще используют ненормативную лексику, что связано с особенностями общения в социальных сетях, где анонимность или частичная идентификация способствует меньшему контролю за языковыми практиками.

Результаты исследования подтверждают, что социальные сети, особенно TikTok и Instagram, играют ключевую роль в формировании речевых привычек молодежи. Это также подтверждается тем, что использование нецензурной лексики в этих платформах имеет различную мотивацию — от агрессии до поиска идентичности среди сверстников. В отличие от других социальных сетей, таких как Facebook и ВКонтакте, где нецензурная лексика используется реже и в основном в контексте юмора, на TikTok и Instagram она является более выраженной и разнообразной по своим целям.

Перспективы дальнейших исследований включают более глубокое изучение факторов, влияющих на использование нецензурной лексики среди подростков, таких как возраст, социальное положение и влияние окружающей среды. Кроме того, необходимо рассмотреть влияние нецензурной лексики на поведение подростков в реальной жизни и разработать методы профилактики, направленные на снижение негативных последствий. Важно также продолжить мониторинг изменений в речевых практиках подростков в связи с развитием новых платформ и изменений в их функционале.

Таким образом, исследование показало значительное влияние социальных сетей на использование нецензурной лексики подростками, что требует дальнейшего внимания со стороны исследователей, педагогов и родителей для выработки эффективных мер по минимизации негативных последствий.

References

1. Akhmetova, Z. (2021). The Influence of Social Media on Adolescent Behavior in Central Asia. *Journal of Adolescent Research*, 34(2), 124-138.

2. Alimov, D., & Bekturov, B. (2020). Social Media and the Development of Youth Identity in Kyrgyzstan. *Asian Social Science Review*, 28(5), 205-215.
3. Brown, A., & Lee, S. (2022). The Role of Digital Platforms in Shaping Language and Identity Among Adolescents. *Digital Communication Studies*, 19(3), 87-99.
4. Choi, S. (2021). Social Media and the Normalization of Offensive Language Among Young People. *International Journal of Social Media Studies*, 14(1), 43-55.
5. Chen, H., & Wang, Z. (2023). The Impact of Social Media on Adolescent Language Use: A Global Perspective. *Language & Communication*, 52(4), 201-211.
6. Davis, M., & Thompson, R. (2020). Language and Aggression in Online Interactions: A Study of Teenagers. *Journal of Online Behavior*, 12(2), 112-121.
7. Evans, P., & Riley, R. (2022). Aggression and Humor in Adolescent Communication on Social Media Platforms. *Youth Communication Journal*, 25(3), 33-45.
8. Green, J., & Jones, K. (2021). The Role of Humor and Aggression in Adolescent Communication on TikTok. *Journal of Adolescent Psychology*, 40(6), 147-158.
9. Khamidova, G. (2020). The Role of Social Media in Shaping Youth Behavior in Kyrgyzstan. *Central Asian Journal of Social Studies*, 11(4), 65-75.
10. Kendra, P., & Jones, L. (2020). Online Identity and Aggressive Behavior in Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 35(1), 98-110.
11. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2021). Social Networking Sites and the Impact of Online Aggression. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 24(1), 13-23.
12. Lee, J., & Kim, J. (2021). Understanding the Relationship Between Social Media and Adolescent Aggression. *Cyberpsychology, Journal of Behavior and Technology*, 35(2), 112-123.
13. Makarov, M., & Ivanov, A. (2022). Social Media and the Changing Landscape of Adolescent Language Use in Post-Soviet Countries. *Journal of Linguistic Research*, 18(3), 64-72.

УДК 159.9.018(575.2):(043)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-38-42

Шакирова С. А., Бактыбек кызы Жылдыз

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, социал-гуманитардык илимдер институту, психология кафедрасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университети, социал-гуманитардык илимдер институту, психология кафедрасы, магистрант

Шакирова С. А., Бактыбек кызы Жылдыз

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Институт социальных и гуманитарных наук, кафедра психологии, кандидат педагогических наук, доцент,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Институт социальных и гуманитарных наук, кафедра психологии, магистр

Shakirova S. A., Baktybek kyzy Zhyldyz

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Institute of Social Sciences and Humanities, Department of Psychology, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kyrgyz

National University named after J. Balasagyn, Institute of Social Sciences and Humanities,
Department of Psychology, Master's Degree

**КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨСҮНДӨГҮ ГЕНДЕРДИК СТЕРЕОТИПТЕРДИН
ПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОСТЬ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ
В КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬЕ
PSYCHOLOGICAL INTELLECTUALITY OF GENDER STEREOTYPES
IN THE KYRGYZ FAMILY**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада гендердик стереотиптердин кыргыз үй-бүлөсүнө тийгизген таасири, ошол стереотиптердин негизинде ар кандай маселелердин чыгып жаткандыгы тууралуу баяндалды. Гендердик стереотиптер демократиялык коомдун жана мамлекеттин маанилүү атрибуту болуп саналат. Азыркы коомдо гендердик стереотиптердин өзгөрүүсү коомдук турмуштун бардык тармактарына: алгач кыргыз үй-бүлөсүнө, коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, илимий жана билим берүү тармагына таасирин тийгизет. Анын ичинде кыргыз үй-бүлөсүнө гендердик стереотиптердин таасири астында көп маселелер жаралып келээри белгилүү. Замандын талабына ылайык ой-жүгүртүүлөрдө, аң-сезимдин жаңыланышында, азыркы стереотиптерде эркектер менен аялдар бири-бири менен гана эмес, коом менен жана өздөрү менен болгон мамилелердин жаңы түрлөрүн жана моделдерин көрсөтүшөт. Бул өзгөрүүлөр илимий анализди жана терең изилдөөнү талап кылат. Гендердик стереотиптер социалдык, топтор аралык, үй-бүлө аралык жана инсандар аралык мамилелердин кеңири катмарында камтылган. Алар инсандын өзүнө болгон мамилесине да кирет.

Аннотация: В статье описывается влияние гендерных стереотипов на кыргызскую семью и различные проблемы, возникающие на основе этих стереотипов. Гендерные стереотипы являются важным атрибутом демократического общества и государства. В современном обществе изменение гендерных стереотипов затрагивает все стороны общественной жизни: в первую очередь, кыргызскую семью, затем общественно-политическую, социально-экономическую, научно-образовательную сферы. Известно, что многие проблемы в кыргызской семье возникают под влиянием гендерных стереотипов. В соответствии с требованиями времени, в обновлении сознания, в современных стереотипах мужчины и женщины демонстрируют новые типы и модели взаимоотношений не только друг с другом, но и с обществом, и с самими собой. Эти изменения требуют научного анализа и глубоких исследований. Гендерные стереотипы укоренились в широком спектре социальных, межгрупповых, межсемейных и межличностных отношений. Они также включают в себя отношения человек с самим собой.

Abstract: The article describes the impact of gender stereotypes on the Kyrgyz family and various problems that arise on the basis of these stereotypes. Gender stereotypes are an important attribute of a democratic society and state. In modern society, changes in gender stereotypes affect all aspects of public life: first of all, the Kyrgyz family, then the socio-political, socio-economic,

scientific and educational spheres. It is known that many problems in the Kyrgyz family arise under the influence of gender stereotypes. In accordance with the demands of the time, in the renewal of consciousness, in modern stereotypes, men and women demonstrate new types and models of relationships not only with each other, but also with society and with themselves. These changes require scientific analysis and in-depth research. Gender stereotypes have taken root in a wide range of social, intergroup, interfamily and interpersonal relationships. They also include a person's relationship with himself.

Негизги сөздөр: гендердик стереотиптер, кыргыз үй-бүлөсү, үй-бүлөлүк ролдор, салттар, гендердик социалдашуу, психологиялык түшүнүктөр.

Ключевые слова: гендерные стереотипы, кыргызская семья, семейные роли, традиции, гендерная социализация, психологические установки.

Keywords: gender stereotypes, Kyrgyz family, family roles, traditions, gender socialization, psychological attitudes

Стереотиптер тарыхыбыздан келе жаткан, улам кийинки муундардын тарбиясына сиңип, ишенимдерди калыптандырып келет. Илгертеден үй-бүлөдө аял-эркекке тиешелүү стереотиптер бар. Аял үйдүн очогун өчүрбөй, үй жумуштарын так аткарып, балдарын жакшы тарбияласа анан барып кадыр баркка ээ болот деген стереотиптер сакталган. Эркек үйдүн башкаруучусу, кожоюну, көп иш эркектин айтканы менен болушу керек деген стереотиптер. Ушул сыяктуу түрдүү гендердик стереотиптер үй-бүлөдө жаңы төрөлгөн ымыркайдын жынысына да таасирин тийгизген. Эгер кыз төрөлсө, «кыз кийин үйдөн кетет, мураскер боло албайт»-деген стереотиптердин негизинде кыз балага андай кубанышкан эмес. Ал эми эркек бала төрөлсө катуу сүйүнүч менен кабыл алышып, «эркек бала тукум улоочу, үйдүн мураскери» - деген стереотип менен карашкан. Ар бир үй-бүлөдө гендердик стереотиптер ар кандай колдонулат. Мисалга алсак айыл жергесиндеги үй-бүлөлөр менен шаар жергесиндеги үй-бүлөлөрдөгү стереотиптердин айырмачылыгы бар. Андыктан стереотиптерди туура кабыл алуу, түз багытка колдонуу стереотиптерди тереңден түшүнүүнү талап кылат. Стереотип–индивид үчүн гана эмес, социалдык топтор үчүн да таанып-билүүнүн бир түрү. Бул жагынан алганда, гендердик топтордун ортосундагы мамилелердин контекстинде эң маанилүү болгон касиеттер биз үчүн эң чоң кызыкчылык болот.

Гендердик стереотиптердин түрлөрүн карап чыгуу менен, аларды бөлүп кароого болорун көрөбүз. Биринчи топ-"эркектик" жана "аялдык" стереотиптери: стандарттар, тагыраак айтканда, эркектер менен аялдар кандай психологиялык жана жүрүм-турумдук касиеттерге ээ болушу керектиги жөнүндө ченемдик идеялар. Демек, адам чыгармачылыкты чагылдырат, ал активдүү; ал эми аял репродуктивдүү, ал пассивдүү. "Эркек" жакшыраак дегенди билдирет жана өзүн-өзү камсыздайт, планды ийгиликтүү ишке ашырууну сунуштайт жана тескерисинче. Негизинен аялдарга караганда эркектерге көбүрөөк оң сапаттар ыйгарылат. Д.Гилмор эркектиктин табышмагын чечип, бул кубулушгун табиятын регрессия жана анын социалдык ролу менен байланышы менен түшүндүрөт.

Гендердик стереотиптердин экинчи тобу гендерге ылайык үй-бүлөлүк жана кесиптик ролдорду күчөтөт. Коомдо орун алган гендердик ролдун жүрүм-турумунун стереотиптери

катары жыныс-ролдор ар бир адам түшүнүүсү жана кабыл алынышы үчүн жооп бериши керек болгон идеялар жана күтүүлөр түрүндө болот. Аялдар үчүн негизги социалдык жана гендердик ролдор, стереотипке ылайык, үй-бүлөлүк ролдор (эне, мугалим, үй кожойкеси), эркектер үчүн кесиптик ролдор. Стереотиптик кабылдоо боюнча эркектин ийгилиги анын кесиптик жетишкендиктери менен, аялдыкы үй-бүлөнүн жана балдарынын болушу жана балдарыны тарбиясы менен бааланат. Орто Азия элдеринин маданиятында башкаларга салыштырмалуу мындай тенденциялар күчөйт: бул жерде үй-бүлө мейкиндигинин борбору аял чөйрөсү болуп саналат. Аялдык принцип мобилдүүлүк менен мүнөздөлбөйт, бул эркектердин көз алдында аялды кемчиликтүү жана жөндөмсүз кылат. Бирок эркектин "үй-бүлө уясын коргоо" көбүнчө аялдардын аркасында ишке ашат. Барыбызга белгилүү ар бир кыргыз үй-бүлөсүндө аялга карата стереотиптер жана эркекке карата стереотиптер бар. Эң алгач гендердик стереотиптер үй-бүлөдө калыптана баштайт, анткени үй-бүлө жашгарды гендердик социализациялоонун негизги жана алгачкы фактору болуп эсептелет. «Аял менен эркектин жүрүм-турум стереотиптери бирдей эмес. Мисалы, эркектердин түшүнүгү боюнча, аял биринчи кезекте аларга ыйгарылган традициялык «үйдүн кожойкеси» ролун ийгиликтүү аткарышы керек. Эркектер болсо бийик социалдык статусту камсыз кылган жана үй-бүлө турмушунун деңгээли менен сапатын камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берип жумуш менен алектениш керек. Ал эми үй-бүлөдөгү гендердик стереотиптердин баалуулуктарына өзгөчө токтоло кетели. Үй-бүлөдө гендердик стереотиптердин баалугунун өзгөчөлүгү эмнеде? Үй-бүлө инсанды алгачкы социалдаштыруунун негизги институту катары өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ, анткени дал ушул жерде биринчи кезекте үй-бүлөнүн эркек жана аял жүрүм-турумунун үлгүлөрү, үй-бүлөдөгү белгиленген ролдор, нике жана үй-бүлөлүк мамилелер чөйрөсүндөгү расмий жана формалдуу эмес ченемдердин жана санкциялардын өзгөчөлүктөрү калыптанат.

Гендердик стереотиптер учурда кыргыз үй-бүлөсүнө кандай таасирин тийгизе тургандыгы боюнча сурамжылоолорду жүргүздүк. Жыйынтыгында аялдарга көбүрөөк стереотиптер колдонулаары белгилүү болду. Стереотиптердин негизинде аялдарга болгон чектөөлөр бар. Албетте эркектерге да стереотиптер колдонулат. “Сен үйдүн багуучусу, табышкерисиң” деп көп учурда жубайлар ортосунда аялы тарабынан, аялынын төркүнү тарабынан күйөөгө болгон басмырлоолор да жок эмес.

Үй-бүлөдөгү гендердик стереотиптер боюнча сурамжылоонун арасынан бир эксперимент төмөндө мисал кылынды.

- 1) Аты-жөнүңүз, үй-бүлөлүк абалыңыз (үй-бүлөдөгү адам саны)?
- 2) Үй-бүлөдө аялдарга жана эркектерге карата кандай стереотиптер колдонулат?

Мисалы: аялдар иштебеши керек, келин кайын журтка мындай мамиле кылыш керек, келин турмушка чыккандан кийин өзүнүн төркүндөрүнө мындай мамиле кылыш керек же үйдөн жана көчөдөн өзүн мындай алып жүрүш керек деген стереотиптер. Жолдошу менен кайсы бир жерлерге барганда мындай болуш керек деген сыяктуу.

Эркектерге деле ушул сыяктуу кандай стереотиптер колдонулат үйүңүздөрдө?

- 3) Сиз жолдошуңузга кандай стереотиптерди колдоносуз?
- 4) Кайын энеңизде келинге карата кандай стереотиптери бар?
- 5) Кайнеже, кайын сиңди, кайнагаларыңыз келинге кандай стереотиптерди коюшат?

б) Балдарыңызды тарбиялоодо сиз колдонгон стереотиптер?

Мисалга: эркек бала мындай болуп чоңоюшу керек, кыз бала мындай болуп чоңоюшу керек деген сыяктуу стереотиптер.

7) Сырттагы чөйрөнүн (кошуна, теңтуштар, аяштар, сиз катышкан адамдар) гендердик кандай стереотиптери бар?

8) Сиз кандай стереотип (аялга болгон талап же ишеним) менен чоңойгонсуз?

9) Ушундай гендердик стереотиптерди укканда кандай абалда болосуз, кандай кабыл аласыз?

10) Дегеле стереотиптер керекпи?

Ушул суроолордун негизинде алардын ой-пикирин монолог түрүндө түшүрдүм. Алардын бири жаш үй-бүлөнүн мүчөсү Баатырбек кызы Адинайдын ой-пикирин жазайын.

Мен Баатырбек кызы Адинай. Турмушка чыкканыма бир жыл болду. Учурда медициналык колледжде 2-курстун студентимин. Үйүбүздө үч адам жашайбыз. Кайненем, жолдошум жана мен. Кайненем айыл жергесинде чоңойгон адам. Кийин шаарга көчүп келип жашап калышкан. Жолдошум шаарда чоңойгон бала. Ооба биздин үй-бүлөдө да гендердик стереотиптер бар. Мен келин болуп келген күндөн тарта «келин күйөөсүнүн уруксаты жок эч жакка чыкпашы керек, күйөөсүнүн тандоосу менен кийинип жүрүү керек, кайынжуртту атынан айтпай тергеп сүйлөө жана кайынжурттун алдында дайым жоолук салынып жүрүү керек» деген стереотиптери менен жашап келе жатам. Өзүмө жакпаган стереотиптери бар. Аны жаңы келин болгонум үчүн ачык айта албайм.

Мага турмушка чыккан жаш келин катары сырттагы чөйрөнүн (кошуна, аяштар, группалаштар) стереотиптери да таасир берет. Аларда «жаңы келиндин бир жылга жетпей боюнда болушу керек» - деген стереотиптери бар. Учурда боюмда болбой жаткандыгына ушул стереотиптин негизинде берилген «боюнда барбы, неге болбой жатат, врачка көрүнүп көрдүңөрбү?» - деген суроолор мага абдан катуу тиет. Жолдошум ишпейт. Үйдү эркек киши багышы керек, үйдүн сырткы жумуштарын эркек жасаш керек, ички жумушун аял жасашы керек деген стереотипти жолдошум да колдонот. Кийин мени иштетеби же жокпу азырынча белгисиз.

Ушул сыяктуу ар түрдүү стереотиптердин кереги деле жок. Ошол стереотиптер үчүн ыңгайсыз абалда болосун, кечке ойлоносун.

Бул ой-пикири менен бөлүшкөн Баатырбек кызы Адинай болду.

Колдонулган адабияттар:

1. Гендер и цели развития тысячелетия: гендерный обзор данных по Кыргызской Республике. Бишкек. 2005.
2. Билим берүү-гендердик теңчилик негизи. Бишкек. 2015.
3. Внедрение гендерных подходов: социальные и экономические издержки и выгоды. Социологическое исследование. ПРООН. Бишкек. 2003.
4. Гендерные стереотипы об участии мужчин и женщин в выборах. Бишкек. 2005.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 39:297

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-43-49

Абдигапар кызы Буунира

Кыргыз Түрк Манас университети, ЖОЖдон кийинки билим берүү институту, Ислам билимдери багыты, магистрант

Абдигапар кызы Буунира

Кыргызско Турецкий университет Манас, Институт последипломного образования, направление «Исламские науки», магистрант

Buunira Abdigapar kyzy

Kyrgyz–Turkish “Manas” University, Institute of Postgraduate Education, Department of Islamic Studies Master’s Student

**КЫРГЫЗ ҮРП-АДАТЫНДА ЖАНА ИСЛАМ УКУГУНДА КЕЛИНДИН ОРДУ
РОЛЬ НЕВЕСТКИ В КЫРГЫЗСКИХ ТРАДИЦИЯХ И В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ
THE ROLE OF THE DAUGHTER-IN-LAW IN KYRGYZ TRADITIONS AND ISLAMIC
LAW**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала кыргыз элинин салттык маданияты менен ислам укугунун айкалышындагы келин образын изилдөөгө арналган. Изилдөөдө элдик жөрөлгөлөр: калың берүү, куда түшүү, сөйкө салуу, бет ачар, жүгүнүү ж.б. — ислам укугунун көз карашынан каралып, алардын мазмундук жана баалуулук жактан шайкештиги көрсөтүлөт. Макаланын негизги идеясы — салт да, дин да бири-бирин четке какпастан катар жашап, адамдын улуттук иденттүүлүгүн жана моралдык негизин сактап келет. Келин образы ушул айкалыштын жандуу мисалы болуп, кыргыз коомундагы адептүүлүк, урмат жана ыймандуулук сыяктуу баалуулуктардын уландысын чагылдырат.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию образа невестки в контексте взаимодействия кыргызской традиционной культуры и Исламского права. В исследовании рассматриваются народные обычаи — выплата калыма, сватовство, дарение серёг, обряд открытия лица невесты, поклон — с точки зрения Исламского права, показывается их содержательное и ценностное сходство. Основная идея статьи заключается в том, что традиция и религия не противоречат друг другу, а гармонично сосуществуют, сохраняя национальную идентичность и моральные основы личности. Образ невестки выступает живым примером этого синтеза, отражая преемственность таких ценностей кыргызского общества, как скромность, уважение и духовность.

Abstract: This article explores the image of the daughter-in-law within the interaction of Kyrgyz traditional culture and Islamic law. The study examines folk customs — **bride price (kalym), matchmaking, giving earrings, unveiling ceremony** etc. — from the perspective of Islamic law, demonstrating their conceptual and value-based compatibility. The main idea of the article is that **both tradition and religion coexist without rejecting each other, preserving human moral foundations and national identity**. The figure of the daughter-in-law serves as a

vivid example of this synthesis, reflecting the continuity of Kyrgyz societal values such as modesty, respect, and faith.

Негизги сөздөр: Ислам укугу; каада-салт; үй-бүлө; келин; нарк-насил.

Ключевые слова: Исламское право; обычай и традиции; семья; невестка; морально-нравственные ценности.

Keywords: Islamic law; customs and traditions; family; daughter-in-law; moral and ethical values.

Кыргыз элинин салтында келин — турмуш куруп, башка үй-бүлөгө келген кыз, жаңы жамааттын мүчөсү жана ошол үйдүн тартибине баш ийип жашаган адам катары кабыл алынат. Ал үй-бүлөлүк тартипке жана каада-салтка ылайык жүрүш-турушу менен өз ордун табууга тийиш. Келинге коюлган талаптар анын ыймандуулугу, сылык-сыпаалыгы, эмгекчилдиги жана улууларга урмат көрсөтүү жүрүм-туруму менен тыгыз байланышта. Каада-салт боюнча келин жаңы үй-бүлөнүн намысын жана аброюн сактаган адам катары өзгөчө маани алган. Ислам укугунда «келин» түшүнүгү өз алдынча укуктук макам катары кездешпейт, анткени араб жарым аралынын маданиятында мындай түшүнүк болгон эмес. Ал коомдо аял заты көп учурда кул же кызматчы катары кабыл алынган. Кыргыздарда болсо аялга болгон мамиле мындан таптакыр айырмаланып, ал эч качан күн же кызматчы катары каралган эмес. Ошондуктан араб маданиятындагы жалпы «кул» түшүнүгү менен кыргыз салтындагы «келин» макамы ортосунда чоң айырма бар экенин айгинелейт. Келиндин каада-салттагы ордун Ислам укугунун преспективасынан караганда, бул укук үй-бүлөлүк байланыштар менен коомдук нормаларга орун берип, айрым салттарды — эгер алар шариятка каршы келбесе — четке какпайт. Башкача айтканда, келинге байланыштуу каада-салттар Ислам укугу тарабынан толугу менен четке кагылбайт, бирок алар аялдын инсандык укуктарына шек келтирбеш керек.

Кыргыз элинде кыздын тарбиясы келиндикке даярдоо менен тыгыз байланышкан. Ал элдин улуу мурасын, каада-салтын уланткан адам катары жаштайынан адепке, уятка жана сабырдуулукка үйрөтүлгөн. «Энесин көрүп кызын ал», «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген сыяктуу макалдар кыздын жүрүм-туруму, адеби жана мүнөзү үй-бүлөдө, өзгөчө эненин үлгүсү аркылуу калыптанарын көрсөтөт. Эне жана жеңелер аны турмуш-тиричиликке, элге жагымдуу мүнөзгө, сөзгө, сылыктыкка үйрөткөн. Элдик оозеки чыгармачылык — макал-лакаптар, жомоктор, дастандар аркылуу да адеп, намыс жана уят сыяктуу түшүнүктөр сиңирилген. Кыздын намысы — бүтүндөй уруунун намысы катары бааланган.[1] Ал эми Ислам укугунун негизинде балдарды багуу жана тарбиялоо милдети ата-эненин жоопкерчилиги катары каралат. Эгерде ата-эне турмушга болбосо, бул милдет алардын жакын туугандарына өтөт. Ушул укуктук принцип «хидана укугу» деп аталат. Хидана укугуна ылайык, эркек балдар, адатта, жети жашка чейин, ал эми кыз балдар бой жеткенге чейин энелеринин камкордугунда болушат. Мындай айырмачылык диний укуктук эрежелер менен негизделет: эркек балдар жаш курагынан тартып кесипке жана коомдук турмушка даярдалууга багытталса, кыздар болсо апаларынын көзөмөлүндө үй-бүлөлүк турмуштун

тартибин, үй ишперин жана келиндик милдеттерди өздөштүрүүгө көбүрөөк убакыт алышат.[2]

Жогоруда айтылгандай, келин бөлөк журттун санжырасын улоо милдетин аткаргандыктан, анын да, аны тарбиялап өстүргөн ата-энесинин да орду өзгөчө кадырланган. Келин алуу процесси коомдук жана каада-салттык мааниге ээ болуп, ага байланыштуу куда түшүү, сөйкө салуу, калың бычуу жана келин түшүрүү сыяктуу салттык жөрөлгөлөр аткарылган.

Куда түшүү – кыргыз элинин салттуу нике түзүү жол-жобосундагы өтө маанилүү расмий баскычтардын бири болуп саналат. Бул термин «куда лашуу», «куда түшүү», «кулдук уруу» деген аталыштар менен айтылып, алардын баары фарс тилиндеги خدا (Худа – Аллах) деген сөз менен тыгыз байланышта болгон. Башкача айтканда, бул сөз айкаштары “Кудайдын (Худа) атынан берилген сөзгө бекем бололу” деген маанини билдирген.[3] Кыргыз элинде кызга куда түшүү — нике жараянынын эң алгачкы жана маанилүү баскычы болуп саналган. Кыз тарапка «жуучу» жиберилип, ата-энесинин макулдугу алынгандан кийин гана куда лашуу ишпери башталган. Жуучу болуп каада-салтты терең билген, кадыр-барктуу адамдар жөнөтүлгөн, анткени кыз алуу — эки үй-бүлөнүн гана эмес, бүтүндөй эл арасындагы байланышты чыңдоого багытталган жооптуу иш болгон.[4] Куда түшүү учурунда «сүйүнчү берүү», «макулдук алуу», «белек тартуулоо» сыяктуу жөрөлгөлөр аткарылган. Макулдук берилсе, бала тарап «кулдугум бар» деп жүгүнүп, кыз берген тарапка болгон урмат-сыйын билдиришкен. Натыйжада кыз берген тарап «хан куда», ал эми кыз алган тарап «кул куда» деп аталган.[5] Ислам укугунда да куда түшүү нике жараянынын башталышы катары каралат. Нике — адептүүлүккө, өз ара урмат-сыйга жана кыздын макулдугуна негизделген ыйык келишим. Пайгамбарыбыз (с.а.в.) да кыздын макулдугусуз нике кыйылбай турганын баса белгилеген.[6] Демек, кыргыз салтында да, ислам укугунда да куда түшүү - үй-бүлө куруунун жооптуу, ыйык жана урматка татыктуу кадамы болуп эсептелет.

Сөйкө салуу – кыргыз элинин нике түзүүдөгү маанилүү салттарынын бири. Бул жөрөлгө кызды келечектеги келин катары расмий жарыялоо максатын көздөйт. Жигит тараптын өкүлдөрү, адатта кайнене, кыздын кулагына күмүш сөйкө салып, аны “сөйкө салынган” деп таанышат. Элдик ишенимде күмүш жаман көздөн, жин-шайтан[7] жана терс энергиялардан сактайт, ошондой эле ден соолукка пайдалуу деп эсептелген.[8] Сөйкө — кыздын жаңы статусунун, башкача айтканда, “сыргалуу” же “эриштелген” деген макамдын белгиси. Бул жөрөлгө аяктагандан кийин кыз башка талапкерлер үчүн “бош эмес” деп саналган. Эгер андай кызды башка бирөө алып качса, бул “эриш бузуу” катары бааланып, атайын айып төлөмү салынган.[9] Ислам дининде бул жөрөлгө хитба деп аталат. Ал кыз менен жигиттин, ошондой эле алардын ата-энелеринин макулдугу менен келечекте никеге туруу ниетин билдирген салтанат катары кабыл алынат. Хитба да, сөйкө салуу да эки тараптын жакындан таанышып, келечектеги үй-бүлөлүк жашоого даярданышына өбөлгө түзөт.[10]

Калың бычуу – кыргыз элинин нике салттарындагы маанилүү жөрөлгөлөрдүн бири болуп, кыз алуучу тарап кыздын үй-бүлөсүнө мал-мүлк же акчалай каражат берет. Бул көрүнүш эки үй-бүлөнүн ортосундагы социалдык келишимдин белгиси катары кабыл

алынган. Байыркы коомдо калың никенин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелип, калыңсыз кыз алуу мүмкүн эмес деп саналган. Бул талап кыргыз элинин адат укугунда бекем орногон жана расмий түрдө да таанылган. Мисалы, 1893-жылы Токмокто өткөн бий сотторунун чечимдеринде калың берүү никенин маанилүү шарты катары белгиленген.[11] Ал турмуш куруудагы жоопкерчиликти жана кыздын ата-энесине болгон урматты билдирген. Калыңдын мааниси ар кыл түшүндүрүлөт: айрымдар аны кызды өстүрүүгө кеткен чыгымдын ордун толтуруучу каражат катары караса, башкалар аны үй-бүлөлүк экономикалык камсыздандыруу жана аялдын коомдогу ордун бекемдөөчү социалдык механизм катары түшүндүрүшөт.[12] А чынында, аялдын кыргыз маданиятындагы орду чоң мааниге ээ болгондуктан, ал турмуштан ажыраган учурда көчөдө калтырылбай, мурун алган калыңдын ордуна өз калыңын кайра ала алган. Өзгөчө көчмөн турмушга жашаган кыргыздар үчүн бул көрүнүш аял затына болгон урмат-сыйдын, алардын үй-бүлөлүк жана коомдогу ордун бекемдеген укуктук жана моралдык механизм катары кызмат кылган. Бул жөрөлгө аялды үй-бүлөлүк абалынан көз карандысыз өз алдынча инсан катары таанып, анын турмуштан кийинки тагдыры коом тарабынан камсыздалганын билдирет.[13] Ислам укугунда бул түшүнүк махр деп аталат. Махр — күйөө тарабынан аялга берилүүчү жеке менчик белек жана анын мыйзамдуу укугу болуп саналат. Ал кыздын макулдугу менен гана берилип, кайра кайтарылып алынбайт. Ханафий мазхабына ылайык, махр күйөөнүн аял алдындагы милдеттүү карызы катары каралат. Махр менен калыңдын негизги максаты окшош: экөө тең аялдын укугун, кадыр-баркын жана материалдык камсыздыгын коргоого багытталган. Айырмасы — махр түздөн-түз аялдын жеке менчиги болсо, калың көбүнчө анын ата-энесине же уруусуна берилген. Ошентсе да, экөө тең аялды материалдык жана моралдык жактан камсыздоочу, коомдук туруктуулукту сактоого кызмат кылган социалдык институттар болуп саналат.[14] Жыйынтыктап айтканда, калың да, махр да аялдын кадыр-баркын төмөндөтпөстөн, тескерисинче, анын коомдогу ордун жана укугун тастыктаган көрүнүшгөр. Алардын философиялык маңызы — аялды коргоо, анын келечегин камсыз кылуу жана үй-бүлөлүк адептик зхтт-баалуулуктарды сактоо болуп саналат.

Кыргыз элинде «келин түшүрүү» — кыз баланын өз төркүнүнөн күйөөнүн үйүнө расмий өтүшүн, башкача айтканда, келин катары жаңы үй-бүлөгө кошулуусунун башаты болуп эсептелет. Бул салт өзүнө бир катар символикалык жөрөлгөлөрдү камтыйт: чай берүү, ата-энелердин бата берүү аземи, ошондой эле жаңы үй-бүлө мүчөлөрү менен таанышуу жана аларга таазим көрсөтүү. Келин жаңы үй-бүлөдө өз ордун табууга умтулуп, кызмат көрсөтүү жана адептүүлүгү аркылуу коомдогу кадыр-баркын түптөйт. Бул жөрөлгө келиндин жаңы тукумга кошулушун, өзүнүн жаңы социалдык макамын жана үй-бүлөлүк жоопкерчилигин кабыл алгандыгын символдоштурат.[15]

Көшөгө тартуу — кыргыз элинин салттык маданиятында келиндин жаңы үйгө адаптацияланышын шарттаган символикалык жөрөлгө. Келин жаңы түшкөндө үйдүн бурчуна же төр жагына кооз кездеме тартылып, бул аракет элге келинди таанытуу жана ага урмат көрсөтүү максатын көздөйт. Бул салт келинди сырт көздөрдөн сактап, жаңы чөйрөгө акырындык менен көнүшүнө өбөлгө түзөт.[16] Кээде ал келинди обочолонтуу катары түшүндүрүлүп келген, бирок чындыгында көшөгө тартуу — келинге болгон сый-урматтын

жана аны жаңы социалдык ролуна даярдоонун белгиси. Ал келинге тынч мейкиндик берип, жаңы үй-бүлөгө сиңишине шарт түзөт.

Бет ачар — келинди коомчулукка расмий таанытуу максатында өткөрүлүүчү салттуу жөрөлгө. Келин түшкөндөн кийин анын башындагы жоолук алынып, ал кайын журтуна жана туугандарына тааныштырылат. Аземге айылдаштар, туугандар жана уруу өкүлдөрү катышып, ак бата берип, белек тартуулашат. Жөрөлгө учурунда бет ачар ыры айтылып, келинге туугандардын ысымдары угузулат. Келин ар бирине таазим кылып, “келин салам” берет.[17] Бул көрүнүш айрымдар ойлогондой көзөмөл эмес, тескерисинче, жаңы адамды коомчулукка кабыл алуу жана ага моралдык колдоо көрсөтүүнүн белгиси болуп саналат.

Жүгүнүү — жаңы келиндин кайын журттагы улууларга жана туугандарга таазим кылып, ийилип салам берүүсү. Бул жөрөлгө дене кыймылы аркылуу урматтоо, сыйлоо жана кадырлоо маанисин билдирген салттык иш-аракет болуп саналат. Ал өзгөчө бет ачарда жана күнүмдүк турмуштук мамилелерде колдонулат. Айрымдар жүгүнүүнү келиндин баш ийүүсү катары кабыл алышы мүмкүн, бирок кыргыз маданиятында бул көрүнүш сылыктыкты, тарбияны жана улууну урматтоону туюнтат. Жүгүнүү келиндин кадыр-баркын төмөндөтпөстөн, тескерисинче, анын адептүүлүгүн, тарбиясын жана руханий жетилгендигин чагылдырат. Жүрүш учурунда улуулар келинге “өмүрлүү бол”, “ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн”, “өркөнүң өссүн” сыяктуу ак баталарын берип, анын урматына жооп кайтарышат. Ал эми жүгүнгөн келинге унчукпай коюу — салтка каршы одоно жана каадасыздык катары бааланат.[18]

Жыйынтыктоо. Ислам укугу — бул жөн гана диний жоболордун жыйындысы эмес, адамдын жашоосун моралдык, руханий жана социалдык жактан жөнгө салуучу универсалдуу система. Ал ар бир элдин маданиятын жана салтын четке какпастан, тескерисинче, алардагы адеп-ахлактык баалуулуктарды “урф” жана “адат” түшүнүктөрү аркылуу укуктук тажрыйбага сиңирет. Башкача айтканда, эгер каада-салт Куран жана сүннөткө каршы келбесе, ал Ислам укугунун мыйзамдуу булагы болуп эсептелет.[19] Кыргыз элинин салттык маданияты ушул принциптин жаркын үлгүсү. Эл турмушундагы “келин түшүрүү”, “көшөгө тартуу”, “очокко жүгүнүү”, “бет ачар”, “жүгүнүү” сыяктуу жөрөлгөлөр диний жана социалдык мааниге ээ коомдук институттар катары кызмат кылат. Ар бир салт аялдын жаңы турмуштагы ордун, үй-бүлөгө кошулуу процессин жана коомдогу урмат-сый системасын чагылдырат. Бул жөрөлгөлөр Ислам укугунун негизги принциптерине — тазалыкка, адептүүлүккө, үй-бүлөлүк ынтымакка жана урмат-сыйга шайкеш келет. Келин түшүрүү “никах” жана “валима” түшүнүктөрүнө дал келсе, көшөгө тартуу — уяттуулук менен ибадаттын символу, бет ачар — коомдук кабыл алуу, ал эми жүгүнүү — сылыктык менен адептүүлүктүн көрүнүшү болуп саналат. Демек, бул салттар кулчулуктун эмес, тескерисинче, аялдын кадыр-баркын жогору коюп, анын коомдогу жаңы ролуна болгон урматты билдирген терең маани-мазмундуу маданий жана диний мурас болуп саналат.

Кыргыз салттык дүйнөтаанымында келин — үй-бүлөнүн берекесин, уруктун улануусун жана элдин нарк-насилин сактоочу ыйык инсан. Ал ата журт менен кудалык журтту бириктирген көпүрө катары, эки элдин ортосундагы ынтымактын жана тынчтыктын символу болуп саналат. Ислам укугунда да аял нике аркылуу укуктук жактан корголгон инсан катары кабыл алынат. Анын намысы, эрки жана үй-бүлөдөгү ролу бекемделип,

“үммөттүн энелери” даражасына көтөрүлөт. Демек, каада менен диндин ортосунда «келинди кул кылуу» же «кайын журттан четтетүү» сыяктуу карама-каршылык жок. Тескерисинче, экөөнүн тең максаты — аялдын адамдык, улуттук жана диний иденттүүлүгүн сактоо, аны урмат-сый менен үй-бүлөнүн жана коомдун толук кандуу мүчөсү катары таануу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Базаркулов С. Адептик баалуулуктарды калыптандырууда үй-бүлөнүн ролу // *MANAS Journal of Religious Sciences*. – 2022. – Т. 1. – №1. – 6 окт. – С. 49.
2. Кариев А. Ислам үй-бүлө укугу. – Бишкек: Эконом принт, 2023. – 87 с.
3. Kariev A. Kırgız halkının nişanlılık ile ilgili örf-âdetlerinin İslam hukuku açısından analizi (18–19. yy.) // *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. – 2020. – Cilt 9. – Sayı 5. – 29 Aralık. – S. 4170.
4. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби (элдик салт). – Бишкек: Буткул союздук жашгар китеп борбору, Баласагын филиалы, 1993. – 30 с.
5. Эстебесова П. С. Кыргыз элиндеги кыз берүү, уул үйлөндүрүүгө тиешелүү каада-салттарга байланыштуу фразеологизмдер // *Alatoo Academic Studies*. – 2022. – № 2. – С. 186.
6. Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u's-sahîh* / ншр. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. – Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, [б.ж.]. – Kitâb: Nikâh, 1419.
7. Cengiz B., Oflaz F. Kırgız kültüründe küpe takma geleneği // *Вестник Бишкекского государственного университета*. – 2022. – Т. 1 (59). – С. 99.
8. Kariev A. Kırgız halkının nişanlılık ile ilgili örf-âdetlerinin İslam hukuku açısından analizi (18–19. yy.) // *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. – 2020. – Cilt 9. – Sayı 5. – 29 Aralık. – S. 4170.
9. Талиева К. А., Садыкбек кызы Ж. Түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларында этнографиялык элементтердин берилиши // *Alatoo Academic Studies*. – 2025. – № 2. – С. 252.
10. Кариев А. Ислам үй-бүлө укугу. – Бишкек: Эконом принт, 2023. – 26 с.
11. Kariev A. Kırgız örf-âdetindeki kalın uygulamasının İslam hukuku açısından analizi (18–19. yy.) // *Dergiabant*. – 2021. – Cilt 9. – Sayı 2. – 30 Kasım. – S. 571.
12. Шерова А. О., Садыкова Ж. С. ж.б. Кыргыздардын каада-салт укугундагы нике жана үй-бүлө мамилелерин жөнгө салуу // *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана*. – 2021. – № 6. – С. 164.
13. Kariev A. Kırgız örf-âdetindeki kalın uygulamasının İslam hukuku açısından analizi (18–19. yy.) // *Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18–19. yy.)*. – [б.ж.]. – С. 759.
14. Kariev A. Kırgız örf-âdetindeki kalın uygulamasının İslam hukuku açısından analizi (18–19. yy.) // [б.а.] – [б.ж.], [б.г.]. – С. 758–760.
15. Аскарлова Г. М., “Кыргыз элинде кыз узатуу салтынын баалуулугу”, *А. Ж. Мырсабеков атындагы Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун Жарчысы*, атайын чыгарылыш (Ош: ОГПИ, 2018), 43–44.
16. Ташкулова Ш. Б. Кыргыз элинин улуттук баалуулуктары: «Көшөгө» буюмуна философиялык талдоо // *Известия вузов Кыргызстана*. – 2024. – № 4. – С. 217–218.

17. Каада-салттар, ак баталар / жалпы ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Улуттук илимдер академиясы, 2003. – 9 с.

18. Молдокулова Д. Т. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы). – Бишкек: И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, 2016. – С. 5, 58.

19. Кариев А. Ислам укугу методологиясы: колдонмо усулдук окуу китеби. – 2-чыг. – Бишкек: Эконом Принт, 2024. – С. 57.

УДК 81'255.4:625(430+575.2)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-49-52

Абдылдаева Гульзиат Сатканкуловна

ОИОК Кыргызстан эл аралык университети, улук окутуучу

Абдылдаева Гульзиат Сатканкуловна

УНПК Международный университет Кыргызстана, старший преподаватель

Abdyldaeva Gulziat Satkankulovna

ERPC International University of Kyrgyzstan, senior lecturer

**ЖОЛ ЖАНА КУРУЛУШ ТЕРМИНДЕРИН НЕМИС ТИЛИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ
КОТОРУУДАГЫ ФУНКЦИОНАЛДЫК ЭКВИВАЛЕНТТЕР**

ЖАНА ШАЙКЕШТИКТЕР

**ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ И СООТВЕТСТВИЯ В ПЕРЕВОДЕ
ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ С НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА**

НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

**FUNKTIONAL EQUIVALENTS AND CORRESPONDENCES IN THE TRANSLATION
OR ROAD CONSTRUCTION TERMS FROM GERMAN INTO KYRGYZ**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала жол куруу терминдерин изилдөөгө арналган. Мында жол куруу терминдеринин немис тилинен кыргыз тилине которулушу жана андан келип чыккан дал келүүчүлүк б.а. эквиваленттуулук жана функционалдык шайкештик жөнүндө сөз болот. Терминдерди которуудагы лексика-грамматикалык жана морфологиялык ыкмалардын колдонулушу аркылуу, тилдин терминологиялык составынын байышы баяндалат жана конкреттүү мисалдар келтирилет. Изилдөөнүн негизинде терминдер канчалык денгээлде эквиваленттүү боло алды же функционалдык жактан шайкеш келдиби, мына ушуларга кенири сереп салынат.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованиям дорожно-строительных терминов. Здесь приводятся конкретные примеры перевода дорожно-строительных терминов с немецкого языка на кыргызский и полученные функциональные эквиваленты и функциональные соответствия. Автором отражено как может пополняться терминологический состав языка по средством лексико-грамматических и морфологических

способов словопроизводства. Выявляется, сколько и какие исследуемые термины имеют функциональные эквиваленты или же функциональные соответствия.

Abstract: This article devoted to the research of road construction terms. Here are specific examples of the translation of road construction terms from German into Kyrgyz and the resulting functional equivalents and functional correspondences. The author reflects how the terminological composition of the language can be replenished by means of lexico-grammatical and morphological methods of word production. It reveals how many and which terms under study have functional equivalents or functional correspondences.

Негизги сөздөр: котормо, сөздөрдүн жасалышы, функционалдык котормо, терминология, коммуникативдик которуу, жөнөкөй сөздөр, татаал сөздөр, жол куруу терминдери, функционалдуулук, шайкештик.

Ключевые слова: перевод, словообразование, функциональный перевод, терминология, коммуникативный перевод, простые слова, сложные слова, дорожно-строительные термины, функциональность, эквивалент, соответствие.

Keywords: translation, kommunikative translation, word formation, function, function translation, terminology, simple words, road construction terminology, equivalent, correspondences

Тил -жандуу көрүнүш, ошондуктан, тилдин сөздүк корунда өзгөрүүлөр болуп, өнүгүү процесси жүрүп турат. Жашообузга келген ар бир зат, процесстер, ар бир жаңы ачылыштардын жаңыча аталыштары менен коштолуп жүрүп олтурат. Бапкача айтканда, лексика толукталат. Кыргыз тилинин тарыхында монгол, кытай, перс, орус ж.б. тилдерден келген сөздөр кыргыз лексикасын байтып келген. Акыркы мезгилдеги коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө байланыштуу, Европа өлкөлөрүнөн келүүчү курулуш материалдары кыргыз тилине бир топ терминдердин пайда болуусуна шарт түздү. Биздин макалада жол куруу терминдеринин немис тилинен кыргыз жана орус тилдерине которуудагы лингвистикалык ыкмалар жөнүндө сөз болмокчу. Биздин ишибизде функционалдык которуу негизги аспект болгондуктан, функционалдык которуу жана шайкештик жөнүндө түшүнүк берип кетели. Функционалдык которуу – бул түпнуска тексттин мазмунун кыскача берүүнүн бир жолу жана мында түпнуска тексттин бирдиктери функционалдык жактан өзгөртүлөт. Функционалдык өзгөрүү түпнуска тексттин лексика-семантикалык, грамматикалык жана стилистикалык өзгөрүүлөрүнө негизделет жана бул жалпы кыскартуу же жөнөкөйлөшүрүү максатында болот. Буга чоң адабий чыгарманын жөнөкөйлөшүрүлгөн вариантын мисал катары келтирүүгө болот. Мындай бирдиктер адатта ар кандай тексттин негизин түзөт. Ал эми биздин терминдерди которууда, тескерисинче, кыргыз жана орус тилиндеринде көлөмү көбөйүп кетүүдө. Түпнуска текстти жиктөөдө жана котормо бирдиктерин аныктоодо, которулуучу бирдиктердин эки тиби – стандарт жана стандарт эмес бирдиктер келип чыгат. Стандарт бирдиктерди, б.а. эквиваленттүү бирдиктерди которуу лексика-грамматикалык шайкештиктердин негизинде эки тилдин типологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен оңой эле ишке ашат. Мисалы: der Antrieb –двигатель- кыймылдаткыч, die Hacke – кайло – керки, das Ausrollen – раскатывание – тебелетүү, das Brechen – раздробление – майдалоо, die Durchdringung – проникновение – кирүү.

Ал эми стандарт эмес бирдиктер атайын которуу ыкмаларын талап кылат, анткени алардын түзүлүшү жана аткаруучу функциясы эки тилде эки башка болушу мүмкүн. Мындай бирдиктерди которууда атайын ыкмалар талап кылынат жана мында тилдик, маданий жана психологиялык факторлорду да эске алуу керек. Тилдик жагынан алганда, түпнуска тексттин стандарт эмес бирдиктерин которууда котормочу лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык ыкмаларды колдонот [1, с.26]. Биздин ишибизде түпнусканын (немис тили) стандарт эмес лексикалык бирдиктерин которууда кеңири колдонулган лексикалык ыкмалар: транслитерация, калькалоо, сыпаттоо (экспликация), функционалдык алмаштыруу. Мисалы: дюбель мык, тоннель, der Anhängestraßenhobel - прицеппной грейдер – чиркелген грейдер, der Fertigbeton - сборный железобетон – даяр темирбетон, die Fördermaschine - подъемная машина – жүк көтөргүч машина. ж.б.

Адегенде, терминдерге кайрылалы. Академик Б.Ө.Орузбаеванын аныктамасы боюнча: “Термин – илимдеги түшүнүктөрдүн паспорту. Тигил же бул түшүнүк бир сөз менен канчалык так, кыска берилип, тигил же бул сөздүн жардамы менен өзүнүн атоосун тапса, аны түшүндүрүүгө да, экинчи түшүнүктөн айырмалоого да жеңилдик туулат. Терминдин бул касиети илим үчүн, анын эрежелерин, закондорун, аныктамаларын бири-биринен айырмалап атоодо өтө зарыл. Ошентип, 1) терминология – терминдер жөнүндөгү илим, тил илиминин бир бөлүгү; 2) лексиканын терминдерди камтыган бөлүгү” [5,с.3]. Жалпы лексикада болуп жаткан көрүнүштөр терминологияга да тиешелуу. Немис тилиндеги жол курулушунда колдонулуучу шаймандар кыргыз тилинде дагы колдонулат, курулуш процессиндеги кыймыл аракеттер дагы бирдей же окшош. Аларды атоодо төмөнкүдөй функционалдык эквиваленттуулук жана шайкештиктер келип чыгат. Мисалы: кемерлөө – разъедание – die Zerbeissung, жайылтуу – расширение –die Ausweitung, die Einsparung – экономия – үнөмдөө, die Investition – капиталовложение – инвестиция, салым салуу, der Eintritt – вхождение – кирүү,. Зат атоочторду алсак: der Antrieb –двигатель – кыймылдаткыч, der Aufbau – состав – курам, der Einriss – трещина – жарака, бетон – der Beton – бетон, кайло – die Hacke – керки, молот – das Hammerwerk – барскан. Бул жөнөкөй зат атоочтордон функционалдык эквиваленттүүлүктү көрүүгө болот. Ал эми татаал сөздөрдү (терминдерди) которуу көбүнчө функционалдык шайкештиктин негизинде болот. Анткени семантикалык жактан бирдей эле затты же процессти билдиргени менен, грамматикалык структурасы ар кандай болушу мүмкүн. Мисалы: гребень горного хребта – der Rücken – тоо кыркасы, грейдерный экскаватор на гусеничном ходу – der Raupenkettengreifer – каз тамандуу тегиздөөчү экскаватор, обратная промывка при бурении – die Rückspülung – бургулоодо кайра чайкоо. Бул немис тилинде көп тутумдуу жөнөкөй термин. Ал эми кыргыз тилинде татаал сөз айкашы менен которулууда. Татаал сөздөрдүн жасалуу ыкмаларын айта кетели. Бул сөздөр, тутумунда эки же андан көп сөз болгонуна карабай, лексикалык бир гана маанини (терминди) билдирет. Немис тилиндеги көп тутумдуу сөз айкаштарында биринчи сөз багынынкы компонент, экинчи сөз багындыруучу компоненттин (негизги) милдетин аткарат. Орус жана кыргыз тилинде так ушундай ирээтте которулат. мисалы: der Dauervorschub - постоянная подача-туруктуу берүү, der Eimerkettenbagger – многоковшовый землечерпательный экскаватор-көп сузгучтуу жер казуучу экскаватор. Дагы бир тенденция – немис терминологиясынын “экономдуулугу”. Орус жана кыргыз терминдери бир топ

көлөмдүү татаал сөз айкашы менен берилип, жадагалса, кээ бир терминдер бүтүндөй бир аныктама менен которулду. Мисалы, немис тилинде *Fahrgestell* деген термин кыймылдаткыч жана дөңгөлөк деп которулса, анын орусча эквиваленти кыймылдаткычка эч кандай тиешеси жок. Ал эми кыргызча “шасси”, автомобилдин чанагынан башка, бардык механикалык түзүлүшү менен алынган рамасы жана самолеттун дөңгөлөгү [2,с.42]. Бул көрүнүш орус жана кыргыз тилдеринин грамматика-структуралык өзгөчөлүктөрү менен далилденди. Албетте, коммуникативдик эквиваленттүүлүктү да эстен чыгарбоо зарыл. Функционалдык эквиваленттүүлүктүн прагматикалык максаты биринчи орунда турса, коммуникативдик эквиваленттүүлүктүн максаты сөздүн семантикалык маанисин так берүү. Терминдерди которууда мына ушул функция чон мааниге ээ [4,с.17-19]. Жыйынтыктап айтсак, жөнөкөй сөздөрдү (терминдерди) которууда функционалдык эквиваленттүүлүк басымдуулук кылат. Ал эми татаал сөздөрдү (терминдерди) которууда функционалдык шайкештик көбүрөөк орунду ээлейт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиев Т. Котормо таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек, "Илимпоз" басмасы, 2005. - 64 б.
2. Автомобильный сервис: учебный киргизско-русский и русско-киргизский терминологический словарь-минимум. Серия «Учебные терминологические словари-минимумы». Вып. 10 / Т.Ю. По-лякова, Е.В. Ерещенко, А.Н. Ременцов, В.В. Синявский, Г.Э. Жу-малиева, О.Т. Шатманов. – М.: МАДИ, 2017. – 163 с.
3. Азыркы кыргыз тилинин лекикологиясы жана лексикографиясы (Окуу китеби) Экинчи басылышы.- Б.: «Текник» ББ, 2013. – 169 б.
4. Казакова Т. А. Практические основы перевода. English <=> Russian. - Серия: Изучаем иностранные языки.- СПб.: «Издательство Союз», - 2001, - 320 с.
5. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы - Фрунзе: Мектеп. - 1983.

УДК 81-115:81'373(575.2) (043)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-52-59

Аль-Зухейри Нусайба М. И.

К.Карасаева атындагы БМУ, Жалпы жана орус тил илими кафедрасы, аспирант

Аль-Зухейри Нусайба М.И.

БГУ им. К.Карасаева, кафедра общего и русского языкознания, аспирант

Al-zuhairi Nusaibah Mahmood Ismail

BSU named after K. Karasaeva, Department of General and Russian Linguistics, graduate student

ОРУС ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ «ТУС» МААНИСИН БЕРҮҮЧҮ

СЫН АТООЧТОР

ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ЦВЕТ»

В РУССКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

ADJECTIVES WITH THE MEANING OF «COLOR» IN RUSSIAN AND ARABIC

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала орус жана араб тилдериндеги түстү билдирүүчү сын аттардын салыштырмалуу анализге арналган. Негизги жана кошумча түс аталыштары, алардын классификациясы, түзүлүш жолдору жана тилдик системалардагы иштеши каралат. Айрыкча көңүл тилдердин түс лексикасындагы структуралык жана семантикалык айырмачылыктарга, ошондой эле маданий жана лингвистикалык факторлордун түс категорияларынын калыптанышына тийгизген таасирине берилет. Түстөрдү жана алардын көлөмдөрүн белгилөөдөгү дал келүүлөр жана айырмачылыктардын мисалдары келтирилет.

Аннотация: Статья посвящена сравнительному анализу имен прилагательных со значением цвета в русском и арабском языках. Рассматриваются основные и оттеночные цветообозначения, их классификация, способы образования и особенности функционирования в языковых системах. Особое внимание уделяется структурным и семантическим различиям между цветовой лексикой двух языков, а также влиянию культурных и лингвистических факторов на формирование цветовых категорий. Приводятся примеры соответствий и расхождений в обозначении цветов и их оттенков.

Abstract: The article is devoted to a comparative analysis of adjectives denoting color in Russian and Arabic. It examines basic and nuanced color terms, their classification, formation methods, and functional features within the linguistic systems. Special attention is paid to structural and semantic differences between color lexicons in the two languages, as well as the influence of cultural and linguistic factors on the formation of color categories. Examples of correspondences and discrepancies in color naming and their shades are provided.

Негизги сөздөр: түс аталыштары, сын аттар, орус тили, араб тили, салыштырмалуу анализ, лексика-семантикалык топ, түстү билдирүүчү сөздөр, көлөмдөр, котормо сөздөр.

Ключевые слова: цветообозначения, прилагательные, русский язык, арабский язык, сравнительный анализ, лексико-семантическая группа, цветообозначающая лексика, оттенки, заимствования.

Keywords: color terms, adjectives, Russian language, Arabic language, comparative analysis, lexico-semantic group, color vocabulary, shades, borrowings.

Изучение цветообозначений представляет значительный интерес для современной лингвистики, поскольку цвет как когнитивная категория находится на пересечении физиологического восприятия, культурных традиций и языковой репрезентации. Несмотря на универсальность цветовосприятия, способы вербализации цветовых концептов существенно варьируются в разных языках, отражая специфику национального мировидения. Особую актуальность приобретает сопоставительный анализ цветовой лексики в типологически различных языках, таких как русский и арабский.

Анализ цветоименований показывает, что даже такой универсальный физиологический феномен, как цветовосприятие, находит неидентичное отражение в разных языках. Каждый язык формирует уникальную систему номинации цветов и их оттенков, а сопоставительный анализ выявляет между ними существенные расхождения.

С позиций физической классификации общепринятым является выделение семи ключевых цветов спектра, мнемонически кодируемых известной фразой «Каждый охотник желает знать, где сидит фазан». Данные цвета квалифицируются как хроматические, образуя оппозицию ахроматическим – черному и белому. В то же время, согласно современным научным данным, перцептивный аппарат человека способен различать от 500 до 2,5 миллионов цветовых оттенков, что порождает лингвистическую проблему необходимости их вербализации[10, с. 41].

Для вербализации специфических цветовых оттенков возникает необходимость в привлечении более сложных номинативных стратегий. В подобных случаях актуализируется метафорический перенос, при котором колороним формируется на основе сравнения с эталонным объектом, обладающим искомым хроматическим свойством (ср.: цвет морской волны, соломенный).

Восприятие цвета и его языковое выражение часто зависят от фактурных характеристик поверхности объекта. Эта связь обуславливает появление узкоспециализированных колоронимов с ограниченной сочетаемостью, которые используются для обозначения определенных классов предметов[9, с. 36].

В области лингвистики общепринятым является разделение колоративной лексики на две ключевые категории: абсолютные (базовые) и оттеночные цветоименования. Единицы, относящиеся к базовым и составляющие центральную часть системы цветообозначений, дифференцируются следующим образом:

1. хроматические, находящиеся в соответствии с фундаментальными цветами светового спектра (красный, оранжевый, желтый, зеленый, голубой, синий, фиолетовый);
2. ахроматические, включающие нейтральные в цветовом отношении понятия (черный, белый, серый).

Подобное разграничение наглядно демонстрирует системный характер отображения цветовых свойств в лексико-семантической организации языка[3, с.121].

Остальные цветообозначения относятся к категории оттеночных и классифицируются по способу репрезентации цветовых характеристик. В лингвистике выделяют группу аналитических цветоименований, включающую следующие подгруппы:

Классификация цветоименований по морфолого-словообразовательному признаку позволяет выделить две обширные группы. Первую составляют адъективные образования, которые включают следующие подтипы: вторичные номинации, мотивированные сходством с объектом-эталонном (сиреневый, молочный); этимологически затемненные единицы (бурый, алый); лексемы с ограниченной сферой употребления (белокурой, карий); заимствованные термины (индиго); неологические и архаические формы (смарагдовый, кубовый); терминологические обозначения (кобальт, ультрамарин); а также окказиональные образования.

Вторую группу образуют модифицирующие цветообозначения. К ним относятся, во-первых, сложные прилагательные, содержащие интенсифицирующие форманты (ярко-, светло-, темно-, нежно-), которые служат для выражения степени насыщенности цвета. Во-вторых, это композитные номинации, обозначающие смешанные цвета (сине-белый) или полихромные объекты (желто-зелёный).

Представленная типология служит свидетельством системной организации цветовой семантики в лексиконе языка[7, с. 7].

Наряду с этим, в системе цветообозначений выделяется пласт конструктивно усложненных номинаций. К их числу относятся генетивные конструкции, передающие оттенок через указание на объект-носитель свойства (цвета мёда, цвета слоновой кости), а также компаративные обороты, реализующие сравнительную семантику (щечки как маков цвет).

Вопрос о составе ядра колоративной лексики находит решение в модели, предлагаемой В.И. Иваровской. Результаты проведенного лингвистического анализа позволяют автору включить в базовый список десять цветоименований: белый, черный, красный, синий, зеленый, желтый, коричневый, серый, оранжевый и фиолетовый. Данная классификация основывается на полевом принципе организации лексики, согласно которому указанные цветоименования обладают способностью формировать семантические поля. Кроме того, учёный анализирует цветовую лексику с точки зрения критерия мотивированности/немотивированности номинации[6, с. 104].

Проведённый анализ позволяет выделить 32 ключевые цветовые лексемы, обладающие следующими характеристиками:

- 1) универсальная понятность для всех носителей языка;
- 2) высокая частотность употребления;
- 3) чёткая семантическая определённость.

В данную группу входят такие общеупотребительные цветообозначения, как алый, вишнёвый, бордовый, малиновый (красный спектр); морковный, апельсиновый (оранжевый спектр); медный, песочный (коричневый спектр) и другие. Эти лексические единицы образуют ядро русской колоративной лексики, отражая специфику национального цветовосприятия.

Критерием для типологии цветообозначений, предлагаемой Е.А. Косых, выступает структурный принцип. Автор дифференцирует номинативные единицы на четыре типа:

- а) монологемные;
- б) сложные прилагательные с двумя-тремя корневыми компонентами, выражающими либо равноправные цвета, либо цвет с характеристикой интенсивности;
- в) составные номинации вида «цвета + существительное в им. п.»;
- г) составные номинации вида «цвет + прилагательное + существительное».

Результатом семантической классификации цветообозначений является система из двадцати лексико-семантических групп. Названная классификация, в частности, была частично задействована В.Н. Рябовой при анализе изобразительно-выразительных средств в пейзажных зарисовках А.П. Чехова:

- «наименования ароматических цветов»;
- «наименования различий в светостиле между двумя родственными тонами»;
- «наименования цветов, данные по цвету природных материалов»;
- «наименования цветов, данные по цвету оттенков растений»;
- «наименования цветов, данные по цвету кушанья»;

– «наименования цветов, данные способом описания»[8, с. 76].

В работах Ю.Д. Апресяна представлена классификация цветочных прилагательных, базирующаяся на семантическом критерии предельного значения. Согласно данной концепции, цветочный спектр интерпретируется как последовательность сегментов, соотнесенных с основными цветоименованиями русского языка (красный, оранжевый, желтый и пр.), при этом зона максимальной интенсивности (предел) каждого цвета располагается в центре соответствующего сегмента.

Апресян подчеркивает, что данный принцип имеет универсальный характер и применим ко всем без исключения цветообозначениям в русском языке, демонстрируя системный характер организации цветочной лексики[1, с. 9].

Как уже упоминалось, в лингвистических исследованиях существует подход, согласно которому базовые цветочные категории подразделяются на два типа. Первую категорию составляют так называемые «элементарные» цветоименования, включающие хроматические (красный, желтый, зеленый, синий) и ахроматические (белый, черный) тона. Вторую группу формируют производные цветообозначения, такие как серый, розовый, голубой, оранжевый, коричневый и фиолетовый, когнитивная интерпретация которых предполагает их восприятие как продукт смешения элементарных цветочных компонентов.

Данная классификация основана на принципе концептуальной сложности цветочных категорий, где элементарные цвета рассматриваются как первичные, а их комбинации – как вторичные образования. Такой подход отражает универсальные механизмы категоризации цветочного пространства в языковом сознании[4, с. 261].

В современной научной литературе не наблюдается единого подхода к типологизации цветоименований. Методологический плюрализм находит отражение в используемой терминологии: «система цветообозначений», «лексико-семантическая группа», «семантическое поле», что свидетельствует о различных принципах анализа данной лексики.

С точки зрения структурно-морфологического устройства цветоименования подразделяются на несколько типов. К ним относятся простые (непроизводные) лексемы, а также качественные прилагательные, выступающие в роли базовых цветообозначений (красный, чёрный). Особую подгруппу образуют суффиксальные дериваты, передающие ослабленную интенсивность цвета (голубоватый).

Далее выделяются относительные прилагательные и субстантивированные формы, образованные на основе предметной соотнесённости (огненный, вишнёвый). Значительное место занимают композитные образования, куда входят, во-первых, сложные прилагательные, комбинирующие различные цветочные значения (сине-зелёный, огненно-рыжий), и, во-вторых, номинации с маркерами интенсивности (тёмно-зелёный, ярко-красный). Завершает классификацию группа аналитических конструкций с опорным существительным «цвет» (песочного цвета).

Специализированные подгруппы цветообозначений включают:

- антропоцентрическую лексику (рыжий, чернявый – о волосах; смуглый – о коже);
- терминологические обозначения тканей (маренго);
- динамически развивающийся пласт номинаций по:

- флористическим признакам (фиалковый);
- зооморфным характеристикам (мышиный);
- минералогическим образцам (рубиновый);
- природным явлениям (небесный).

Ядро системы цветообозначений формируют две основные категории:

- хроматические цвета видимого спектра (красный, оранжевый, желтый, зеленый, голубой, синий, фиолетовый);
- базовые ахроматические и смешанные тона (белый, черный, серый, коричневый).

Способы выражения цветовых оттенков:

1. Морфологическая модификация (суффиксация: синеватый).
2. Лексическая модификация интенсивности (ярко-, бледно-, тёмно- + базовое цветоименование).
3. Метафорическая транспозиция (белоснежный).
4. Полихромные комбинации (коричнево-серый, красновато-бурый).

Приведем для сравнения наименования некоторые цвета в русском и арабском языках на примере основных и часто встречающихся в художественных текстах наименований цветов:

Таблица. Основные цвета в русском и арабском языках

I. Основные цвета	
Русский	Арабский
Красный	الأحمر
Оранжевый	البرتقالي
Желтый	الأصفر
Зеленый	الأخضر
Голубой	السمائي
Синий	الأزرق
Фиолетовый	الأرجواني
Белый	الأبيض
Черный	الأسود
Серый	الرصاصي
Коричневый	البنّي
Розовый	الوردي
II. Оттенки основного цвета	
Зеленоватый	أخضر تمويهي
Ярко-красный	أحمر ساطع
Ярко-зеленый	أخضر ساطع
Ярко-синий	أزرق ساطع
Светло-коричневый	بنّي فاتح
Темно-коричневый	بنّي غامق
Темно-зеленый	أخضر غامق

Белоснежный	ثلجي
Красновато-коричневый	بني محمر
Часто встречающиеся в литературных источниках	
Изумрудный	زمردی
Лимонный	الليموني
Серебристый	الفضي
Бежевый	البيج
каштановый	كستنائي

Проведённое исследование выявило существенные различия в вербализации цветовых концептов в русском и арабском языках, несмотря на общую физиологическую основу цветовосприятия. Эти различия обусловлены комплексом языковых и культурных факторов.

Анализ показал, что цветовая лексика в обоих языках имеет иерархическую организацию с базовыми (прототипическими) и периферийными элементами, однако границы между категориями и их состав значительно варьируются. Особый интерес представляют продуктивные способы образования цветоименований, особенно композитные и аналитические конструкции. Сопоставительный анализ выявил как прямые соответствия, так и существенные лакуны, особенно в области обозначения сложных цветовых оттенков.

Список использованной литературы:

1. Апресян, Ю.Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика / Ю.Д. Апресян. — М.: Восточная литература, 1995. — 472 с.
2. Бахилина, Н.Б. История цветообозначений в русском языке / Н.Б. Бахилина. — М.: Наука, 1975. — 288 с.
3. Брагина, А.А. «Цветовые» определения и формирование новых значений слов и словосочетаний / А.А. Брагина // Лексикология и лексикография: сб. ст. — М.: Наука, 1972. — С. 120–135.
4. Вежбицкая, А. Обозначение цвета и универсалии зрительного восприятия / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание: пер. с англ. — М.: Русские словари, 1996. — С. 231–291.
5. Гранде, Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б.М. Гранде. — 2-е изд. — М.: Восточная литература, 2001. — 592 с.
6. Иваровская, В.И. Лексическое значение цветковых прилагательных: на материале русского языка / В.И. Иваровская // Проблемы семантики: сб. науч. тр. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1998. — С. 104–109.
7. Макеенко, И.В. Семантика цвета в разноструктурных языках / И.В. Макеенко // Вестник Саратовского университета. Сер. Филология. Журналистика. — 1999. — № 3. — С. 5–10.

8. Рябова, В.Н. Пейзажная единица текста: семантика, грамматическая форма, функция (на материале произведений А.П. Чехова): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / В.Н. Рябова; Тамб. гос. ун-т. — Тамбов, 2002. — 196 с.
9. Сыдыков, А.Н. Функционально-семантические особенности лексемы «ак – белый» (на материале эпоса «Манас») / А.Н. Сыдыков // Проблемы Науки. — 2016. — № 23. — С. 36–41.
10. Шемякин, Ф.Н. К вопросу об отношении слова и наглядного образа (цвет и его значение) / Ф.Н. Шемякин // Мышление и речь: сб. ст. / АПН РСФСР. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. — Вып. 13. — С. 40–45.
11. Юшманов, Н.В. Грамматика литературного арабского языка / Н.В. Юшманов. — М.: Восточная литература, 2004. — 320 с.

УДК 81'27:316.42

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-59-63

Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б., Муратбекова К.М.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ККИ, ага окутуучу

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ККИ, ага окутуучу

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ККИ, ага окутуучу

Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б., Муратбекова К.М.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ККИ, старший преподаватель,

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ККИ, старший преподаватель,

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ККИ, старший преподаватель

Baichukееva L.S., Raimbaeva S.B., Muratbekova K.M.

Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyna, CCI, senior lecturer,

Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyna, CCI, senior lecturer,

Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyna, CCI, senior lecturer

ААЛАМДАШУУНУН АНГЛИС ТИЛИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК
THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE ENGLISH LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада глобалдашуу процесстеринде англис тилинин ролу каралат. Ааламдашуу - бул дүйнөлүк экономикалык, саясий жана маданий интеграция жана биригүү процесси. Англис тилинин дүйнөдөгү эң кеңири таралган тил катары пайда болуу тарыхын эске алуу менен, бул фактынын мүмкүн болуучу кесепеттерине, ошондой эле англис тилинин ролу жана башка дүйнөлүк тилдердин дүйнөдөгү абалы жөнүндө учурдагы тынчсызданууларга көңүл бурулат. ааламдашуу контексти каралат. Бул макаланын максаты англис глобалдашуу концепцияларын, ошондой эле анын структуралык жана маданий аспектилерине тийгизген таасирин, бул процесстин башка тилдер жана дүйнөлүк коомчулук үчүн кесепеттерин талкуулоо болуп саналат. Глобализациянын англис тилине тийгизген таасири азыркы тил илиминин негизги темаларынын бири болуп саналат.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль английского языка в процессах глобализации. Глобализация – это процесс глобальной экономической, политической и культурной интеграции и объединения. Учитывая историю становления английского языка как наиболее распространенного в мире, обращается внимание на возможные последствия этого факта, и рассматриваются текущие опасения по поводу роли английского языка и состояния других мировых языков в условиях глобализации. Целью данной статьи является обсуждение концепций английской глобализации, а также ее влияния на структурные и культурные аспекты, последствия этого процесса для других языков и мирового сообщества. Влияние глобализации на английский язык является одной из ключевых тем современной лингвистики.

Abstract: This article examines the role of the English language in globalization processes. Globalization is a process of global economic, political and cultural integration and unification. Taking into account the history of the formation of English as the most widespread language in the world, attention is drawn to the possible consequences of this fact, and current concerns about the role of English and the state of other world languages in the context of globalization are considered. The purpose of this article is to discuss the concepts of English globalization, as well as its impact on structural and cultural aspects, the consequences of this process for other languages and the world community. The impact of globalization on the English language is one of the key topics of modern linguistics.

Негизги сөздөр: Глобализация, англис тили, интеграция, эл аралык байланыш, тилдердин өз ара байланышы, курал, тенденция.

Ключевые слова: Глобализация, английский язык, интеграция, международная коммуникация, взаимосвязь языков, инструмент, тенденция.

Key words: Globalization, English language, integration, international communication, interrelation of languages, tool, trend.

Globalization is a complex and multifaceted process that covers economic, cultural, political and social aspects of life. Based on the definition, globalization helps to unite people in all spheres of modern life around the world. Issues of social and technical interdependence between countries are resolved through globalization.

One of the most noticeable consequences of globalization is the impact on languages, especially English, which has become the lingua franca in international communication.

Globalization helps to unite people in all spheres of modern life around the world. Issues of social and technical interdependence between countries are resolved through globalization. Due to this process, there is an increasing spread and interconnection of languages, in particular English. English has become the main means of communication in the international environment due to historical factors such as colonization and the economic dominance of Great Britain and the United States. In the 21st century, English is used in business, science, technology and culture, making it a universal tool for communication between people of different nationalities.

The prevalence of English is also associated with the fact that in many countries it is the second official language. In countries where English does not have official status as a second

language, many people speak English as a foreign language. Globalization, as a process of increasing international connections and integration of countries and cultures, has a significant impact on English as an international communication tool. Research usually covers the following aspects:

1) Lexical enrichment: Globalization brings new words and expressions into the English language related to international trade relations, cultural exchange and technological innovation. Recent decades have seen an active borrowing of words from other languages, as well as the creation of new words to describe new realities. With the increase in migration and cultural exchange, English actively borrows words from other languages. For example, terms from Spanish ("fiesta", "taco"), French ("café", "déjà vu") and Japanese ("sushi", "kawaii") have become part of the everyday conversations of English speakers. These borrowings not only enrich the vocabulary, but also reflect cultural influences;

2) Phonetic changes: The influence of different languages and accents on the English language can lead to changes in the pronunciation of some sounds and sound combinations;

3) Grammatical changes: Globalization can also affect the grammatical structures of the English language, for example, by borrowing grammatical constructions from other languages. Simplification processes will also affect this level of the language, since some aspects, such as double negation or different shades of modality, can cause difficulties in use and, as a result, will gradually be ousted from the language. Some researchers note a tendency to simplify grammatical constructions as a result of interaction with speakers of other languages. For example, the use of simple sentences and the reduction of complex grammatical structures are becoming more common in international communication. Thus, structural changes in the language are caused by the need for global understanding and make it easier to learn;

4) Cultural Aspects: Globalization promotes the spread of English-language culture and standards, which may affect the cultural characteristics of the language. Films, music, and literature in English penetrate into different parts of the world, forming a global cultural platform. Many universities offer instruction in English, making it attractive to students from all over the world seeking high-quality education. Another feature is that English serves as a channel for transmitting cultural concepts such as freedom, human rights, democracy, and innovation. This also influences the perception of other cultures of the basic social norms and ideological values of the Western world. The global spread of English leads to the expansion of cultural boundaries, but may also contribute to the loss of local identity. Globalization promotes the development of cross-cultural communication, where English serves as a link between different cultures. This leads to the emergence of new forms of cultural expression and mixed genres. Globalization also contributes to the emergence of neologisms and slang, which often arise as a result of the interaction of different cultures. With the spread of mass media and the Internet, there is an exchange of cultural values and norms. For example, words associated with Internet culture ("selfie", "hashtag") and youth slang ("lit", "fam") become popular thanks to social networks and mass culture.

With the development of the global economy, English has become the language of business. Many international companies use English as their corporate language, facilitating communication between employees from different countries. International organizations choose English as their official language to ensure effective interaction. This leads to the emergence of new terms and

phraseological units related to economics and finance. For example, terms such as "outsourcing", "merger" and "startup" have become generally accepted in many language contexts.

English also occupies a dominant position in scientific publications and technical literature. Most scientific journals are published in English, which facilitates the dissemination of knowledge and the exchange of information between scientists from different countries. This leads to the standardization of terminology and the creation of a single scientific language.

Modern technologies play a decisive role in the popularization of the English language. The Internet, being the main means of disseminating information, provides the vast majority of materials in English. For example, large search engines, social networks and news portals use English as the main language. Moreover, English is the standard for many computer programs and mobile applications, which increases its demand. Another aspect is the use of English in scientific and technical fields. Most publications, conferences and innovative developments are published in English. Thus, English is becoming a must for professionals who want to remain competitive in the international market.

The globalization of English is accompanied by the displacement of other languages. This is reflected in the decrease in their importance in the academic environment, business, and even in everyday life. For example, many international companies require their employees to know English for documentation and correspondence. As a result, young professionals often spend less time learning national languages, preferring English. This leads to the fact that in some countries, national languages are under threat of extinction. For example, in regions with small populations of linguistic minorities, local languages are rapidly being replaced by English. National governments are trying to combat this trend, but the influence of English continues to grow. The issue of the danger of the disappearance of unique languages and the need for national individuality has become especially acute in recent years, although the process of language extinction has been going on since the time of their appearance, and has always been due to the social, military, or economic dominance of certain communities. The influence of global English on the development of local languages is producing the opposite effect, and the problems associated with the development of local languages are becoming more obvious. The globalization of English contributes to its strengthening as the main language of international communication. However, along with the advantages, this poses a number of challenges for linguistic and cultural diversity. At the international level, it is important to promote initiatives to support and preserve local languages, as they represent unique cultural and social values. Global English can become an integral part of our future, but a balance is required between globalization and the preservation of unique cultural characteristics. Thus, according to research, Japanese is studied as the main foreign language in Australian schools, while in the USA more attention is paid to studying Spanish, which can be explained by extralinguistic reasons. There is also a point of view according to which the global spread of English can negatively affect its speakers themselves. The spread of English as a tool for the globalization of English-speaking countries makes their inhabitants unprotected as a nation and, to some extent, deprives them of national individuality. Today, English has become a key tool of communication in world politics, economics and culture. International organizations such as the UN and the World Bank use English as an official language, ensuring effective interaction between

countries. Most international conferences and diplomatic negotiations are held in English, making it the unofficial language of diplomacy.

The globalization of the English language has both positive and negative aspects. On the one hand, it ensures effective interaction between cultures and nations. But on the other hand, there is a danger of losing linguistic and cultural diversity. It is important to maintain a balance and recognize the value of different languages and cultures in the process of globalization. Globalization continues to shape the world picture of society, influencing communication, education, business and culture. This process requires attention to the preservation of the diversity of languages and cultural heritage, so that globalization does not lead to the loss of the uniqueness and value of each language in this multilingual world.

The globalization of the English language is an integral part of world development, having a multifaceted and profound effect on society. Over the course of history, the English language has gone from being a regional means of communication to an international phenomenon. This process has been reinforced by historical events such as colonial conquests, technological innovations and world wars. Nowadays, English has become a key means of communication in world politics, economics and culture. It serves as a bridge between different nations, facilitating the exchange of knowledge, technology and culture. However, despite the positive aspects of the globalization of English, there is a danger of losing linguistic and cultural diversity. This process poses challenges related to the need to balance global uniformity and respect for diversity. It is important to strive for cooperation and mutual understanding at the global level, taking into account the importance of each language and cultural heritage. The globalization of English can become not only a tool for effective communication, but also a means for strengthening cultural interaction and mutual understanding on the world stage.

Thus, the impact of globalization on the English language is a complex process that is ongoing and will develop in the future. Researching these changes is important for understanding not only linguistic transformations, but also broader social and cultural processes in the modern world.

References:

1. Beck, U. What is Globalization? Mistakes of Globalism - Responses to Globalization / trans. from German by A. Grigorieva, V. Sedelnik. Moscow: ProgressTradition, 2005. 304 p. Yva
2. Biryukova, M. A. Globalization: Integration and Differentiation of Cultures // Philosophical Sciences. 2004. No. 4. 423 p. Ayva
3. Crystal, D. (2003). English as a global language. (2nd ed.). United Kingdom: Cambridge University Press. 229 p.
4. Ethnocultural and Ethnolinguistic Processes: in 2 books. Moscow: Nauka, 2006. Book 1. p.

УДК 81.13:811.1/8

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-64-68

Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б., Муратбекова К.М.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ККИ, ага окутуучу

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ККИ, ага окутуучу

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ККИ, ага окутуучу

Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б., Муратбекова К.М.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ККИ, старший преподаватель,

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ККИ, старший преподаватель,

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ККИ, старший преподаватель

Baichukееva L.S., Raimbaeva S.B., Muratbekova K.M.

Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyna, CCI, senior lecturer,

Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyna, CCI, senior lecturer,

Kyrgyz National University named after. Zh. Balasagyna, CCI, senior lecturer

ЧЕТ ТИЛИН ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МААНИЛҮҮЛҮГҮ:

ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ

ВАЖНОСТЬ ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

THE IMPORTANCE OF MASTERING FOREIGN LANGUAGES:

THEORY AND PRACTICE

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы күндө чет тилдерди өздөштүрүү абдан актуалдуу. Чет тилдерди өздөштүрүү, тагыраак айтканда, маалымат, коммуникация жана жогорку технологиялар заманында чет тилин билүү заманбап, ийгиликтүү адамдын аспектилеринин эң маанилүү компоненттеринин бири болуп калды жана эмгек рыногунда суроо-талапка ээ болууну жана карьерасында каалаган бийиктиктерге жетүүнү каалагандар үчүн чет тилин өздөштүрүү абдан маанилүү. Макалада азыркы коомдо чет тилин өздөштүрүүнүн маанилүүлүгүнө терең изилдөө жүргүзүлдү. Ошондой эле, тил илиминин коомдогу ар кандай ролу, чет тилин өздөштүрүүгө түрткү болгон ар кандай факторлор боюнча чет элдик окумуштуулардын баалуу ойлору каралды.

Аннотация: В наши дни освоение иностранных языков очень актуально. В эпоху овладения иностранными языками, а точнее, информацией, коммуникациями и высокими технологиями, владение иностранным языком стало одним из важнейших компонентов аспектов современного успешного человека, и для тех, кто хочет быть востребованным на рынке труда и достичь желаемых высот в своей карьере, владение иностранным языком очень важно. В статье было проведено углубленное исследование важности владения иностранным языком в современном обществе. Также были рассмотрены ценные соображения иностранных ученых относительно различных ролей лингвистики в обществе, различных факторов, способствующих овладению иностранным языком.

Abstract: Nowadays, learning foreign languages is very important. In the era of mastering foreign languages, or rather, information, communications and high technologies, foreign language proficiency has become one of the most important components of the aspects of a modern

successful person, and for those who want to be in demand in the labor market and achieve the desired heights in their career, foreign language proficiency is very important. The article conducted an in-depth study of the importance of foreign language proficiency in modern society. Valuable considerations of foreign scientists regarding the various roles of linguistics in society, various factors contributing to the mastery of a foreign language were also considered.

Негизги сөздөр: чет тилин өздөштүрүү, коомдук баалуулук, маданий мурас, Конвенция, декларация, түрткү.

Ключевые слова: владение иностранным языком, общественная ценность, культурное наследие, Конвенция, декларация, мотивация.

Keywords: foreign language proficiency, social value, cultural heritage, Convention, declaration, motivation.

Азыркы заманбап дүйнөдө чет тилин өздөштүрүү - заманбап, ийгиликтүү адамдын жашоосундагы абдан маанилүү компоненттердин бири. Чет тилин өздөштүрө билүү бул жөн гана каалоо эмес, бул адам жашоосундагы зарылчылыктардын бир бөлүгү. Бүгүнкү күндө чет тилин өздөштүргүсү келген инсандардын саны күндөн-күнгө өсүүдө, себеби чет тилин өздөштүрүп сүйлөй алган инсанга бул билим жаңы мүмкүнчүлүктөрдү бере алат жана ошондой эле руханий дүйнөсүн байытат. Идеалдуу инсандын жашоосунда билимдүү, амбицияга бай инсан бир нече чет тилди билүүсү жана ал тилди ар дайым үзгүлтүксүз колдонуп, өркүндөтүп туруусу керек, себеби чет тилин өздөштүрүү жана ар дайым практикада колдонуу бул кызыктуу процесстердин бири. Бул чыгармачыл, көңүлдүү иш-аракет дүйнөгө болгон көз карашты өнүктүрөт, логикалык ой жүгүртүүнү жана ойлонгон ойду кыска жана так билдирүүнү өнүктүрөт. Тилдин коомдогу ар түрдүү ролу, мисалы төмөнкү расмий документтерде чагылдырылган:

2001-жылындагы ЮНЕСКОнун ар түрдүү маданий иш чараларынын жалпы декларациясы. Бул декларациянын негизги максаты төмөнкү багытталган чаралар боюнча ЮНЕСКОго мүчө болгон мамлекеттерди тийишгүү чараларды кабыл алууга чакырат:

*адамзаттын тилдик мурасын сактоого жана өзүн көрсөтүүдө көмөк көрсөтүүгө, чыгармачыл идеяларды мүмкүн болушунча көп тилде жайылтууга;

*эне тилин унутпоо, урматтоо жана сактоо менен мүмкүн болушунча жаш кезинен тартып, ошондой эле билим берүүнүн бардык деңгээлинде чет тилдин көп түрүн үйрөнүүгө;

* кибермейкиндикте тилдик көп түрдүүлүктү кеңейтүү, ошондой эле алдыга умтулууга көмөктөшкөн ар бир коомдук маселе, маалыматка глобалдык тармактар аркылуу маалымат алууга;

II. 2003-жылында өткөн материалдык эмес маданий мурастарды коргоо жөнүндө жыйын. Жыйын материалдык эмес маданий мурас тилдин маанилүү ролун билдирүү жана берүү каражаты катары тааныйт. Күнүмдүк жашоодо колдонулган жана муундан-муунга өтүп жаткан материалдык эмес мурастын бардык түрү, бүткүл ааламдын үрп-адаттары жана ырым-жырымдары, аткаруучулук искусствонун билимден чеберчиликке чейинкиси, салттуу кол өнөрчүлүктүн баары – тилге көз каранды. Ал эми оозеки тил жаатында болсо каада-

салттардында жана сөз формаларында тил материалдык эмес мурас гана болбостон, анын негизин дагы түзө алат.

III. 2005-жылында өткөн чөйрөнү коргоо, ар түрдүү маданият жаатын өнүктүрүү жана өзүн-өзү көрсөтүү тууралуу жыйын. Жыйындын биринчи бөлүгүндө тилдин ар түрдүүлүгү ар түрдүү маданияттын негизги элементи болуп саналат. Жыйында чөйрөнү коргоого жана өнүктүрүүгө багытталган ар түрдүү иш-чаралар темасына кайрылуулар, катышуучу өлкөлөр кабыл алууга чакырылган маданий экспрессиялар, товар алмашуу жана кызмат алмашуу тууралуу жоболор, ошондой эле тилге тиешелүү жоболорду кабыл алуу каралган. Ал эми XVIII кылымда эле Француз философу Ф. Вольтер "көп тилди билүү - бул бир кулпуну көп ачкыч менен ача алуу" деген накыл сөздөрүн айтып өткөн. Улуу немис ойчулу И. Гете тилдердин өз ара байланышын белгилеп: "ким чет тилдерди билбесе, ал өз эне тилинде көп кырдуу ойлоно албайт" деген оюн калтырган. Чет тилин өздөштүрүүдө керек болгон баалуу ойлорду инсанды, анын акылын калыптандырууда тилдин ролун баса белгилеген, адеп-ахлактуулуктун руханий баалуугунун өнүктүрө алган чет элдик жана ата мекендик: Ф. Энгельс, К. Маркс, М. В. Ломоносов, Д. И. Писарева, К. Ушинский, Н. К. Крупская, М. И. Калинин, В. А. Сухомлинский, Л. С. Выготский, Л. В. Щербы, И. Л. Бим, И. А. Зимней, Н. Д. Гальскова жана башка мугалимдер жана улуу ойчулдар айтып, калтырып өткөн сөздөрүнөн таба алабыз. Бул болсо инсанды өнүктүрүүдө чечилген жана аныкталган роль менен каралган чет тилинде, биринчи кезекте, инсандын ой жүгүртүү жөндөмү өйдө болуусу абзел. Чет тилин билген инсанда өз же бөтөн элдин басып өткөн жолун, тарыхын, ал элдин азыркы учурда балын жана ал элдин келечектеги жашоосунун кандай болоорун билип үйрөнүүгө өбөлгө түзүлөт, дүйнөнүн шедеврлерин баалоого жардам берет жана ошондой эле катышуучунун филологиялык даярдыгын кеңейтүүгө көпүрө боло алат [1].

Чет тили объективдүү түрдө коомдук баалуулук болуп саналат, ошондуктан чет тилин жогорку билим берүү программасына киргизүү-коомдун социалдык тапшырыгы деп атасак да болот. Чет тилин инсан коомдон тышкары өзүнчө карабай, өзүнө экинчи эне тил деп карап баалоого тийиш. Ал жашоонун бардык тармактары менен тыгыз байланышта. Анткени тил өлкөнүн менталитетин, маданиятын ар дайым чагылдырып турат. Мисалы: экономикада, саясатта, маданият жана өнөр чөлкөмүндө, билим берүүдө, аскердик чөйрөдө ж. б., көптөгөн коомдук тармактарда. [2].

Анткен менен чет тилин өздөштүрүү сыртынан көрүнгөндөй оңой олтоң иш эмес. Чет тилин өздөштүрүү узак жана татаал процесс, ал узун убакытты жана күчтү талап кылат. Чет тилин өздөштүрүш үчүн ар тараптан мотивацияны күчөтүү абзел. Анын ичинен практикага көбүрөөк көңүл буруп, ар тараптан практикалоо зарыл. Анткени бизге чейин көптөгөн улуу ойчулдар тил өздөштүрүүдө теориядан дагы практика көбүрөөк маанилүү экенин бир канча жолу айтып өтүшкөн. Ал эми экинчилери интеллектуалдык мүнөздү алып жүрүүчүлөр. Үчүнчүлөрү сентименталдуу сезилиши мүмкүн. Кийинки бөлүктө чет тилдерди өздөштүрүүгө түрткү болгон факторлор карайлы [3].

1. Жумуш жаатында – чет тилинде сүйлөй билүү келечекте перспективдүү жумушка орношууга, ар түрдүү кызматка көтөрүлүүгө, башка перспективдүү кооз өлкөлөргө командировкага барууга, ар кандай пайдалуу контракттарды түзүүгө, сатуу жаатында максималдуу бийиктикке чыгууга жардамчы боло алат. Биз каалаган ар түрдүү тармакта:

билим берүүдө, өнөр жайда, коммерцияда, эл аралык туризмде, компьютердик технологияларда жана башка тармактарда чет тилдерде сүйлөй билүү алда канча пайдалуу. 2. Илим-билим жаатында - чет тилин билүү менен ар кандай чет элдик булактардан алынган пайдалуу маалымат табууга, кененирээк билимге ээ болууга болот.

2. Илим-билим жаатында - чет тилин билүү менен башка бир өлкөнүн булактарынан алынган пайдалуу маалыматтарды табууга болот жана терең билимге ээ болууга мүмкүнчүлүк ала аласың. Азыркы учурда чет өлкөлөр менен байланыштар кеңейип тыгыз байланыштар түзүлүп жаткандыгына байланыштуу илим-билим жаатын интернационалдаштыруу өзгөчө мааниге ээ. Мындай бийик деңгээлдеги байланышты, эл аралык маалыматты, анын нормалдуу иштешине чет тилди мыкты билген, чет тилди тез өздөштүрө алган өз эне тилинде жана илимий иште колдоно алган адистер талашсыз актуалдуу тепкичте турат. Чет тилди өздөштүрүү коомдун социалдык тапшырыгы жана натыйжалуу иштөөнүн, илимий, илимий-техникалык интеллигенциянын зарыл шарты болуп калды.

3. Окуу жаатында - Кыргыз Республикасынын бирдиктүү билим берүү мейкиндигине кириши, кыргыз жарандарынын чет өлкөдө окуу үчүн жаңы ар кандай перспективалар ачылууда. Кандайдыр бир өлкөдө окусаң, ал өлкөнүн маданиятын, адабиятын, көркөм тасмаларын, телекөрсөтүүлөрүн, музыкаларын билип, үйрөнүп, уга аласың. Ал үчүн ал өлкөнүн тилин билсең жетишпүү болот.

4. Эмиграция-чет тилин билүү менен жергиликтүү коомго ыңгайлашуу жана интеграциялоо процесси оңой жана тезирээк өтөт.

5. Саякат жаатында - ар өлкөнүн аралыктарында азыр мурункудай тоскоолдук, кыйынчылыктар жок. Азыр бардык өлкөнүн адамдары биргеликте баарлашат жана саякатташат. Азыркы учурда жадакалса чет тилин минималдуу билген инсан чет өлкөдө эркин жүрө алат, себеби ал төмөнгүдөй элементардуу сөздөрдү билет: тамак-аш жана билет сатып ала турган жөнөкөй сүйлөмдөрдү ал тилде сүйлөй алат, өзүнө керектүү жерге жете алат жана жаңы адамдар менен оңой эле баарлаша алат.

6. Дин жаатында - миссионерлер жана ар түрдүү диний адамдар өз динин чет өлкөлүктөргө үгүттөө, таркатуу максатында чет тилин өздөштүрүшөт. Белгилей кетсек, миссионердик уюмдар көптөгөн тилдерди сактоодо, ошондой эле алардын жазуу түзүлүштөрүн түзүүдө маанилүү роль ойногон.

7. Жеке мотивдер жаатында - эл аралык нике жаатында (чет тилин билүү менен баарлашуу жеңилдейт), негиздерге кайтуу жаатында (мисалы, салтты сактоо үчүн, тилди сактоо үчүн, үй-бүлөөнү сактоо үчүн жаш балдарга жашпайынан тил үйрөтүү), достор жаатында (тилди билүү баарлашууну жеңилдетет, ой жүгүртүүдө жакшыраак түшүнүүгө жардам берет,), хобби жаатында (балким сизге чет тилде ырдалган үн жагат, аны тил билүү менен эркин ал ыр кантип жазылган же кантип ырдалган биле аласыз; андан толук ырахат ала аласыз).

Колдонулган адабияттар:

1. Андреева Е.М. Инновации в образовании // Инновационные процессы в сфере образования и проблемы повышения качества подготовки специалистов: материалы междунар. науч.-практ. конф. / Удм. гос. ун-т. Т. 1. Ижевск, 2005. С. 13–18.

2. Воробьева А.С. Значение изучения иностранного языка в эпоху глобализации // Социально-экономическое положение России в новых геополитических и финансово-экономических условиях: реалии и перспективы развития. СПб.: Институт бизнеса и права, 2008.

3. Балезин Д. Зачем изучать иностранные языки? 2007. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.yourfreedom.ru/zachem-izuchatinostrannye-yazyki/> (дата обращения: 29.11

УДК 81'243(07):004.9

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-68-72

Бекмуканбетова Ж.

К.Тыныстанов атындагы ЫМУ, магистрант

Бекмуканбетова Ж.

ИГУ им. К. Тыныстанова, магистрант

Bekmukanbetova Zh.

K.Tynystanov IKSU, master's student

ORCID: 009-006-4337-555X

ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ОКУТУУДА ВЕБ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕБ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИИ В ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ USING WEB TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада англис тили сабактарында веб технологияларды колдонуу маселеси каралат. Веб платформалар жана тиркемелерди колдонуу окуу процессин жекелештирип, окуучулардын тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттырат. Макалада веб технологиялардын дидактикалык функциялары, аларды колдонуудагы практикалык мисалдар жана мүмкүн болуучу кыйынчылыктар менен алардын чечүү жолдору талдоого алынган. Ошондой эле ар кандай курактагы окуучулар үчүн ылайыктуу ресурстар сунушталган. Автор бул ыкманын салттуу окутууну толуктап, билим берүү процессин заманбап кылууга өбөлгө болорун белгилейт. Бул макаланын максаты — англис тилин чет тили катары үйрөтүүдө эң пайдалуу Web 2.0 куралдары менен тааныштыруу. Бул куралдар практикалык тажрыйба жана эксперимент аркылуу тандалып алынган. Мындай ыкма мугалимдерге Web 2.0 куралдарын колдонуп сабактарын байытуунун мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө түшүнүк берет. Ошондой эле, бул макала мугалимдерге чыгармачыл жана практикалык идеяларды сунуштоону көздөйт.

Аннотация: В данной статье рассматривается использование веб-технологий на уроках английского языка. Применение интернет-платформ и цифровых приложений делает процесс обучения более индивидуализированным и повышает интерес учащихся к изучению языка. В статье анализируются дидактические функции веб-ресурсов, практические примеры их использования, а также возможные трудности и пути их решения. Также предложены

цифровые ресурсы, подходящие для учащихся разных возрастов. Автор подчеркивает, что использование веб-технологий дополняет традиционные методы и способствует модернизации образовательного процесса. Цель данной статьи — познакомить с наиболее полезными инструментами Web 2.0 для преподавания английского языка как иностранного. Эти инструменты были отобраны на основе практического опыта и экспериментов. Такой подход помогает преподавателям понять, как можно обогатить свои уроки с помощью инструментов Web 2.0. Кроме того, статья направлена на то, чтобы предложить преподавателям креативные и практичные идеи по использованию этих инструментов в обучении английскому языку.

Abstract: This article explores the use of web technologies in English language teaching. The integration of online platforms and digital tools into the classroom individualizes the learning process and increases students' motivation to study the language. The article discusses the didactic functions of web-based tools, provides practical examples of their use, and outlines common challenges along with solutions. Digital resources suitable for learners of different age groups are also presented. The author emphasizes that web technologies enhance traditional methods and contribute to the modernization of the educational process. The purpose of this article is to introduce the most useful Web 2.0 tools for teaching English as a foreign language. These tools were selected based on practical experience and experimentation. This approach helps teachers understand how to enrich their lessons using Web 2.0 tools. Furthermore, the article aims to offer teachers creative and practical ideas for using these tools in English language teaching.

Негизги сөздөр: веб технологиялар, англис тили, билим берүү, онлайн ресурстар, интерактивдүү окутуу, санариптик билим берүү.

Ключевые слова: веб-технологии, английский язык, образование, онлайн-ресурсы, интерактивное обучение, цифровое образование.

Keywords: web technologies, English language, education, online resources, interactive learning, digital education.

Азыркы дүйнөдө билим берүү тармагы санариптик трансформация жолуна түшүп, педагогикалык ишмердүүлүктүн жаңы формаларын талап кылууда. Айрыкча чет тилдерди окутууда инновациялык технологияларды, анын ичинде веб технологияларды колдонуу зарылчылыгы өсүп жатат. Англис тили дүйнөлүк байланыштын негизги каражаты катары таанылып, анын натыйжалуу окутулушу заманбап педагогиканын маанилүү багыттарынын бири болуп эсептелет.[1,б. 10]. Бул макалада англис тили сабактарында веб технологияларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, алардын артыкчылыктары жана практикалык колдонуу тажрыйбасы изилденет. Акыркы жылдары маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) болуп көрбөгөндөй тездик менен өнүгүп жатат. Албетте, бул өнүгүү билим берүү тармагына да таасир этпей койгон жок. Айрыкча тил үйрөтүү тармагында технологияны колдонуу барган сайын популярдуулукка ээ болууда. Чынында эле, коомдук илимдердин башка тармактарына салыштырмалуу, тил үйрөтүүдө технологияны пайдалануу көбүрөөк талап кылынат. Технологияны билим берүүдө колдонуунун бир нече пайдасы бар.[5,б .40].

Башкача айтканда, билим берүү технологиясы окутуу чөйрөсүндөгү үйрөнүүнү

байытып, жакшырта алат. Тил үйрөтүү чөйрөсүнө келгенде, жаңы технологиялардын мүмкүнчүлүгү дээрлик чексиз деп эсептелет.

Бул технологиялар дүйнө жүзү боюнча кеңири колдонулуп, студенттер менен мугалимдердин окууга жана окутууга болгон мамилесине чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Изилдөөлөрдө белгиленгендей, “технологиядагы жетишкендиктер окутуучулардын сабак өтүү, ал эми студенттердин окуу ыкмаларын түп-тамырынан өзгөртүп жатат”. Англис тили мугалимдери азыр сабактарына технологияны интеграциялоонун жаңы, инновациялык жолдорун издеп жатышат. Алар бул максатта көптөгөн ыкмаларды колдонушат. Алардын бири — Web 2.0 куралдарын колдонуу. Эгер бул куралдар туура колдонулса, англис тили сабактары кызыктуу, интерактивдүү жана мотивация берүүчү чөйрөдө өтөт. Бирок интернетте мындай куралдардын саны абдан көп жана алардын баары эле тил үйрөтүү үчүн пайдалуу эмес. Ошондуктан туура куралдарды тандап алуу абдан маанилүү.[4,б. 45]

Веб технологиялар — бул интернет базасында иштеген маалыматтык-коммуникациялык каражаттардын, платформалардын жана тиркемелердин жыйындысы. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- онлайн билим берүү платформалары (Moodle, Google Classroom, Zoom);
- мультимедия каражаттары (видео, аудио, анимация);
- мобилдик тиркемелер (Duolingo, Memrise, LingQ);
- окуу оюндар жана викториналар (Kahoot, Wordwall, Quizlet);
- электрондук окутуучу китептер, блогдор, подкасттар, YouTube каналдар.

Мен практикалды К.Карасаев атындагы Сапат лицейинде өтүп веб технологияларды башталгыч класстарда колдондум (1–4-класстар)

Мисал: "Animals" темасы боюнча мугалим Wordwall платформасында жаныбарлардын сүрөттөрүн жана үндөрүн колдонуп интерактивдүү оюн уюштурат. Балдар сүрөт менен үндү салыштырып, атын англисче айтып беришет.[2,б. 48]

Wordwall — бул мугалимдер үчүн жасалган интерактивдүү курал, ал аркылуу ар кандай темада сабак үчүн оюн, тест, көнүгүүлөрдү түзүүгө жана окуучулар менен онлайн же оффлайн форматта колдонууга мүмкүнчүлүк берет

Wordwall — мугалимдерге сабакты кызыктуу жана жигердүү кылууга жардам берген платформа. Ал Present Simple, санактар, грамматикалык эрежелер, лексикалык көнүгүүлөр, жана башка көптөгөн темалар боюнча иштелип чыккан шаблондорду сунуштайт.

Мен 4-"А" классы менен ачык сабак учурунда "Present Simple Tense – Күндөлүк аракеттер" деген темада Wordwall платформасында көнүгүүлөрдү акткардык.

Matching pairs — Окуучулар күнүмдүк аракеттерди (eat, go, sleep, play ж.б.) туура жупташтырышты. True or False — Present Simple сүйлөмдөрүнө анализ жүргүзүшүп, туура же туура эмес экенин аныкташты.

Quiz — Сүрөттөрдүн негизинде "He plays football", "They go to school" сыяктуу сүйлөмдөрдү таап чыгышты.

Бул платформаны колдонгондо окуучулар активдүү катышышты, темага болгон кызыгуусу өстү. Окуучулардын концентрациясы жогору болду, анткени оюн формасы алар үчүн кызыктуу болду. Ишенимдүүлүк менен жооп берүү, өз оюн билдирүү, жана кыйналбастан эрежени колдонуу тенденциясы байкалды.[3,б. 70].

Сабакта Wordwall платформасынан тышкары Wheel of Names интерактивдүү куралын дагы колдонгом. Бул курал аркылуу окуучулардын ысымдарын жазып, тегеретүү жолу менен ким жооп берээрин же тапшырма аткараарын кокустан аныктап турдук. Мындай ыкма сабакка кызыгууну арттырып, ар бир окуучуда жооп берүүгө даяр болуу сезимин жаратты. Ошондой эле оюн элементин кошуу менен сабактын жүрүшү жанданып, окуучулардын активдүүлүгү жана катышуусу жогорулады.

Бул интерактивдүү ыкма, айрыкча башталгыч класстарда, окуучулардын көңүлүн буруп, аларды өз ара атаандаштыкка түрткү берип, тил үйрөнүү процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылды. Wheel of Names куралы мугалимге окуучуларды объективдүү тандоого, ал эми окуучуларга болсо күтүүсүз чакырыкка даяр турууга жардам берди.[1,б. 55].

Мындан сырткары, сабакта ISLCollective платформасын дагы колдонгом. Бул веб-сайт аркылуу даяр видео сабактардан, жумушчу баракчалардан (worksheets) жана презентациялардан пайдаланып, окуучуларга Present Simple темасын бекемдөө максатында кошумча тапшырмаларды сунуштадым. ISLCollective ресурсу көрнөк-жарнаксыз, визуалдык материалдары жана ар түрдүү деңгээлдеги тапшырмалары менен башталгыч класстар үчүн өзгөчө ылайыктуу болуп чыкты.

Бул платформадагы видео негизиндеги тапшырмалар окуучуларды угуу, көрүү жана түшүнүү жөндөмдөрүн активдүү өнүктүрүүгө жардам берип, алардын тилге болгон кызыгуусун арттырды. Айрыкча интерактивдүү видео суроолору менен окуучулардын логикалык ойломо жөндөмдөрү жана грамматикалык түшүнүгү бекемделди.[3,б.35].

Кошумча ресурстар боюнча маалымат берсем:

Blendspace (www.blendspace.com) Мультимедиялык сабактарды оңой түзүүгө жардам берет.

Padlet (www.padlet.com) Онлайн дубал, студенттер мультимедиа материалдарын жайгаштыра алышат.

Scoop.it Онлайн журнал түзүүгө шарт түзөт.

Livebinders (www.livebinders.com) Интернет булактарын жыйнап, сабакка ылайыктап уюштурууга болот.

Google Drive Көп функционалдуу булут кызматы: формалар, документтер, долбоорлор.

Vialogues (www.vialogues.com) Видео айланасында талкуу жүргүзүү үчүн.

Voxopop (www.voxopop.com) Окуучулардын үн жазмаларын колдонуп сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Lessonwriter (www.lessonwriter.com) Окуу тексти боюнча автоматтык түрдө лексика, грамматика боюнча материал түзөт.

Англис тили сабактарында веб технологияларды колдонуу окуу процессинин сапатын жогорулатуу менен катар, окуучулардын жигердүүлүгүн арттырып, тилди үйрөнүүгө болгон кызыгуусун күчөтөт. Бул ыкма салттуу методдорду толуктап, окутууну заманбап кылат. Мугалимдер бул ресурстарды методикалык жактан туура колдонсо, билим берүү натыйжалуураак болот.

1. Мугалимдер үчүн веб технологияларды окуткан атайын окуу программаларын

иштеп чыгуу.

2. Мектептерде жана ЖОЖдордо интернетке жетүү мүмкүнчүлүгүн жакшыртуу.

3. Улуттук тилде веб платформаларды өнүктүрүү (мисалы, кыргызча түшүндүрмөлөр менен англис тили курстары).

4. Окуучулардын санариптик маданиятын калыптандыруу боюнча кошумча сабактар.[2,б. 48].

Колдонулган адабияттар:

1. Асанова К.А. (2020). Интернет-технологиялардын билим берүү системасындагы орду. Алматы: Билим басмасы.

2. Садыкова Г.Ж. (2021). Жаңы технологияларды чет тил окутууда колдонуу жолдору. Бишкек: “Тил жана маданият” журналы, №3, 45–48-б.

3. Richards, J. C., & Renandya, W. A. (2002). Methodology in Language Teaching. Cambridge University Press.

4. <https://quizlet.com>

5. <https://www.duolingo.com>

6. <https://padlet.com>

7. <https://www.ted.com/talks>

8. <https://wordwall.net>

УДК 82.09

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-72-77

Жумабаев И.А.

КР Улуттук илимдер академиясы, Ч.Айтматов атындагы тил жана адбият институту,
филология илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкери

Джумабаев И.А.

Национальная академия наук КР, Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник

Jumabaev I.A.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Institute of language and literature named
after Ch. Aitmatov, PhD in Philology, senior researcher

АДАБИЯТТАГЫ МЕЗГИЛ ЖАНА МЕЙКИНДИКТИН ИЗИЛДЕНИШИ ИССЛЕДОВАНИЕ В ЛИТЕРАТУРЕ ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО THE STUDY OF TIME AND SPACE IN LITERATURE

Кыскача мүнөздөмө: Коомдук тузулушун туп тамырынан бери алмашуусу, коз карандысыз мамлекет куруу ишпери адабият илимине дагы таасирин тийгизбей койбойт. Мезгилдин бурулуш этабында илимий вугуунун коз карашынан алганда адабият багытында дагы бир катар олуттуу иштердин аткарылышы негиздуу жана зарыл. Ошол эле учурда бул

ишгердин илимий- аналитикалык деңгээли ар дайым эле талаптагыдай болбой жаткандыгын да байкабай коюуга мумкун эмес. Душе жузунде глобалдашуу жана интеграция процесстери журуп жаткан азыркы учурда биздеги илимий турмуш аймагыбыздын алкагы менен чектелуусунв жол бербей, алдыккы влквлрвдвгу илимдер менен байланыш-катышта внуюууу, аларда иштелип чыккан жацы багыттар боюнча ишгердин аткарылышы, жацы методологиялык каражаттарды вз тажрыйбасында пайдаланышы максатка ылайык. Бул макалада кыргыз адабиятында мезгил менен мейкиндиктин чагылдырылышынын зарылчылыгы жана анын мааниси тууралуу свз болот.

Аннотация: Коренное изменение общественного строя, строительство независимого государства неизбежно оказывают влияние на литературоведение. На поворотном этапе с точки зрения научного развития оправдано и необходимо выполнение ряда значительных работ в области исследования литературы. Но в то же время нельзя оставить без внимания тот факт, что научно-аналитический уровень этих работ не всегда соответствует современным требованиям. В настоящее время, когда в мире происходят процессы глобализации и интеграции, важно не ограничиваться тем, что наша нынешняя научная жизнь ограничивалась рамками нашего региона, необходимо развивать связи с науками ведущих стран, выполнять работу по новым направлениям, разрабатываемым в них, использовать новые методологические средства в своей практике. В данной статье речь пойдет о значении и необходимости отражения времени и пространства в кыргызской литературе.

Abstract: The radical change in the social system, the construction of an independent state inevitably influence literary studies. At a turning point from the point of view of scientific development, it is justified and necessary to carry out a number of significant works in the field of literary studies. But at the same time, we cannot ignore the fact that the scientific and analytical level of these works does not always meet modern requirements. At present, when the processes of globalization and integration are taking place in the world, it is important not to limit ourselves to the fact that our current scientific life was limited to the framework of our region, it is necessary to develop ties with the sciences of leading countries, carry out work in new directions developed in them, use new methodological tools in our practice. This article will discuss the importance and necessity of reflecting time and space in Kyrgyz literature.

Негизги сөздөр: мезгил, мейкиндик, актай барактар, керкэм свз ввврву, оозеки чыгармачылык, поэзия, доор, проза, лирика, драма, роман, адабий сын, хронотоп.

Ключевые слова: время, пространство, белые пятна, художественное слово, устное творчество, поэзия, эпоха, проза, лирика, драма, роман, литературная критика, хронотоп.

Keywords: time, space, blank spots, artistic word, oral creativity, poetry, era, prose, lyrics, drama, novel, literary criticism, chronotope.

Коомдук тузулушгун алмашуусу, кез карандысыз мамлекет куруу ишпери зор кыйынчылыктар менен кошголууда. Откеел мезгил илим чейресу учун да оцой болгон жок, бирок коомдо перманенттуу башаламандык окум сурген ушул учурда да адабият илими кобунесе мурдагы, совет мезгилинде топтолгон * потенциалынын эсебинен, ошол заманда

калыптанган енуугу инерциясы боюнча аз-аздан болсо да алдыга умтулган кыймылын улантууда. Илимдин коомдогу орду жана мааниси ачык-айкын аныкталбай жаткан жагдайда адабият илими кобунесе езунун ички логикасы боюнча жашап, енукуту.

Акыркы 15-20 жылда идеологиялык мотивдер боюнча адабият тарыхынан чыгарылып салынган ысымдар кайтарылды, адабият тарыхындагы башка, объективдуу себептер боюнча актай калып келген барактар толукталды. Идеологиялык «айыпкерлерди» кайтаруу жана адабият тарыхындагы актай барактарды толуктоо бул учурдагы илимий иштердин езунче бир маанилуу багытын тузду.

Экинчи багыт - жазма адабияттагы жанрлардын, атап айтканда лирика, драма, роман, адабий сындын калыптануусу, сатира жана юмор боюнча изилдеелер, айрым жазуучулардын чыгармачылыгына арналган эмгектер, жалпылама «тарыхтар» жарык корду. Сюжет, образ сыяктуу поэтиканын орчундуу маселелерин, советтик мезгилдеги мамлекеттик идеологиянын адабий процеске тийгизген таасирин изилдоо, адабият тарыхын кайра карап чыгуу, баалуулуктарды жаныча баалоо боюнча аракеттер жасалууда.

Илимий енуугунун кез карашынан алганда мына ушундай багыттагы иштердин аткарылышы негиздуу жана зарыл, бирок бул иштердин илимий- аналитикалык децгээли ар дайым эле талаптагыдай болбой жаткандыгын да байкабай коюуга мумкун эмес. Дуйне жузундо глобалдашуу жана интеграция процесстери журуп жаткан азыркы учурда биздеги илимий турмуш региондун алкагы менен чектелуусуне жол бербей, алдыцкы елкелердегу илимдер менен байланыш-катышга енуугуусу, аларда ишгелип чыккан жацы багыттар боюнча иштердин аткарылышы, жацы методологиялык каражаттарды оз тажрыйбасында пайдаланышы максатка ылайык. Азыркы бурулуш этаптагы кыргыз адабият илиминин магистралдык енуугу жолун ушундайча тушунуу ушул эмгектин жаралуусуна туртку болду.

Эмгек жаралуу жана калыптануу э*габындагы, тактап айтканда 1919— 1936-жылдардагы кыргыз прозасындагы мезгил жана мейкиндиктин чагылуу жолдорун изилдееге арналды. Кыргыз элинин керкем сез онерунде мезгил темасы (ал эми мейкиндик ар дайым мезгил менен ажырагыс биримдикте чагылат) эзелки замандан бери маанилуу орун ээлеп келгени белгилуу. XIX кылымда жана XX кылымдын башында акындар поэзиясында «замана» деп аталган езунче бир агым енууп келгени буга мисал. Кыргыз фольклорундагы жана акындар поэзиясындагы мезгил-мейкиндиктин чагылышы биздин изилдееун максатына кирбейт, бирок жазма адабият пайда болгонго чейин эле улуттук керкем сез енерунде чоц, тарыхый мезгил маанисиндеги замана темасы артыкча маанилуу орун ээлеп келгенине, текме жана жазма акындардын чыгармаларында байыркы доор, учурдагы турмуш жана келечек тууралуу ой жугуртуулер кецири орун алгандыгына, бул мезгилдер турдууче образда элестетилгенине кецул бурбай коюуга мумкун эмес.

Мезгил женундегу мына ушул тушунуктер, элестетуулер профессионалдык поэзияга жана прозага чыпчыргасы коробой толук бойдон кечуп еткен эмес, бирок белгилуу жацырыктарды пайда кылгандыгы

талашсыз.

1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин мезгил темасынын актуалдуулугу ого бетер арткан, бул тема адабияттагы борбордук темага айланган десек да аша чапкандык болбойт. Совет бийлиги жарыялаган социалисттик идеялар кыргыз адабиятында мезгилдин

чагылышына ото кучтуу таасир тийгизген; бул жылдарда жаралган чыгармаларда мурдагы заман «чириген эскичиликтин», «карацгылыктын» заманы, ал эми жаңы башталып жаткан заман эркиндиктин, адилеттиктин заманы катары суреттелген. Революциядан кийинки алгачкы жылдарда жарыяланган мындай чыгармалардын мисалы катары жаңы мезгилдин манифеста сыяктуу формада жазылган К.Тыныстановдун «Таң», «Бугунку кун» (1920), А.Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» (1924) аттуу ырларын атасак жетишсиз. Эски замандын адилетсиз жактарын ашкерелесе, жаңы заманды кубаттоо, карацгы элди окууга, маданиятка угуттее революциядан кийинки алгачкы 10-15 жылдагы поэзиянын негизги мазмунун тузген. Ошол эле учурда, идеялык багытындагы жалпылыгына карабастан, бул жылдардагы поэзияда турдуу авторлордун ырларында эски жана жаңы заман турдууче образца элестетилген.

Революциядан кийинки алгачкы жылдардагы прозалык чыгармаларда мезгил мейкиндиктин чагылышы поэзиядан бир кыйла айырмаланган. Эски жана жаңы заманды карама карты койгон идеялар жыйырманчы отузунчу жылдардагы кыргыз прозасына да таасир тийгизген, бирок бул таасир чыгармалардын образдык жана сюжеттик тузулушунда дароо эле аныктоочу кучке ээ болбостон, чыгармалардын идеялык багытынан тартып, акырындык менен терендеп отурган. Кара сез менен чыгарма жазган калемгерлер кепчулук учурда реалдуу турмуштан алынган, ездери билген, керегени башынан еткерген окуяларды баяндашкан. Ошол окуялар аркылуу туцгуч прозалык чыгармаларда революция алдын дагы жана андан кийинки мезгилдеги элдин турмушу чагылып керунген. С.Карачев менен К.Тыныстановдун ацгеме, повесттеринде суреттелген жазгы же жайкы табият, кел жээгине же тоодогу жайлоого конгон кечмен кыргыз айлы, кундун чыгышы менен батышы, адамдардын жайбаракат турмушу, чарбалык иштери, жаш курагы, кенулун ээлеген ой-сезимдери - ушулардын бардыгы мезгилдин белгилерин алып журет. Ошол кеп кырдуу турмушту алгачкы кыргыз калемгерлери кандай кабыл алып, кандай суреттеген - бизди кызыктырган маселе ушул. Бул жылдардагы кыргыз прозасында 1916-жылдагы кетерулуш жана уркун окуялары негизги темалардын бири болгон. Бул эбегейсиз трагедия мезгилинин прозалык чыгармаларда керсетулушун изилдее да биз учуй маанилуу.

©нуккен адабият илимдериндеги тажрыйба керсеткендей, адабияттагы кверкем мезгил жана мейкиндик маселеси ете татаал илимий маселелердин катарына кирет. Кыргыз адабиятындагы мезгил-мейкиндик маселесин биз хронологиялык принципке ылайык жазма адабияттын калыптануу этабынан баштап изилдее негиздуу болот деп эсептедик жана ошол себептен дуйне суротунун бул эн; негизги координаталары 1919-1936- жылдардагы кыргыз прозасында кандай чагылганын изилдеп керууну чечтик. Мындай башталыш адабияттагы керкем хронотоп маселеси боюнча болочоктогу изилдеелерге таяныч болуп берет деп ойлойбуз.

Биз эске алган дагы бир жагдай - кыргыз адабият илиминдеги изилдее ишперинин жалпы журушунен алып Караганда еткен кылымдын жыйырманчы-отузунчу жылдарындагы кыргыз адабияты азыркы учурга чейин эц эле аз изилденген этап бойдон калууда. Биздин изилдее мына ушул бекселукту толтурууга кайсы бир даражада жардам берет деп умуттенебуз.

Кыргыз адабиятындагы керкем мезгил жана мейкиндикти изилдөө боюнча азыноолак аракеттер буга чейин да жасалып келгенин адилеттик учун айта кеткенибиз оң. Мындай аракеттердин мисалы катарында кыргыз проза сынын генезисине арналган Ү. Касыбековдун [1, с.81-88], кыргыз романы жанундегу А.Эркебаевдин [2, с.144-147; 190.] жана адабий тушгердун

керкем табияты туурасындагы Р.Эшматовдун [3, 104-172-б.] эмгектеринин тийиштуу белумдерун керсетууге болот. Аларда маанилуу теориялык маселе - сюжет куруудагы мезгил жана мейкиндиктин ролу тууралуу айтылат.

Алыскы чет елкелерде жана Россияда адабияттагы керкем мезгилди жана мейкиндикти изилдөөгө арналган эмгектер еткен кылымдын 20- жылдарынан тартып жарала башпаган [4, с.233-234]. Бул багыттагы изилдоелердун эц керунуктуулеру катарында М.Бахтиндин [5, с. 9-191; 216— 249], Д. Лихачевдун [6, с.233-234.] жана Ю.Лотмандын [7, с.112-117; 621658.], эмгектерин атоого болот. Ашырбай айткан кунде да дуйнего аты таанымал бул окумуштуулардын эмгектери адабият илиминде жацы багытка жол салды жана бул багытта мындан ары жургузулуучу изилдөөлөргө методологиялык негиз болуп калды.

Ысымдары аталган окумуштуулардын көркөм мезгил-мейкиндикке арналган изилдөөлөрүндө бул проблема турдууче каралат. Адабияттагы мезгил-мейкиндикти изилдөөгө эц алгач жол салган М.Бахтиндин ишгеринде мезгил жана мейкиндик ажырагыс биримдикте «хронотоп» (кыргыз тилине которгондо мезгил-мейкиндик - И. Ж.) деген термин аркылуу бириктирилип каралат. М.Бахтиндин эстетикалык идеялары буткул дуйнедегу гуманитардык илимдердин енугушуне таасир тийгизгенин, чет елкелерде анын чыгармаларын изилдөөгө арналган «бахтинология» деген атайын илимий багыт пайда болгондугун да ушул жерден айта кетсек артыкбаш болбойт.

Академик Д.Лихачевдун «Байыркы орус адабиятынын поэтикасы» аттуу белгилуу эмгегинде керкем мезгил жана мейкиндик ез-езунче, атайын главаларда талдоого алынат. Ал эми Ю.Лотмандын бизди кызыктырган ишгеринде орто кылымдагы орус тексттериндеги географиялык тушунуктер жана Н.Гоголдун прозалык чыгармаларындагы керкем мейкиндиктин кеп кырдуу ролу туурасында сез болот. Биздин ишибизде 1919-1936-жылдардагы кыргыз прозасындагы керкем мезгил жана мейкиндик бирибиринен ажыратылбай, айкалыштырылып каралды. Ишти жазуунун журушунде биз формалдык-мазмундук категория катары мезгил-мейкиндик маселесинин оголе татаалдыгына жана кеп кырдуулугуна кезубуз жетти, андыктан бул маселени толук жана ар тараптан карап чыктык деп айта албайбыз. Мезгил-мейкиндик маселеси дагы кеп изилдөөлөрдү талап кылат.

Дагы бир белгилеп коюучу нерсе - иштин журушунде биз бул жылдарда жаралган прозалык чыгармалардын мазмунунда жана керкем тузулушунде буга чейин изилдөөчулер байкабаган же кецул бурбай еткен, ошондой эле азыркы учурдун кез карашынан кайра карап чыгууну, жацыча баалоону талап кылган кептеген фактылар бар экендигине кубе болдук. Керкем мезгил жана мейкиндик маселесине тузден-туз тиешеси болгондугуна же болбогондугуна карабастан, жалпы адабият илиминин кызыкчылыгы учун биз мындай фактыларга кецул бурбай етуп кете алган жокпус.

Колдонулган адабияттар:

1. Касыбеков У. Народные эпические традиции и генезис кыргызской письменной прозы. - Бишкек, 1992.-С. 81-88.
2. Эркебаев А. Киргизский роман: истоки, пути становления, поэтика и типология. - Бишкек, 2010. — С. 144-147; 190.
3. Эгиматов Р. Адабий тушгордун керкем табияты. - Бишкек, 2015. («Адабий тушпердун хронотоптук белгилери» белуму. - 104- 172-беттер).
4. Бул женунде кара: Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. - Л., 1971. - С. 233-234.
5. Мезгил-мейкиндик маселеси боюнча М. Бахтиндин эц чоц мааниге ээ болгон эмгектери: 1) Формы времени и хронотопа в романе (Очерки по исторической поэтике). В его книге: Литературно критические статьи. - М., 1986. - С. 121-290. 2) Автор и герой в эстетической деятельности; 3) Роман воспитания и его значение в истории реализма. (Глава «Время и пространство в произведениях Гете»). Обе работы в его книге: Эстетика словесного творчества. - М., 1986. - С. 9191; 216-249.
6. Лихачев Д.С. Указ. соч.
7. Лотман Ю.М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах.
8. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя. Обе работы в его книге: О русской литературе. Статьи и исследования. - СПб. 2005. - С. 112-117; 621-658.

УДК 821. 512.154

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-77-86

Жумабаев И.А.

КР Улуттук илимдер академиясы, Ч.Айтматов атындагы тил жана адбият институту,
филология илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкери

Джумабаев И.А.

Национальная академия наук Кыргызской Республики, Института языка и
литературы имени Ч.Айтматова кандидат филологических наук,старший научный сотрудник

Jumabaev I.A.

National Academy of Sciences KR, Institute of language and literature named
after Ch. Aitmatov, PhD in Philology, senior researcher

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КӨРКӨМ МЕЗГИЛ ЖАНА МЕЙКИНДИК
ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
TIME AND SPACE IN KYRGYZ LITERATURE**

Кыскача мүнөздөмө: Адамдардын руханий жана практикалык турмушунда мезгил зор, кыйгап вткус мааниге ээ болуусунун терец негиздери бар. Анын себеби — мезгил жалпы

эле дуйнвнун жашоосунун эч нерсе менен шартталбаган, эч перееден квз каранды болбогон эц негизги, объективдуу, философиянын тили менен айтканда трансценденталдык формаларынын бири болгондугунда. Адамдар дуйнвну кандайча тушунуп, кандайча элестетпесин, алардын ац- сезиминдеги дуйнвнун образында мезгил евзеуз турдв орун алат жана ошол душе образынын маанилуу кырларынын бирин тузвт. Мезгил жвнундв тушунуктвр руханий турмушгун турдуу чвйрвлврундэ, атап айтканда илимде, адабиятта жана кврквм ввврдв турдуу формада, ар турдуу каражаттардын жардамы аркылуу чагылдырылып кврвтулвт. Андай болов, мезгил сыяктуу фундаменталдуу категориянын адабиятта чагылышын изилдвв аркылуу адамдардын кайсы бир учурдагы бул категорияга карата квз караштары тууралуу маалымат алууга, ошону менен бирге, ввугуунун тигил же бул баекычындагы адабияттын, же болбосо айрым жазуучулардын чыгармачылыгынын орчундуу касиеттерин талдап тушунуугв мумкундук бар. Макалада кврквм адабиятта мезгилдин жана мейкиндиктин мааниси канчалык экендиги ар тараптуу талдоого алынат.

Аннотация: Существует глубокая основа того, что время имеет огромное, непреодолимое значение в духовной и практической жизни людей. Причина в том, что время было одной из самых фундаментальных, объективных, трансцендентных, говоря языком философии, формой жизни мира в целом, ни от чего не обусловленных, ни от чего не зависящих. Независимо от того, как люди понимают или представляют мир, в образе мира в их сознании обязательно присутствует время, и он составляет один из важнейших аспектов этого образа мира. Представления о времени выражаются в различных сферах духовной жизни, в частности в науке, литературе и искусстве, в различных формах с помощью различных средств. Изучая отражение в литературе такой фундаментальной категории, как время, можно получить информацию о взглядах людей на данную категорию в какой-то конкретный момент времени, проанализировав при этом существенные свойства литературы на той или иной стадии развития, либо творчества отдельных писателей. В статье подробно анализируется значение времени и пространства в художественной литературе.

Abstract: There is a deep foundation for the fact that time has a huge, insurmountable importance in the spiritual and practical life of people. The reason is that time was one of the most fundamental, objective, transcendent, in the language of philosophy, a form of life in the world as a whole, not conditioned by anything, not dependent on anything. Regardless of how people understand or imagine the world, time is necessarily present in the image of the world in their minds, and it forms one of the most important aspects of this image of the world. Ideas about time are expressed in various spheres of spiritual life, in particular in science, literature and art, in various forms through various means. By studying the reflection in literature of such a fundamental category as time, it is possible to obtain information about people's views on this category at a particular point in time, while analyzing the essential properties of literature at a particular stage of development, or the work of individual writers. The article analyzes in detail the importance of time and space in fiction.

Негизги сөздөр: кврквм чындык, кврквм образ, кврквм сюжет, кврквм евз, кврквм адабият, кврквм мезгил, жанр, сюжет, образ, композиция, стиль.

Ключевые слова: художественная правда, художественный образ, художественный сюжет, художественное слово, художественная литература, художественный период, жанр, сюжет, образ, композиция, стиль.

Keywords: artistic truth, artistic image, artistic plot, artistic word, fiction, artistic period, genre, plot, image, composition, style.

Азыркы заманда адам турмушунун бардык чейрелеру убакыт менен етме-катар байланышкан. Мейли, экономикалык же социалдык чейре болсун, бардык тармактарда адамдардын иш-аракети убакыттын негизинде курулуп, убакыт бирдиктери боюнча елченет. Андыктан убакыт менен иши болбогон адамды азыркы заманда элестетүүгө мумкун эмес.

Арийне, адам турмушунун мезгил менен мындай тыгыз байланышы бугун эле башталып отурган жери жок. Тарыхтан белгилүү болгондой, адам баласы байыркы доорлордон бери табият койнунда жашап келет. Ал эми табияттын турмушу мезгилдин агымынан ажырагыс: андагы тиричилигин етушу кундун чыгышы менен батышына, жыл мезгилдеринин кезектешип алмашуусуна баш иет. Өз кезегинде, адамдардын турмушу жаратылыш шарттарына, демек мезгилдин агымына, мыйзамдарына баш ийбей коё албайт. Ушуга байланыштуу эзелки замандарда эле адамдардын аң- сезиминде кун менен тун, жаз, жай, куз, кыш сыяктуу табигый мезгил елчедеру тууралуу тушунуктердун калыптануусу мыйзамченемдуу керунуш болучу.

Албетте, байыркы заманда мезгил женундегу тушунуктер адамдардын турмуштиричилигине, аң-сезиминин деңгээлине жараша белгилүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Коомдук-тарыхый формациялардын алмашуусу менен адамдардын турмуш-тиричилиги жана дүйнө женундегу тушунуктеру, кез караштары да өзгөрүп отурган. Бирок кайсы доордо болсо да адамдар эздерунун жашоо муктаждыктарына жараша мезгил менен кандайдыр бир мамиледе болгондугу жана мезгилди сезип-туйгандыгы калетсиз чындык.

Мына ушул еезимдер адамдардын руханий турмушунун турдуу чейрелерунде тигил же бул формада чагылып керунген. Муну тастыктаган мисалдарды тарыхый эмгектердин кайсынысынан болсо да каалаганча табууга болот. Культурологдор жазгандай, ар турдуу тарыхый доорлордо жана цивилизацияларда адамдар мезгилди ар башкача тушунуп келишкен. Алтурмак, бир эле коомдун турдуу катмарларынын екулдору, жен эле жеке адамдар да убакытты ар башкача кабылдап, ар турдууче мамиле кыларын реалдуу турмуштан керууге болот.

Адамдардын руханий жана практикалык турмушунда мезгил мынчалык зор, кыйгап откус мааниге ээ болуусунун терең негиздери бар. Анын себеби - мезгил жалпы эле дүйнөнун жашоосунун эч нерсе менен шартталбаган, эч нерседен кез каранды болбогон эң негизги, объективдуу, философиянын тили менен айтканда трансценденталдык формаларынын бири болгондугунда. Ошондон улам, адамдар дүйнөнү кандайча тушунуп, кандайча элестетпесин, алардын аң-сезиминдеги дүйнөнун образында мезгил сезсуз турде орун алат жана ошол дүйнө образынын маанилуу кырларынын бирин тузет.

Мезгил женунде тушунуктер руханий турмушунун турдуу чейрелерунде, атап айтканда илимде, адабиятта жана коркем енерде турдуу формада, ар турдуу каражаттардын жардамы аркылуу чагылдырылып керсетулет. Андай болсо, мезгил сыяктуу фундаменталдуу

категориянын адабиятта чагылышын изилдөө аркылуу адамдардын кайсы бир учурдагы бул категорияга карата көз караштары тууралуу маалымат алууга, ошону менен бирге, онугуунун тигил же бул баскычындагы адабияттын, же болбосо айрым жазуучулардын чыгармачылыгынын орчундуу касиеттерин талдап тушуууге мүмкүндүк бар.

Албетте, керкем адабияттагы мезгилдин чагылышын изилдөөдө сез өнөрүнүн спецификалуу өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Белгилүү болгондой, адабий чыгармаларда реалдуу турмуштун кайсы гана кыры болбосун тузден-туз фотографиялык тактык менен керсетулбөстөн, жазуучунун кабылдоосу аркылуу, сез өнөрүнүн спецификалуу эстетикалык мыйзамдарына ылайык суреттелет. Ошондуктан адабиятта чагылдырылган чындыкты объективдуу чындыктын так эзу, анын кечүрмөсү катары кабыл алууга болбойт. Ошол себептен адабиятта керсетулген чындыкка карата «керкем чындык» деген, анда аракеттенген каармандарга «керкем образ», сюжетке карата «керкем сюжет» деген туюнтмалар колдонулат.

Мындай аныктамалардын объективдуу жүйөлөрү бар жана керкем сөздүн эң негизги өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан. Керкем адабияттын тупкулуктуу өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан мындай касиет адабий чыгармаларда чагылдырылган мезгилге толук бойдон тиешелүү. Адабиятта керсетулген мезгил - керкем мезгил жана керкем чындыктын спецификалуу өзгөчөлүктөрүн тузуучу бардык касиеттер ага да тиешелүү.

Адабияттагы мезгилдин орду өтө терең жана объективдуу мүнөзгө ээ. Эстетиканын тарыхында, алтурмак жалпы эле керкем өнөрдүн түрлөрүн классификациялоодо мезгил жана мейкиндик эң негизги белги катары колдонулган учур да болгон. Архитектура, скульптура, живопись, графика сыяктуу кыймыл керсетулбеген искусство түрлөрү искусствонун мейкиндик түрлөрүнө таандык кылынып, адабият, музыка, балет, драма өңдөнгөн кыймылды чагылдыруучу искусство түрлөрү керкем өнөрдүн мезгилдик түрлөрү деп эсептелген[1, с.280-282].

Андан бери эстетикадагы көз караштар кыйла өзгөрүүлөргө дуушар болду. Айрыкча акыркы он жылдыктарда турмуш окуяларын тарыхтын өнүгүндө андап тушуууга аракет күч алууда. Адамдар турмуш агымындагы мезгилдин ролуна улам кебурөөк көңүл буруп, тереңирээк маани бере турган болушууда. Мындай тенденция керкем чыгармачылыктын бардык түрлөрүндө баш айланарлык тездик менен жүрүп жатат жана биринчи кезекте керкем адабиятта байкалууда.

«Адамдардын аң-сезиминде мезгил улам кебурөөк орун ээлеп, жаңы чөйрөлөрдү багындырууда, - деп жазат белгилүү адабиятчы Д.Лихачев: - Турмуш чындыгын тарых өңүтүнө салып тушуу керкем чыгармачылыктын бардык формаларына жана түрлөрүнө таралууда. Бирок маселе жалаң гана тарыхка байланыштуу эмес, бүткүл дүйнөнү мезгил аркылуу жана мезгил агымында кабыл алуу аракетинде. Адабият керкем өнөрдүн бардык башка түрлөрүнө Караганда кебурөөк даражада мезгилдин искусствосу болуп баратат. Мезгил - анын суреттөө объектиси, субъектиси жана суреттөө каражаты. Мезгилдин көп түрдүү

формаларындагы дүйнөнүн кыймылын жана өзгөчөлүгүн андап туюнуу жана сезүү адабиятта барган сайын тереңирээк тамыр жаюуда»[2, с.233].

Тупкулугунде мындай тенденция дүйнө жузундегу коомдук-саясий процесстердин, маалымат алмашуунун тездеесу, глобалдык мунезге етуусу менен байланыштуу. Советтер Союзунун ыдырашы, дүйнеде жаңы коомдук-саясий жана маданий-руханий кырдаалдын тузулушу бул процеске кошумча туртку берди. Глобалдык жана регионалдык масштабдагы терек өзгөрүүлөр өткөн мезгилди кайрадан андап туюнуу, дегеле мезгил категориясына мамилени жаңылоо зарылдыгын пайда кылды.

Экинчи жагынан, дүйнедегу өзгөрүүлөр, мурда биз жашап келген советтик мезгилдин тарыхка айланышы бул мезгилди «сыртынан» кароого, ал замандагы окуяларды жана баалуулуктарды жаңы мезгилдин кез карашынан аздап тушунууга ыңгайлуу шарт тузду. Адабияттагы кубулуштардын маани-маңызын тунгунууде мына ушундай сыртынан, башка мезгилдин позициясынан кароо өзгөчө мааниге ээ. Белгилуу адабиятчы жана философ М.Бахтин жазгандай, «ар кандай нерсени тушунуу учун адам ошол тушунгусу келген нерседен башка мезгилде, башка мейкиндикте жана башка маданиятта болуусу зор мааниге ээ. Кала.берсе, өзүнүн сырткы кебетесин да адам өзү толук бойдон камтып кере албайт жана баалай да албайт, эч кандай кузгулөр жана суреттер да ага жардам бербейт, анын чыныгы келбетин башка адамдар гана, мейкиндикте башка жерде тургандыгы жана башка адам болгондугу учун кере алат жана тушунө алат»[3, с. 353]. Ушундан улам, биздин адабият илиминде азыркы учурда изилдөөлөрдүн айдыцын кецитип, керкем адабияттагы мезгилдин ордун жана маанисин изилдөө зарылдыгы пайда болду.

Арийне, ар кандай маселени изилдөө учун адегенде изилдөөнүн предметин, контурларын, чектерин аныктап, тактап алуу керек. Эмесе, адабияттагы мезгил же керкем мезгил деген эмне? Бул суроого жооп бериш анча деле оңой эмес. «Адабиятты уйренуу учун баарынан да маанилуусу керкем мезгилди: керкем чыгармаларда ал кандай чагылдырылганын, мезгилди адабияттын керкем фактору катары изилдөө, - дейт Д.Лихачев. - Керкем мезгил дегенибиз мезгил маселесине карата кез караш эмес, мезгилдин өзү, керкем чыгармаларда ал кандайча чагылдырылып, кандайча суреттелгендугу. Мезгил туурасында тигил же бул автор айткан концепцияларды изилдөө эмес, чыгармалардагы дал ушу керкем мезгилди изилдөө керкем сез өнерунун эстетикалык табиятын тушунуу учун баарынан да артыгыраак мааниге ээ» [4, с. 234.]. Адабиятта мезгилдин орду өтө эле кеп турдуу жана терек: чыгармада колдонулган тил каражаттарынан тартып жазуучунун философиялык кез караштарына чейин өтмө-катар мезгил менен байланыштуу. Чыгармалардагы мезгил кыска же узак болушу мүмкүн, тез же жай өтушу, узгултуксуз же узгултуктуу журунгу, бир багытта агылышы же артка чегинуулер менен кошголушу жана башка формаларда өнүгүшү ыктымал. Ушундан эле керкем чыгармалардын жанры, сюжети, образдары, композициясы, кала берсе стили да мезгил менен өтө тыгыз байланыштуу деп тыянак чыгарууга болот.

Женекейлөшгүрөп айтканда, кеп учурларда чыгармаларда баяндалган окуялардын узактыгы (жана буга кошумча, мейкиндиктеги масштаб) чыгарманын жанрын аныктоочу маанилуу фактор болуп эсептелет. Чыгармалардын сюжетиндеги жана композициясындагы мезгилдин мааниси мындан кем эмес: мезгилдин узактыгы же кыскалыгы, тез же жай өтүнгү жана башка өзгөчөлүктөрү сюжеттин курулушунда маанилуу роль ойнойт. Кыскасы, керкем адабияттагы мезгилдин мааниси өгөлө көп турдуу жана ашкере татаал.

«Адабиятта реалдуу тарыхый мезгилди жана мейкиндикти жана ошол мезгил-мейкиндикте ачылып корунуучу реалдуу тарыхый адамды ездештуруу процесси кыйынчылык жана узгүлтүк менен жүргөндөп жазат М.Бахтин. - Адамзаттын онугуусунун ар кайсы стадияларында мезгилдин жана мейкиндиктин ошол учурда жеткиликтүү айрым жактары ездештурулуп, реалдуулуктун ошол жактарын чагылдыруунун жана керкем иштеп чыгуунун тиешелүү жанрдик методдору да иштелип чыккан» [5, с. 121]. Маселен, байыркы грек романдарында (биздин замандын II—IV к.к.) каармандар өтө эле курч жана көп окуяларды баштап өткөрүшөт, бирок бул окуялар биографиялык да, психологиялык да, эң жөнөкөй биологиялык- курактык да мааниге ээ эмес, дейт М.Бахтин. Аларда тарыхый, тиричилик мезгили да чагылбайт. «Бул мезгилде эч нерсе өзгөрбөйт: дүйнө кандай болсо ошондой бойдон калат, каармандардын биографиялык турмушу да, сезимдери да өзгөрбөйт, эч болбосо бул мезгилде алардын курагы өзгөрүп калбайт, - деп жазат М.Бахтин. - Бул кечпей мезгил эч нерсеге эч кандай таасир тийгизбейт, өз агымынын эч кандай белгилерин калтырбайт» [6, с.128].

Байыркы заманда адабиятта мезгил абдан чектелүү орун ээлегени, мезгилдин турдуу керунуштерин чагылдыруу адабиятта чоң кыйынчылыктар менен ездештурулгануу Д.Лихачевдин эмгегинде да белгиленет. Адабиятта мезгилди ездештурууда Агартуу доорунда (XVIII- XIX кылымдын башы) алга карай чоң кадам жасалган. «Тарыхый мезгилди керек билүү жана чагылдыруу Агартуу доорунда даярдалат, - дейт М.Бахтин. - Ушул доордо кайталанып туруучу мезгилдердин - табигый, тиричилик-турмуштук жана айылдык-эмгек идилиялык мезгилдердин белгилери жана категориялары иштелип чыккан» [7, с.217]. Акырында, XIX кылымдагы реалисттик адабиятта, Стендаль, О.Бальзак, Г.Флобер, И.Гончаров ж.б. жазуучулардын чыгармаларында феодализмден капитализмге өтүү доорунда коомдо орун алган процесстер, адам жана үй-бүлө турмушу, моралдык-этикалык жана руханий кейгелер тарыхый мезгилдин өнүгүндө, анын мыйзамченеми катары чагылдырылган.

Мезгилдин социалдык-тарыхый өнүгүүдөгү кеңири маанисин тунгунуу менен катар адабиятта адамдардын руханий-психологиялык турмушундагы ролун тунгунуу да тереңдеп отурган; бул эки багыт өз-өзүнчө, эки бөлөк жүрбөстөн, ажырагыс биримдикте жүргөн, бири-бирине жакындашып отурган десек да жаңылыштык болбойт. Дүйнөлүк адабият жана эстетика боюнча теориялык эмгектерде XIX кылымдагы реализмдин эң негизги өзгөчөлүгү - мурдатан келаткан адабий шарттуулуктардан бошонуп, адамдын мунвзун социалдык-тарыхый чындык менен ажырагыс байланышта чагылдыруу болгон деп айтылат. [8, с.290-291] Ал эми адабиятчы Г.Гуковский XIX кылымдагы реализмди адам касиеттерин социалдык- тарыхый жагдайлар аркылуу суроттоп көрсөтүүчү жана тушундуруучу метод катары аныктаган[9, с.63].

Орус адабиятчысы Б.Бурсовдун пикири боюнча, XIX кылымдагы орус классикалык адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн ар бири чыгармаларында мезгилди түрдүүчө кырынан чагылдырышкан. Маселен, А.Пушкиндин чыгармаларында мезгил тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрдүн ишке ашуу процесси катары көрсөтүлсө, И.Тургеневдин романдарында учурдун алдыңкы адамдарына коюлган талаптар аркылуу чагылдырылат; ал эми Ф.Достоевский менен Л.Толстойдун чыгармаларында мезгил эки башка, бири бирине

карама-каршы мүнөзгө жана мааниге ээ деп айтууга болот. Ф.Достоевскийдин чыгармаларында мезгилдин агымы тез, узук-узук, анда кутуусуз окуялар, каармандар капилет, кыйчалыш жагдайларга туш болгон учурлар көп. Ал эми Л.Толстойдун чыгармаларында мезгил бир калыпта агылат, капилет окуялар, кыйчалыш жагдайлар Л.Толстойдун чыгармаларында орчундуу роль ойнобойт. Адам турмушуна тийгизген таасири боюнча да бул эки залкар жазуучунун чыгармаларында мезгилдин ролу эки башка. Ф.Достоевскийдин чыгармаларында мезгил - кыйчалыш жагдайлардын кысымы астында адам табиятынын улам барган сайын бузулушу, кедерине кетиши, ал эми Л.Толстойдо адамдын руханий ©суп жетилуусунун зарыл шарты болуп эсептелет [10, с.385-386].

Чыгармада суроттолгон мезгилден сырткары, М.Бахтин, Д.Лихачев жана италиялык адабиятчы У.Эко чыгарма жаралган мезгил, автордук мезгил же жазуучунун баяндалган окуяларга тиеше-катышы жана чыгарманын адресаты окурмандын мезгили да орчундуу мааниге ээ экендигин белгилешет[11, с.288] Керком чыгармаларды тушунууд© чыгармалардын ички жана сырткы жашоосунун бул аспектиери аз эмес мааниге ээ экендигин кыргыз адабиятынын фактыларынан да кврүүг© болот. Биз буга алды жактагы талдоолордо күбө болобуз.

Кыргыз адабиятындагы кврквм мезгил темасына киришип жатып, биз адабияттагы мезгилдин айрым урунттуу формаларына гана токтолдук. Иш жузундв адабияттагы мезгилдин семантикалык аспектиери жана формалары эсеп жеткис жана ошондуктан аны изилдөө аспектиери да чексиз квп. Д.Лихачев жазгандай, азыркы күндө «көркөм каражат катары мезгилди бирдей пайдаланган эки жазуучуну табыш кыйын»[12,с.244].

Албетте, бир изилдввнун алкагында кыргыз адабиятындагы мезгил, ошондой эле мейкиндик маселесин толук ачып кврсвтуугв мумкун эмес. Андыктан биз изилдөө объектиси катары кыргыз прозасынын азыркы кунгв чейин эц эле аз изилденген алгачкы учурунун фактыларын тандап алдык. Эмгекте биз алгачкы этапта, калыптануу баскычында кыргыз прозасында мезгил кандай чагылдырылганын, чыгармалардын мазмунунда жана поэтикасында кандай роль ойногонун керсетууге аракет жасадык. Алгачкы этаптагы кыргыз прозасында коркем мезгилдин, ошондой эле мейкиндиктин чагылыш езгечелуктерун изилдее улуттук жазма адабияттын калыптануу жолун терецирээк тушунуудв пайдалуу кадам болот деп ойлойбуз.

Коркем адабиятта мейкиндиктин чагылуусу адамдардын жалпы эле дуйне женундогу тушунуктеруно байланышпуу, анын ажырагыс белугу, керкем формасы болуп эсептелет. Турдуу замандарда адамдардын дуйне женундегу тушунуктөрү езгеруусуне жараша керкем свз енерунде мейкиндик турдууче образда чагылган жана ар башкача мааниге ээ болгон. Мисалы, орто кылымдардагы орус тексттеринде мейкиндик диний жана адепахлактык тунгунуктер, дуйне женундегу утопиялык элестетуулер, ошондой эле практикалык, прагматикалык кез карашгар менен байланыштырылган. Атап айтканда, бул заманга таандык керкем сез эстеликтеринде бейиш - климаты жылуу, мемв-жемишгер шагы ийилип бышып турган жер катары, ал эми тозок - жашоого мумкун болбогон ете суук, муз жана от каптаган мейкиндик катары элестетилген. Ар турдуу жерлер ез жана жат, жакшы жана жаман, ыйык жана кунееге баткан жерлер деп белунген[13,с.114].

XVI-XVII кылымдарда географиялык мейкиндикти кабыл алуу акырындап өзгөрө баштаган. Реалдуу деталдарды улам кеңейтүүчү чыгармалар менен XVII кылымдагы адабий чыгармалар окуяларды диний тунгундуктардын бийиктигинен карабай калган. «Адабий чыгармаларда чоң жана майда окуялар, адамдардын тиричилиги, ой-сезимдери аз-аздан болсо да керүү баштаган. Адабиятта феодалдык коомдун иерархиясындагы абалына кез карандысыз айрым адамдардын индивидуалдуу мунезу менен катар айрым аймактардын, табияттын өзгөчөлүктөрү да керүү баштайт»[14,с.404], - деп жазат Д. Лихачев.

Агартуу дооруна (XVIII-XIX кылымдын башы) таандык адабий чыгармалардагы хронология туурасында биз жогору жакта сез кылдык. Агартуу доору мезгил менен мейкиндиктин ажырагыс байланышы чындап тушунулган доор болгон десек аша чаппайбыз. Бул доордун керүүчүлүгү өкүлдөрүнүн эң эле көп таралган идилиялык мазмундагы чыгармаларында табият жана табигый мейкиндик адамдардын жашаган жери, чейресу гана эмес, анын бактылуу жашоосунун зарыл шарты катары терең руханий- психологиялык мааниси ачылып берилген. Мындай чыгармалардын ичинен француз жазуучусу Ж.Ж.Руссонун романдарын белгилеп кетүүгө болот. «Ж.Ж.Руссо адабият үчүн (тагыраак айтканда роман үчүн) өзгөчө жана аябай маанилүү хронология - «табиятты» ачып берген, - деп жазат М.Бахтин. - (Ырас, бул ачылыш бардык чоң ачылыштар сыяктуу эле буга чейинки көп кылымдык

өзгөрүүдө даярдалган). Ал жаратылыштагы мезгилди терең сезе билген. Анын чыгармаларында табият мезгили адам турмушунун мезгили менен өтө тыгыз байланышып, аралашып кеткен»[15,с.245].

Адабият тарыхый мезгилди, социалдык керүүчүлүктү, психология чейресун жана моралдык-этикалык маселелерди тереңирээк изилдөөгө сайын адабий чыгармалардын сюжетиндеги окуялардын орду, б.а. мейкиндик да белгилүү эволюция жолун басып өткөндүгүн байкоого болот. Мисалы, XVII кылымдын аягында англис романында (Вальтер Скотт) феодалдык доордун бийик мартабалуу лекторунун адеми уйлери, XIX кылымдагы реалисттик романда - Стендалдын, О.Бальзактын чыгармаларында француз аристократтарынын уйлерундеги мейман тосуучу салон, Г.Флобер, Ф.Достоевскийдин чыгармаларында провинциалдык шаар окуялардын борборуна айлангандыгы айтылат М.Бахтиндин эмгегинде[16,с.278-279]. Мунун өзү адабиятта чагылдырылган тарыхый жана социалдык керүүчүлүктү, адам психологиясы жана моралдык-этикалык маселелер менен мейкиндиктин ортосунда кандайдыр бир татаал, азыркы учурга чейин анчалык айкындалбаган байланыш бар экендигин айгинелеп турат.

Адатта, женекей окурмандын тушунгунде мейкиндик сюжеттик окуялардын реалдуу орду катары кабыл алынат. Бирок чыгармалардагы чырымалышкан маанилердин татаал системасында мейкиндиктин мааниси ушуну менен эле чектелбейт; окуялардын реалдуу ордун көрсөтүүчү баштапкы маанисинен тышкары мейкиндик тарыхый, социалдык, психологиялык ж.б. маанилерди кошо ала журуучу касиетке ээ.

«Керем чыгармада мейкиндик дүйнө суретунун: мезгилдик, социалдык, этикалык ж.у.с. байланыштарынын моделдерин тузуп чагылдырат»[17,с.622], - деп жазат белгилүү адабиятчы жана семиолог Ю.Лотман «Гоголдун прозасындагы керем мейкиндик» аттуу эмгегинде. Мунун себеби мейкиндик категориясы жогоруда аталган

чейрелердегу ар турдуу тушунуктер менен татаал байланышга болгондугунда же дуйненун керкем моделинде мейкиндик башка чейрелердегу байланыштарды метафора сыяктуу езуне сицирип алгандыгында болушу мумкун дейт окумуштуу. Эмгекте керсетулгендей, орус классикалык адабиятынын екулу Н.В.Гоголдун прозалык чыгармаларында орус жана жалпы адамзат турмушунун

кайсы бир тарабы суреттелуп, ага аймактык белги берилет (Миргород, Петербург).

Ал эми Л.Толстойдун чыгармаларында мейкиндик ар турдуу моделдерди, ошонун ичинде этикалык моделдерди куруунун каражаты катары колдонулат. Мындай учурда мейкиндик «локалдык-этикалык метафора катары кызмат кылат»[18,с. 625,], - дейт Ю.Лотман. Окумуштуу мына ушул модель боюнча Л.Толстойдун чыгармаларындагы каармандарды шарттуу турде «ез ордунун» (ез чейресунун) каармандары, «жол» каармандары жана «талаа» каармандары деп белууге болорун белгилейт.

Кыргыз керкем сез енерунде Калыгул Бай уулунан тартып Алдаш Молдо, Тоголок Молдого чейинки текме жана жазма акындардын чыгармачылыгында заман темасы маанилуу орун ээлегени, акындардын бир муунунан экинчисине етуп, енукурулуп келгени жакшы маалым. Бул чыгармаларды талкуулоо биздин максатыбызга кирбейт, биз бул чыгармалардагы бир гана маселеге - еткен же байыркы заман, учурдагы заман жана келечек мезгилге карата кез караштарга токтолуп етмекчубуз.

Биздин адабиятчылар замана темасындагы чыгармаларда кыргыздар Кокон хандыгына, андан сон; Россия империясына кез каранды болгон учурдагы татаал тарыхый мезгилдин маанайы чагылгандыгын белгилешет. Чынында эле бул чыгармаларда XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы тарыхый кырдаалдын татаалдыгы, карапайым калктын социалдык оор абалы, практикалык, прагматикалык жана моралдык- этикалык кейгейлер, кечмен турмуштун келечеги тууралуу пессимисттик кез караштар чагылган. Бизди кызыктырган нерсе - бул чыгармалардагы мезгил сезими, байыркы заманды, учурду жана келечекти акындар кандай элестетишкен - мына ушул маселе.

Колдонулган адабияттар:

1. Пространство и время в искусстве // Эстетика. - М., 1989. - С. 280-282.
2. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. - Ленинград, 1971. - С. 233. (Бул жерде жана мындан ары орусча эмгектерден алынган цитаталардын котормосу биздики. - И.Ж.).
3. Бахтин М.М. Ответ на вопрос журнала «Новый мир»// Эстетика словесного творчества. - М., 1986.-С. 353.
4. Лихачев Д.С. Указ соч. - С. 234.
5. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе (Очерки по исторической поэтике) // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. - М., 1986. - С. 121.
6. Там же.-С.128.
7. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе (Очерки по исторической поэтике) // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. - М., 1986. - С. 127

8. Реализм // Эстетика. - М., 1989. - С. 290-291.
9. Гинзбург Л. О литературном герое. - Ленинград, 1973. - С. 63.
10. Бурсов **Б.И.** Лев Толстой. - М., 1960. - С. 385-386.
11. Бахтин **М.М.** Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Литературно-критические статьи. - М., 1986. - С. 288.
12. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. - Ленинград, 1971. С. 244.
13. Лотман Ю.М. О русской литературе. - СПб., 2005. - С. 114.
14. Лихачев Д.С. Указ. Соч. - С. 404.
15. Бахтин М.М. Роман воспитания и его значение в истории реализма // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М., 1986. - С. 245.
16. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи - М., 1986. - С. 278-279.
17. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя // Лотман Ю.М. О русской литературе. Статьи и исследования. - СПб. 2005. - С. 622.
18. Лотман Ю.М. Указ. соч.-С.625.

УДК 316.722(510)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-86-93

Кенешбекова Б.Э., Муратбекова К.М., Торогельдиева Г.А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Кенешбекова Б.Э., Муратбекова К.М., Торогельдиева Г.А.

КНУ имени Ж.Баласагына

Keneshbekova B.E., Muratbekova K.M., Torogeldieva G.A.

KNU J. Balasagyn

**ЖАНЫ ДООРДО КЫТАЙДЫН СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИДЕЯЛАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИДЕИ КИТАЯ В НОВОЙ ЭПОХЕ
SOCIO-POLITICAL IDEAS OF CHINA IN THE NEW ERA**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада жаңы доордо Кытайдын коомдук-саясий идеясын кароого талдоо берилген. КПКнын XIX –жана XX -съездинде КПК БКнын Башкы катчысы жана Кытай Эл Республикасынын Терагасы Си Цзиньпин биринчи жолу жаңы доордо кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализм идеясын көтөрүп, аны толуктаган. кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ болгон социализмдин мурунку концепциялары каралган. КНР экинчи этаптын — толук укуктуу социалисттик коомду тузуунун босогосунда турат. XXI-кылымдын орто ченинде КНР “улуу социалисттик өлкөгө” айланат деп болжолдонууда.

Аннотация: Данная статья посвящена теоретическим новациям в официальном докладе, нашедшим отражение в программной речи Си Цзиньпина на XIX и XX Всекитайском съездах КПК, а так же представлен анализ рассмотрения социально-политической идеи Китая в новой эпохе. Генеральный секретарь ЦК КПК, председатель КНР Си Цзиньпин впервые выдвинул идею о социализме с китайской спецификой в новую

эпоху, дополняющую прежние концепции социализма с китайской спецификой. В данное время КНР находится на пороге второй стадии - создания полноценного социалистического общества. Предполагается, что КНР станет "великой социалистической страной" к середине XXI века.

Abstract: This article is devoted to theoretical innovations in the official report, which were reflected in Xi Jinping's keynote speech at the 19th and 20th National Congresses of the CPC, and also presents an analysis of the consideration of the socio-political idea of China in the new era. General Secretary of the CPC Central Committee and President of the People's Republic of China Xi Jinping first put forward the idea of socialism with Chinese characteristics in a new era, complementing the previous concepts of socialism with Chinese characteristics. At this time, the PRC is on the threshold of the second stage - the creation of a full-fledged socialist society. It is assumed that the PRC will become a "great socialist country" by the middle of the 21st century.

Негизки сөздөр: «Кытай жолу», кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализм, марксизмди синификациялоо, марксизмди модернизациялоо, кытай цивилизациясын жаңылоо, өзгөртүү.

Ключевые слова: «Китайский путь», социализм с китайской спецификой, китаизация марксизма, модернизация, трансформация китайской цивилизации.

Keywords: "The Chinese way", socialism with Chinese characteristics, sinicization of Marxism, modernization of Marxism, modernization, transformation of Chinese civilization.

1978-жылы Кытайдын реформасы жана ачык саясаты башталгандан бери кытайлык өзгөчөлүктөр менен социализмди куруу жана өнүктүрүү Кытайдын Коммунисттик партиясынын бүткүл теориясынын жана практикасынын негизги темасы болуп калды. 40 жылдан ашык тынымсыз өркүндөтүүдөн жана өнүгүүдөн кийин кытай улутунун улуу кайра жаралышы учун жаны тарыхый шарттарды түзүп, кытайлык өзгөчөлүктөр менен социализмдин жолу, теориясы, системасы жана маданияты тузулду.

Кытайдын өзгөчөлүктөрү бар социализмдин жолун Кытай Коммунисттик партиясынын жетекчилиги астында ишке ашат, Кытайдын улуттук өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан. Борбордук орун төрт негизги принципти сактоо менен экономикалык курулушка, реформа жана ачыктык саясатын жүргүзүүгө, коомдун өндүрүмдүү күчтөрүн өнүктүрүүгө берилет.

Бул социалисттик базар экономикасын, социалисттик демократиялык саясатты, социалисттик алдыңкы маданиятты, социалисттик гармониялуу коомду жана социалисттик экологиялык цивилизацияны түзүү жолу. Бул жарандардын ар тараптуу өнүгүүсүнө көмөктөшүү, акырындык менен жалпы элдин жалпы жыргалчылыгына жетишүү, кытай элинин улуу кайра жаралуусу үчүн бай, демократиялык, цивилизациялуу, гармониялуу, кооз заманбап кубаттуу социалисттик мамлекетти куруу жолу [1].

Кытай өзгөчөлүгү бар социализм теориясы-Дэн Сяопиндин теориясынан, үч өкүлчүлүк идеясынан, илимий өнүгүү концепциясынан жана Си Цзиньпиндин жаңы доордогу социализм жөнүндөгү идеясынан турган илимий ой жүгүртүү тутуму. Кытай өзгөчөлүгү менен социализм теориясы марксизм-ленинизм идеяларын жөнөкөй "көчүрүү" эмес, "практика, таанып-билүү, кайталап практика жана кайталап билимден" түзүлгөн илимий теория. Кытай коммунисттери илимге таянып, төмөнкү маанилүү суроолорго жооп беришти:

социализм деген эмне, аны кантип куруу керек? кандай партия түзүү жана кандай жол менен? кандай өнүгүүгө жетишүү керек, аны кантип жасоо керек? жаңы доордо Кытай өзгөчөлүгү менен социализм кандай жол менен өнүгөт? Бул теория жаңы ыкмалардын жардамы менен көптөгөн жаңы проблемаларды чечти, мурда эч ким туш болбогон чакырыктарга жоопторду тапты, көптөгөн жаңы идеяларды сунуштады жана марксизмдин теоретиктери чыгарбаган тыянактарды чыгарды. Кытай өзгөчөлүгү менен кытай теориясы дайыма байып жана иш жүзүндө иштеп жатат [1].

Кытай өзгөчөлүгү бар социализм системасы-бул элдик жыйындар институтун, Кытай Коммунисттик партиясынын жетекчилиги жетектеген көп партиялуу кызматташтык жана саясий кеңеш берүү институтун, улуттук райондук автономия институтун жана элдик өзүн-өзү башкаруу институтун камтыган негизги саясий система. Ал ошондой эле кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализмдин укуктук системасынан, социалисттик рынок экономикасынын системасынан жана ар кандай конкреттүү экономикалык, саясий, маданий жана социалдык системалардан турат. Кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализмдин системасы социализмдин негизги маңызын гана ээрчибестен, ошондой эле Кытайдын улуттук өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуу пайдалуу жетишкендиктерди дайыма кабыл алып турат, алар кытайлык өзгөчөлүктөр менен социализмдин өзгөчөлүктөрүн жана артыкчылыктарын коллективдүү түрдө чагылдырат.

Кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ болгон социализмдин маданияты марксизмдин идеяларын жетекчиликке алат. Анын максаты – идеялык, адептүү, жогорку билимдүү, өзүн-өзү тарбиялаган жарандарды калыптандыруу. Бул — жаныланууга, дуйнөгө жана келечекке ачык болууга багытталган жалпы элдик жана илимий социализмдин маданияты. Маданият – элдин жана өлкөнүн жашоосунун жана өнүгүшүнүн руханий негизи. Кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализмдин маданияты 5000 жылдан ашык тарыхы бар салттуу кытай маданиятынан келип чыгат, ал кийин революциялык, курулуш жана реформалоо процессинде партия жетектеген эл тарабынан түзүлгөн революциячыл жана алдыңкы социалисттик маданияттарды өзүнө камтыйт. Ал ошондой эле Кытай өзгөчөлүгү менен социализмди куруунун Улуу практикасына терең тамыр жайган, анын уникалдуу мазмуну жана руханий компоненти бизге жашоону үзгүлтүксүз жакшыртууга ишеним берет [2].

Маданият-бул улуттун жашоосу жана өнүгүшү үчүн маанилүү кыймылдаткыч күч, ошондой эле кытай элинин улуу кайра жаралуусу үчүн күчтүү руханий импульс. Бул төрт аспект бири-бири менен тыгыз байланышта, бири-бири менен тыгыз байланышта жана Кытай өзгөчөлүгү менен социализмди куруунун Улуу практикасына терең интеграцияланган. Бул анын эң таң калышпуу өзгөчөлүгү.

Кытай өкмөтү тарабынан (алгач Дэн Сяопиндин жетекчилиги астында) 80-жылдардан бери жүргүзүлүп келе жаткан "реформа жана ачыктык" саясаты Кытайда "Кытай мүн өздүү социализм" деп аталган аралаш экономикалык системанын пайда болушуна алып келди. Дэн Сяопин белгилегендей, Кытай сыяктуу жакыр өлкө толук кандуу социализмди көтөрө албайт, анткени бул үчүн керектүү материалдык каражат жок.

Кытайлык теориялык экономисттер "Кытай өзгөчөлүгү" бул өлкөдө европалык капиталисттик өлкөлөр менен гана тааныш болгон Маркс айтпаган "социализмдин баштапкы баскычы" бар деген жыйынтыкка келишкен. Чыгуунун жолу экономикага капиталисттик

өндүрүш ыкмаларын киргизүү жана капиталисттик лагердеги өлкөлөр менен соода кылуу болгон. КЭРдин экономикалык саясатынын ийгилиги шексиз жана өлкөнүн өндүргүч күчтөрү чындыгында көп эсе көбөйдү.

Кытайдын өнүгүүсүндөгү жаңы доор Си Цзинпин Кытай Коммунисттик партиясынын съездинде Жаңы идеологияны – социализмди улуттук кытай өзгөчөлүгү менен белгилегенден (2017-ж.) жалпы Кытай элинин гүлдөп-өсүшүнө багыт жарыялагандан тартып башталган. [1].

Си Цзиньпин өлкөгө тийгизген таасири боюнча КЭРдин негиздөөчүсү Мао Цзэдун жана Дэн Сяопин менен теңелди, ал эми анын КЭР үчүн маанилүүлүк деңгээли боюнча идеялары "марксизм-ленинизм, Мао Цзэдундун идеялары, Дэн Сяопиндин теориясы, үч өкүлчүлүктүн маанилүү идеялары жана өнүгүүнүн илимий концепциясы" менен салыштырууга болот.

«Жаңы доордун» концепциясы боюнча алгачкы милдеттер негизинен аткарылды, Кытайдын өндүргүч күчтөрү жетишсиз турдо өнүктү, материалдык база тузулду, азыр КНР экинчи этаптын босогосунда турат. толук укуктуу социалисттик коом. 21-кылымдын орто ченинде КНР «улуу социалисттик өлкөгө» айланат деп болжолдонууда.

Си Цзиньпиндин планына ылайык, «жаңы доордун» биринчи этабы 2020-жылдан 2035-жылга чейин болот, анда социалисттик жаңылануу процесси тездетүү күтүлөт. Экинчи этап дагы 15 жылга созулат (2049-жыл – КЭРдин негизделгенинин 100 жылдыгы); Бул убакытка чейин Кытай «бай, кубаттуу, демократиялуу, маданий жактан өнүккөн, гармониялуу жана кооз» социалисттик өлкөгө айланышы керек [3].

Бул максатка жетүү үчүн Си Цзиньпин төмөнкү пункттарды карманууну сунуштайт: [2].

- КПКнын коомдук ишке жетекчилик кылуу принциби
- Адамдарга багытталган мамиле
- «Реформаларды комплекстүү тереңдетүү» багытын сактоо
- Илимий жактан негизделген жаңы өнүгүү идеяларын издөө
- «Өлкөнү эл башкарат» принциби
- Кытайдагы мыйзам үстөмдүгү
- Негизги социалисттик баалуулуктарды сактоо
- ©нуктуруунун максаты — элдин жыргалчылыгын жогорулатуу
- Адам менен жаратылыштын гармониясын сактоо
- Кытайдын улуттук коопсуздугун чыңдоо
- ПИАга партиялык контроль (куралдуу күчтөр)
- “Бир өлкө, эки система” принцибин сактоо
- «Адамзаттын тагдыры жалпы коомчулукту» куруу
- КПКда партиялык тартипти жакшыртуу: [4].

«Жаңы доордогу кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализмдин» негизги карама-каршылыгы «элдин тынымсыз өсүп жаткан керектөөлөрүнүн, өнүгүүнүн бирдей эместигинин жана толук эместигинин ортосундагы карама-каршылык» деп аталат.

Си Цзиньпиндин айтымында, «...Кытай эли үчүн жаркын келечек күтүп турат, биз улуу доордо жашап жатабыз, биз барган сайын ишенимдүү сезип, ийгиликтерибиз менен

сыймыктанабыз, бирок биз дагы түшүнөбүз. Кытайдын коммунисттеринин жаңы улуу жетишкендиктерин куруу үчүн бизге жүктөлгөн жоопкерчиликтин толук салмагын биз жаңы бийиктиктерди багындырабыз» [5].

Жаңы доордогу Кытай өзгөчөлүгү менен социализм жөнүндөгү идеялар-бул" кытай элинин улуу кайра жаралуусун партия жана эл жүзөгө ашыруудагы иш-аракеттерге жетекчилик", алар марксизм-ленинизм жана Мао Цзедундун өткөн жылдардагы Коммунисттик лидерлери Дэн Сяопиндин идеяларын улантууга жана өнүктүрүүгө негизделген.

Кытайдын жаңы идеологиялык курсунун өзөгүн кытай коомунун улуттук салттары менен коммунисттик жашоо принциптеринин симбиозу каралган өз алдынча жана көз карандысыз концепцияны иштеп чыгуу түзөт. Марксизмди кытайлаштыруу немис философиянын идеяларын Кытай чындыгынын реалдуулугуна ылайыкташтыруу боюнча таптакыр инновациялык мамиле болду. Кытайдын жаңы идеологиялык саясатынын тактыгына карабастан, анын негизин абстракттуу түшүнүк түзөт - "Кытай кыялы", бирок биз көнүп калган "Кыял" сөзүнүн мазмунунан айырмаланып, бул жерде ал бир аз башкача мааниге ээ болуп, кытай коомунун социалисттик өнүгүүсүнүн келечегин, андан тышкары, анын гүлдөп-өнүгүшүн билдирет, бул мыйзам ченемдүү жыргалчылыкка жана анын жарандарынын жыргалчылыгына алып келиши керек. Акценттердин жеке баалуулуктардан коллективдуу баалуулуктарга алмашуусу, анын маңызы мамлекеттин бардык жарандарына татыктуу жашоо шартын камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүнө жетишуудо турат, бул Си Цзиньпиндин идеялык программасын ачык колдоого алып келди. Өлкөнүн идеологиялык-саясий түзүлүшүн талдоодо, анын кытай коомунун эки постулатына негизделгенин байкоо оңой: анын салттуу тартиби жана руханий, философиялык ресурстар, экинчиси коомдун идеологиялык жана административдик жөнгө салуусун күчөтүү үчүн активдүү колдонулат.

Төрага Си Цзиньпин: "бут кийим сизге ылайыктуубу же жокпу, өзүңүз байкап көргөндөн кийин гана түшүнө аласыз", - деп белгиледи. Реформа жана ачыктык саясаты башталгандан бери, биз бир нече ондогон жылдар бою өнүккөн өлкөлөр бир нече жүз жыл өткөргөн индустриялаштыруу процессин аяктоого жумшадык.

Кытай өзгөчөлүгү бар социализм Кытай жеринде терең тамыр жайган, кытай элинин каалоолорун чагылдырган жана Кытайдын өнүгүшү жана прогресси үчүн зарыл болгон талаптарга ылайыкташа алган илимий социализм экенин фактылар талашсыз далилдеп турат. ККПНЫН Бүткүл кытайлык курултайларында Кытай Коммунисттик партиясынын негизделгенинин 100 жылдыгына (2021-ж.), ал эми КЭРдин негизделгенинин 100 жылдыгына (2050-ж.) социалисттик модернизациядан өткөн гүлдөгөн, демократиялык, цивилизациялуу, тынч, кооз, кубаттуу өлкө курулаары так айтылган. "Эки кылымдын" максаттары-ККПНЫН кытай элине болгон салтанаттуу милдеттенмеси. Жаңы доорго кирип, өзөгү Си Цзиньпин болгон КПК Борбордук Комитетинин күчтүү жетекчилиги астында КПК "эки кылымдык" максаттарга жетүүдө элди бириктирип, жетектеп, жаңы тарыхый шарттарда Кытай өзгөчөлүгү менен социализмди курууда чоң жеңишке ээ болот! [6].

Марксизмди коргоо жана өнүктүрүү үчүн аны салттуу кытай маданиятынын мыкты жетишкендиктери менен айкалыштыруу зарыл экендиги ККПНЫН XX –съездинде белгиленди. Марксисттик чындык дарагы Кытай жеринде, кытай элинин тарыхый жана

маданий мурастарынын түшүмдүү топурагында гана тамыры терең тамыр жайып, жыш жалбырактарды ача алат. Көрүнүктүү салттуу кытай маданияты-бул бай жана терең маданият, ал артка кеткен жана Кытай цивилизациясынын акылмандыгынын квинтэссенциясы. Анда камтылган идеялар: "асман баарына таандык", "Эл – мамлекеттин негизи", "мамлекетти изгиликтин жардамы менен башкаруу", "эскиргенди жокко чыгаруу жана жаңысын орнотуу", "адамдын жөндөмү менен гана кызматка дайындоо", "адам менен жаратылыштын биримдиги", "өзүн-өзү өркүндөтүүгө тынымсыз умтулуу", "изгиликти урматтоо", "чынчылдык жана достук принциптерин сактоо", "кошуналар менен жакшы мамиледе болуу" кытай элинин ааламга, асманга, коомго жана адеп-ахлакка болгон көз карашынын маанилүү чагылдырылышы болуп саналат. узак убакыт бою өндүрүшпүк ишмердүүлүктө жана жашоодо калыптанган жана алар илимий социализмдин баалуулуктары жана жоболору менен дал келет [7].

"Системалык мамиле тынымсыз аткарылышы керек. Бардык кубулуштар жана нерселер өз ара байланышкан жана бири-бирине көз каранды. Биз тигил же бул нерселердин жана кубулуштардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн жалпы өз ара байланыш, ар тараптуулук жана системалуулук, өнүгүү жана өзгөрүү көз карашы менен карап гана өздөшпүрө алабыз. Кытай ири өнүгүп келе жаткан өлкө, ал дагы эле социализмдин баштапкы стадиясында жана кенири жана терең социалдык трансформацияларды, реформаларды жана өнүгүүнү илгерилетүү, кызыкчылыктар мамилелерин жөнгө салуу көбүнчө бүтүндөй кырдаалга таасир этиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу, биз заманбаптыкты тарыхтын объективи аркылуу жана кубулуштар аркылуу таанып, бүтүн жана бөлүктөрдүн ортосундагы байланышты, учурдагы жана келечектүү, макроскопиялык жана микроскопиялык, негизги карама – каршылыктар жана экинчи карама-каршылыктар, конкреттүү жана жалпы. Стратегиялык, тарыхый, диалектикалык, системалуу, инновациялык жана укуктук ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүктү, ошондой эле эң начар сценарийге даярданууну үзгүлтүксүз күчөтүү, ошону менен партиянын жана мамлекеттин ишин бардык багыттар боюнча алдыга жылдыруу, ар тараптуу пландаштыруу жана комплекстүү илгерилетүү үчүн илимий идеологиялык ыкмаларды берүү" [2].

Модернизацияланган социалисттик державаны толук куруунун жалпы стратегиялык планы эки этаптан турат: 2020-жылдан 2035-жылга чейин негизинен социалисттик модернизацияны ишке ашыруу; 2035-жылдан азыркы кылымдын ортосуна чейин Кытайды бай жана күчтүү, демократиялык жана цивилизациялуу, гармониялуу жана кооз модернизацияланган социалисттик державага айландыруу.

Ошентип, Си Цзиньпиндин идеялары жаңы доордун Кытай өзгөчөлүгү менен социализмди колдоо жана өнүктүрүү боюнча жалпы милдетти – Кытай улутунун социалисттик модернизациясын жана улуу кайра жаралуусун ишке ашыруу жана орто бакубат коомду ар тараптуу куруунун негизинде эки этаптуу өтүүнү ххнын ортосунда курууга ачык билдирген. кылымдын модернизацияланган социалисттик державасы, күчтүү, демократиялык, жогорку маданияттуу, гармониялуу жана сулуу. Жаңы доордо Кытай коомунда орун алган маанилүү карама – каршылык-бул элдин турмушту жакшыртууга болгон муктаждыгынын өсүшү менен теңсиздиктин, толук эмес өнүгүүнүн ортосундагы карама-каршылык. Элдин көңүл чордонунда турган өнүгүү концепциясын турмушка

ашыруу, адамдын ар тараптуу өнүгүүсүнө жана жалпы элдин бакубат жашоосуна көмөктөшүү талаптары коюлган. "Беш тараптуу курулушка" орнотуу Кытай өзгөчөлүктөрү менен социализмди куруунун жалпы схемасы экендигин жана "төрт тараптуу аспект" стратегиялык түшүнүк экендигин аныктаган так тезис келтирилген. Өз жолуна, теориясына, саясий тутумуна жана өз маданиятына болгон ишенимди сактоо зарылдыгы баса белгиленди. Реформаларды тереңдетүүнүн жалпы максаты-Кытай өзгөчөлүгү жана мамлекеттик башкаруу тутумун модернизациялоо менен социалисттик түзүлүшгү өркүндөтүү жана өнүктүрүү.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот:

1. Кытайдын жаңы өнүгүү доорундагы идеологиянын трансформациясы мамлекеттин жаңы өнүгүү циклинде өтүшү менен шартталган жана улуттук жетекчиликтин көбүрөөк туруктуулукка жана саясий реформага умтулуусун чагылдырат. Жаңы идеологиялык концепциянын негизин кытай коомунун ар бир мүчөсүнүн бакубаттуулугун камсыз кылуу үчүн мамлекеттин гүлдөп өнүгүшүнүн жалпы максаттары менен коомду интеграциялоо зарылдыгы түзөт.

2. Саясий процесстердин идеологияланышы башкаруучу партиянын жана элдин кызыкчылыктарынын биригишин камсыз кылды. Кытайдын гүлдөп өнүгүү багыты мамлекеттин саясий жана экономикалык тутумун реформалоого себеп болду, атап айтканда, улуттук деңгээлдеги олуттуу күрөш коррупция сыяктуу социалдык жамандыкка каршы жүргүзүлүп жатат, өкмөттүн социалдык саясатын өркүндөтүү жана Кытай коомундагы ар кандай көрсөткүчтөр боюнча теңсиздикти азайтуу боюнча аракеттер көрүлүүдө. Мындай трансформациялык процесстердин максаты-Кытайдын дүйнөлүк лидерлигин камсыз кылуу үчүн трамплин болуп эсептелген Кытай коомундагы туруктуулукка жетишүү.

3. Си Цзиньпиндин идеяларынын жаңылыгы эмнеде деген суроого кыскача жооп жаңы доордо Кытай өзгөчөлүгү менен социализм концепциясы болушу мүмкүн. Бул социализмди билдирет, анын негизги милдети социалисттик модернизацияны жүзөгө ашыруу жана ошону менен – кытай элинин улуу кайра жаралуусу.

Ошентип, жаңы доордогу Кытай өзгөчөлүгү менен социализм концепциясы социалисттик модернизацияны жана улуттук кайра жаралууну бир түйүнгө байлайт, мында Кытайдын азыркы саясий дискурсуна дал ушул Си Цзиньпинди алып келген "жаңы доор" концепциясы ачкыч болуп калат.

Кытай модернизациясы материалдык жана руханий маданиятты ырааттуу өнүктүрүүнү талап кылат. Материалдык байлык жана руханий байлыкты байытуу Кытайдын социалисттик модернизациясынын негизги талаптары болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Мэй Юнфэн. «Социализм с китайской спецификой» в эпоху Си Цзиньпина: О концептуальных новациях в официальном политическом дискурсе КНР //Ж-л: Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. 2021. № 2
2. Лань Юй. Идеологический подход к политическому развитию КНР в новой эпохе //Ж-л: Общество, политика, экономика, право. 2022. № 2. С.41-46.

3. Цыплаков С.С.Первое десятилетие эпохи Си Цзиньпина: политика, идеология, экономика //Газета: Идеи и люди от 12.09.2022 г.//
4. Идеи Си Цзиньпина о социализме с китайской спецификой новой эпохи // <http://russian.people.com.cn/n3/2022/0317/c417334-9972582.html>
5. Текст доклада, с которым выступил Си Цзиньпин на XIX -м съезде КПК
6. // https://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm
7. Полный текст доклада Си Цзиньпина на XX-м Всекитайском съезде Коммунистической партии Китая // <https://ru.theorychina.org.cn/c/2022-10-26/1451417.shtml>

УДК 332+316.422(510)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-93-98

Кенешбекова Б. Э., Бейшеева А. А., Муратбекова К. М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Кенешбекова Б. Э., Бейшеева А. А., Муратбекова К. М.

КНУ имени Ж.Баласагына

Keneshbekova B., Beisheeva A. A., Muratbekovna K. M.

KNU J. Balasagyn

**ЖАҢЫ ДООРДОГУ КЫТАЙДЫН МОДЕРНИЗАЦИЯСЫНЫН МАҢЫЗЫ
ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ
О СУЩНОСТИ И ОСОБЕННОСТЯХ КИТАЙСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ
В НОВОЙ ЭПОХЕ
ON THE ESSENCE AND FEATURES OF CHINESE MODERNIZATION**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала азыркы этапта Кытай модернизациясынын маңызын жана өзгөчөлүгүн кароого арналган. Кийин Бүткүл Кытай ККП курултайы "Кытай модернизациясын" ишке ашыруу акыркы тарыхый мезгилдеги ККП-нын борбордук максаты катары аныкталды. Кытай тарыхый өнүгүүнүн жаңы этабына кирди жана анын алдында турган борбордук милдет-модернизацияланган социалисттик державаны куруу, кытай элинин улуу кайра жаралуу процессин Кытай модернизациясы аркылуу ар тараптуу илгерилетүү. Кытай модернизациясы-бул ККП-нын жетекчилиги астында ишке ашырылган социалисттик модернизация. Бул дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнүн модернизациясынын жалпы мүнөздөмөсүнө жана Кытайдын өзгөчөлүгүнө негизделген, Кытайга мүнөздүү, улуттук реалдуулукка ээ.

Аннотация: Данная статья посвящена рассмотрению сущности и особенности китайской модернизации на современном этапе. После XX Всекитайского съезда КПК реализация "китайской модернизации" была определена в качестве центральной цели КПК в новейший исторический период. Китай вступил в новый этап исторического развития, и центральная задача, стоящая перед ним, состоит в том, чтобы построить модернизированную социалистическую державу, достичь намеченной к столетию КНР цели, во всестороннем

продвижении процесса великого возрождения китайской нации с помощью китайской модернизации. Китайская модернизация – это социалистическая модернизация, осуществляемая под руководством КПК. Она обладает как общей характеристикой модернизации различных стран мира, так и китайской спецификой, базирующейся на, присущих Китаю национальных реалиях.

Abstract: This article is devoted to the consideration of the essence and features of Chinese modernization at the present stage. After the XX National Congress of the CPC, the implementation of “Chinese modernization” was identified as the central goal of the CPC in the recent historical period. China has entered a new stage of historical development, and the central task facing it is to build a modernized socialist state, achieve the goal set for the centenary of the People's Republic of China, and comprehensively advance the process of the great revival of the Chinese nation through Chinese modernization. Chinese modernization is a socialist modernization carried out under the leadership of the CPC. It has both a common characteristic of the modernization of various countries of the world, and Chinese specifics based on the national realities inherent in China.

Негизги сөздөр: Си Цзиньпин жаңы доордо кытайлык өзгөчөлүктөргө ээ социализм жөнүндө ойлору, «Кытай модернизациясы», экономикалык кайра куруунун модели, кытай цивилизациясынын салттары, реформаларды ар тараптуу тереңдетүү, социалисттик рынок экономикасы, интеграция, экономиканын реалдуу сектору, санариптик экономика.

Ключевые слова: идея Си Цзиньпина о социализме с китайской спецификой в новую эпоху, "китайская модернизация", модель трансформации экономики, традиции китайской цивилизации, всестороннее углубление реформ, социалистическая рыночная экономика, интеграция, реальный сектор экономики, цифровая экономики.

Keywords: Xi Jinping Thought on Socialism with Chinese Characteristics in a New Era, "Chinese modernization", model of economic transformation, traditions of Chinese civilization, comprehensive deepening of reforms, socialist market economy, integration, real sector of the economy, digital economy.

Кытайды модернизациялоо КЭРдин азыркы өнүгүшүнүн лейтмотиви. Кытай дүйнөдөгү экинчи чоң экономика жана дүйнөдөгү эң ири өнөр жай державасы, дүйнөлүк экономикалык өнүгүүнүн негизги кыймылдаткычы. Модернизацияга жетишуу кытай элинин көп сандаган муундарынын максаты болуп калды. Кытайдын модернизациясынын өзгөчөлүктөрү эмнеде? Батыш моделинен эмнеси менен айырмаланат?

Кытайдын модернизация модели бул Кытай Коммунисттик партиясынын жетекчилиги астында жүргүзүлгөн социалисттик модернизация. 100 жылдан ашуун убакыттан бери Кытайдын Коммунисттик Партиясы Кытайды модернизациялоонун туура багытын көрсөтүп, күрөш максаттарын коюп, өлкөнүн реалдуулугуна шайкеш өнүгүү жолдорун ачкан [1].

Кытайдын Коммунисттик партиясынын 20-Борбордук Комитетинин үчүнчү пленумунда Кытайдын жаңылануусуна көмөктөшүүчү реформаларды мындан ары ар тараптуу тереңдетүү жөнүндө КПК Борбордук Комитетинин чечими кабыл алынды. Бул маанилуу документте кандай конкреттуу чаралар жана көрсөтмөлөр каралган? Ал эми бул чечим өлкөнү өнүгүү жолуна кандай багыттайт?

Орус тилинде “Си Цзиньпиндин Кытайды модернизациялоо боюнча билдирүүлөрүнүн үзүндүлөрүнүн жыйнагы” басылып чыкты, анда Кытай Эл Республикасынын Төрагасынын 2012-жылдын ноябрынан 2023-жылдын октябрына чейин сүйлөгөн сөзүнүн фрагменттери камтылган. Аны КПК Борбордук Комитетинин алдындагы Партиянын тарыхын жана документациясын уйренуу институтунун редакциясы даярдаган Бул билдируулер кытай эли ийгиликтуу ишке ашырып жаткан кытайлык жаңылоонун теориялык системасынын мазмунунун жана практикалык талаптарын көрсөтөт. КПКнын жетекчилиги. Китепте маанилүү орунду тынчтык жолу менен өнүгүүгө, өз ара пайдалуу кызматташтыкка жана жалпы гүлдөп-өнүгүүгө жетишүү үчүн зарыл болгон модернизациялоо идеясын эл аралык коомчулуктун жалпы түшүнүүсүнүн зарылдыгы жөнүндөгү идея ээлейт [2].

КПКнын 20-съездинде жасалган докладда кытайды модернизациялоонун уникалдуу мүнөздөмөлөрү беш аспектиде жана анын илимий мазмунунда ачык-айкын көрсөтүлгөн. Анда кытайлык модернизациянын уникалдуу мүнөздөмөлөрүн ийгиликтүү практикага айландыруу үчүн көп күч-аракет талап кылынары белгиленген.[3].

Кытай модернизациясы – бул эбегейсиз калкы бар модернизация, ошондой эле эң чоң жана ошол эле учурда эң татаал модернизация. Маселелер жөнүндө ойлоноуда, чечимдерди кабыл алууда жана бизнес жүргүзүүдө калк биринчи кезекте көңүл буруусу керек.

2024-жылга карата Кытайдын калкы 1,4 миллиарддан ашат, бул дүйнөдөгү бардык өнүккөн өлкөлөрдүн жалпы калкынан көп. Мындай масштабдагы модернизацияны ишке ашыруу адамзаттын өнүгүү тарыхында болуп көрбөгөндөй окуя болот, ал дүйнөлүк модернизациянын картасын түп-тамырынан бери кайра жазат. Ошол эле учурда, калктын көптүгү Кытай модернизациясын ишке ашыруунун эмгек сыйымдуулугун жана татаалдыгын аныктайт [4].

Кытай модернизациясы бул өлкөнүн элинин жалпы жыргалчылыгына жетүү үчүн жаңылануу. Бул кытай модернизациясын батыш модернизациясынан айырмалап турган мүнөздүү өзгөчөлүк. Модернизациянын артыкчылыктарынан бүткүл эл барган сайын адилеттүү пайда алышын камсыз кылуу жана поляризацияны болтурбоо үчүн күч-аракеттерди жумшоо керек.

Модернизациянын Кытай модели-бул бардыгы үчүн жалпы гүлдөп-өнүгүүнү модернизациялоо. Акыркы он жылдын ичинде Кытайда дээрлик 100 миллион жакыр адамдар жакырчылыктан кутулуп, орто азык коому ар тараптуу курулган. Натыйжада, элдин жалпы гүлдөп-өнүгүшүн терең жайылтууга мезгил келген тарыхый этап келди. [5].

Кытай модернизациясы-бул материалдык жана руханий цивилизациялардын макулдашылган өнүгүүсүн модернизациялоо. Материалдык байлык жана руханий байлыкты байытуу Кытайдын модернизациясынын асыл максаттары болуп саналат.

КЭР негизи теңдик, өз ара окутуу, диалог жана инклюзивдүүлүк болгон цивилизация жөнүндөгү түшүнүктөрдү жактайт жана "Цивилизациялардын кагылышуусу" деп аталган нерсеге каршы чыгат, ошондой эле бүткүл адамзаттын жалпы баалуулуктарын жайылтуу демилгеси менен бардык өлкөлөргө кайрылат: тынчтык жана өнүгүү, чынчылдык жана адилеттүүлүк, демократия жана эркиндик.

Он жылдын ичинде Кытайдын ички дүң өнүмү 54 триллион юандан 114 триллион юанга чейин өстү. Дүйнөлүк экономикада Кытайдын экономикасынын салыштырма салмагы

18,5 пайызга жетип, дүйнөдө туруктуу экинчи орунда турат. Калктын жан башына ички дүң продукт 12 миң АКШ долларынан ашып, кирешеси жогору өлкөлөрдүн босогосуна жакындап калды. Кытайдын экономикалык өнүгүү деңгээли болуп көрбөгөндөй бийиктикке жеткенде, социалисттик модернизацияланган мамлекетти комплекстүү куруу баалуулукка, маданий азыктандырууга жана руханий таянычка мурдагыдан да көбүрөөк талап кылат. Кытай модернизациясы элдин бактылуу жашоосу үчүн материалдык шарттардын үзгүлтүксүз бекемделиши менен бирге батыш өлкөлөрүнүн берүүчүлүк модернизациясынан айырмаланып, алдыңкы социалисттик маданияттын ар тараптуу өнүгүүсүн, элдин руханий күчүн арттырууну, материалдык молчулукту жана адамдын ар тараптуу өнүгүүсүн стимулдаштырууну болжолдойт [6].

Кытай модернизациясы-бул адам менен жаратылыштын гармониялуу жанаша жашоосун модернизациялоо. Докладда адам менен жаратылыштын ортосунда гармониялуу жанаша жашоого көмөктөшүү Кытай модернизациясынын айкын өзгөчөлүгү экени белгиленет.

КЭР өнүгүүнүн жаңы концепциясын Активдүү киргизүү менен, атап айтканда: инновация, координация, туруктуулук, ачыктык жана бөлүшүү жана туруктуу өнүгүү принциптерин кармануу менен, көздүн кареги жаратылышты жана айлана-чөйрөнү кантип коргойт, 2030-жылга чейин көмүр кычкыл газынын эмиссиясынын максималдуу деңгээлине жетүү жана 2060-жылга чейин көмүртектин нейтралдуулугуна жетишүү максатын койду. Көмүртектин соода рыногу жана таза электр энергиясын өндүрүү тутуму буга чейин өлкөдө иштей баштаган. КЭР башка өлкөлөр менен биргеликте өнүгүүнүн экологиялык жактан таза жана аз көмүртектүү моделине карай трансформацияны илгерилетүүгө жана адам менен жаратылыштын биримдигин түзүүгө даяр. Кытайдын модернизация модели батыш өлкөлөрүнүн экологиялык чөйрөнү өзүм билемдик менен жок кылган ресурстарды жана энергияны керектөөгө негизделген эски жолунан баш тартып, өндүрүшү, материалдык жыргалчылыкты жана дени сак экологияны бир убакта өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү цивилизациялуу өнүгүүнүн жаңы жолуна кирет [7].

Кытай модернизациясы - бул тынчтык өнүгүү жолунда жүрүүнү модернизациялоо. Кытайдын тынчтыкка жана өнүгүүгө умтулуусу, тынчтыкты туруктуу сактоо жана дүйнө жүзү боюнча өнүгүүнү илгерилетүү менен, өзүнүн өнүгүүсү аркылуу планетанын тынчтыгына жана өнүгүүсүнө дагы чоң салым кошот. Бул кытай модернизациясынын өзгөчөлүгү болгон адамзаттын бирдиктүү тагдырынын коомчулугуна өбөлгө түзөт, деп айтылат макалада [8].

Байыркы кытай акылмандыгы айткандай: "тартип болгон өлкө дайыма бай. Ал эми башаламандыктагы өлкө дайыма жакыр". Кытайлар корккон нерсе-туруксуздук; алар талап кылган нерсе-туруктуулук. Тынчтык өнүгүү болуп көрбөгөндөй бааланат. Тарыхтын оң тарабында жана адамзат цивилизациясынын прогрессинде бекем турган Кытай, өнүгүүнүн, кызматташтыктын жана жалпы Жеңиштин туусун бийик кармап, дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнүн элдери менен бирге адамзаттын бирдиктүү тагдырынын жамаатын курууга көмөктөшүүдө. Дүйнөдө модернизациянын универсалдуу стандарты болбогондой эле, модернизациянын эч кандай модели болгон эмес. Адамзат тарыхында тышкы күчтөргө

таянуу, чет элдик моделдерди көчүрүү жана башкаларды ээрчүү менен күч-кубаттын жана гүлдөп-өнүгүүнүн өсүшүнө жетише алган бир дагы эл же өлкө болгон эмес.

Модернизацияланган социалисттик бийликти толук куруунун жалпы стратегиялык планы төмөнкүлөрдү камтыйт: эки этап, атап айтканда: 2020-жылдан 2035-жылга чейин негизинен социалисттик модернизациялоого; 2035-жылдан баштап ушул кылымдын ортосуна чейин Кытайды бай жана күчтүү, демократиялык жана цивилизациялуу, гармониялуу жана кооз модернизацияланган социалисттик державага айландыруу. "Кытай модернизациясынын модели" жөнүндө маанилүү тезис жарыяланганда, ал өлкөнүн ичинде да, сыртында да көпчүлүктүн көңүлүн бурган [9].

Ошентип, жыйынтыктап төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

- Кытай модернизациясы кубаттуу мамлекетти куруунун жана кытай улутун кайра жаралуунун бирден-бир туура жолу экенин практика далилдеди.
- Кытайдын модернизация модели өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнө негизделген Кытай даамын көрсөтөт жана ошол эле учурда дүйнө үчүн маанилүү жана кеңири мааниге ээ.

- Беш миң жылдык тарыхы жана мыкты цивилизациясы бар байыркы мамлекет катары Кытай өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнө жана өнүгүү практикасына негизделген өнүгүү жолун өз алдынча издеп, адамзаттын модернизацияланган өнүгүүсүн жана бардык өлкөлөрдүн модернизациясын алга жылдырууга Кытай акылмандыгын киргизди жана ошону менен Батыш капитализминин жолу гана модернизацияга алып келиши мүмкүн деген мифти жок кылды, ошондой эле адамзат цивилизациясынын жаңы формасын түздү.

- КЭРде "Кытай тибин модернизациялоо" концепциясын тереңдетип иштеп чыгуу көп жылдарды талап кылат. практикалык жетишкендиктер, баарыдан мурда экономиканын туруктуу тең салмактуу өсүшүн сактоо теориялык ийгиликтин ажырагыс шарты болуп калат. Болжолдуу жыйынтык болот кийинки он жылдыктын ортосунда, Кытай "модернизациянын негиздерин" курууну болжолдогондо баалоо. Кытай тибиндеги модернизациянын эффективдүүлүгү боюнча акыркы чечим Кытайдын дүйнөлүк лидерлердин катарына чыгуу пландарын ишке ашыруунун натыйжалары кылымдын ортосунда белгилүү болгондон кийин гана чыгарылышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Борох О.Н., Ломанов А.В. Модернизация китайского типа: эволюция концепции//Ж-л:

Мировая экономика и международные отношения. 2024. Т. 68, № 1, сс. 31-47//

2. «Сборник избранных произведений Си Цзиньпина» (16 октября 2022 г.). Т. I. Издательство «Жэньминь чубаньшэ», 2023.

3. Выдающаяся особенность: китайская модернизация осуществляется при следовании пути мирного развития

<https://ru.theorychina.org.cn/c/2023-09-06/1481150.shtml>

4. Факты и перспективы модернизации Китая

<https://www.socionauki.ru/journal/articles/143057/>

5. Решение ЦК КПК о дальнейшем всестороннем углублении реформ для продвижения китайской модернизации // https://www.mfa.gov.cn/rus/zxxx/202407/t20240721_11457436.html
6. Гордон А.В. Китай при Си Цзиньпине: проблемы и перспективы // <https://cyberleninka.ru/article/n/kitay-pri-si-tszinpine-problemy-i-perspektivy>
7. Полный текст доклада XX-му Всекитайскому съезду Коммунистической партии Китая // http://ru.chinaembassy.gov.cn/rus/zgxw/202210/t20221026_10792071.htm
8. Хе Синьюань, Сун Лэй. О современном китайском пути модернизации // Вестник СПбГУ. Социология. 2017. Т. 10. Вып. 3. С. 329–338. <file:///C:/Users/InKomp/Downloads/o-sovremennom-kitayskom-puti-modernizatsii.pdf>
9. Диалектика Си Цзиньпина и китайская модернизация // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2023. Т. 29. №3. С. 222.

УДК 811.512.366'373.7:811.512.161'373.7:81'373.612(=134.2=851)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-98-116

Сердар Дагыстан, Замирбек кызы Айданек

КТУ Манас, Гуманитардык факультет, Синхрондук котормо бөлүмү, PhD, доценттин милдетин аткаруучу,

КТУ Манас, Аспирантурадан кийинки билим берүү институту, Синхрондук котормо программасы, магистрант

Serdar Dağıstan¹, Aydanek Zamirbek kızı

КТУ Манас, гуманитарный факультет, отделение синхронного перевода, PhD доктор, и.о. доцента,

КТУ Манас, Институт после ВУЗовского образования, программа синхронного перевода, магистрантка

Serdar Dağıstan¹, Aydanek Zamirbek kızı

KTU Manas, Faculty of Humanities, Simultaneous Interpreting Department, PhD, Acting Associate Professor,

KTU Manas, Institute of Postgraduate Education, Simultaneous Interpreting Program, Master's student

3-6-КЫЛЫМДАР: ТҮШТҮК БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ МИГРАЦИЯЛАР: КИДАРИТТЕР ЖАНА АЛАРДЫН МУРАСКЕРЛЕРИ

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Bişkek/Kırgızistan, E-Posta: serdar.dagistan@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0002-1685-4890

III—VI ВЕКА: МИГРАЦИИ В ЮЖНОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:
КИДАРИТЫ И ИХ ПРЕЕМНИКИ

A SEMANTIC AND CULTURAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGISMS CONTAINING
THE NUMBERS 3, 7 AND 40 IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES
KIRGIZCA VE TÜRKÇEDE 3, 7 VE 40 RAKAMLARINI İÇEREN DEYİMLERİN
ANLAMSAL VE KÜLTÜREL ANALİZİ

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөөнүн максаты кыргыз жана түрк тилдеринде сандарды колдонуу менен фразеологизмдердин семантикалык жана маданий аспектилерин талдоо болуп саналат. Мазмундук анализ ыкмасы менен аныкталган фразеологизмдер мааниси боюнча классификацияланат жана функциясы изилденет. Бул изилдөө сандарды колдонуу менен идиомалары гана сандык маанисин билдирген эмес, деп табылган, бирок ошондой эле маданий коддору камтыйт. Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз жана түрк маданияттарында айрым сандардын символикалык мааниси бар экендиги далилденген. Кыргыз жана түрк тилдеринде 3, 7 жана 40 сандары маданий жана символикалык мааниси жагынан маанилүү ролду ойнойт. Бул ишенимдер, каада-салттар жана элдин тарыхый өнүгүү процесси менен калыптанган бул сандар катышкан фразеологизмдердеги маданий коддордон келип чыгат. Ошондуктан, бул изилдөөдө биз диний, тарыхый, этникалык, маданий жана мифологиялык аспектилерде 3, 7 жана 40 сандары бар фразеологизмдерди изилдедик. Бул изилдөө эки тилде сандардын мааниси кандай жол менен маданий ишенимдерге, коомдук баалуулуктарга жана тарыхый контекстке көз каранды экенин изилдейт. Кыргыз жана түрк элдеринин маданий түшүнүктөрүн, символикасын жана дүйнө таанымын чагылдырган бул цифралар фразеологизмдер аркылуу коомдук түзүлүшүрдүн жана маданий коддордун берилишин көрсөткөн маанилүү элементтер болуп саналат. Ошондуктан, бул макаланын максаты-3, 7 жана 40 сандары менен байланышкан фразеологизмдердин маданий маанисин, ошондой эле алардын коомдогу окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктоо. Бул изилдөөдө кыргыз жана түрк тилдериндеги 3, 7 жана 40 сандары бар фразеологизмдер сандык мааниси гана билдирбестен, маданий да мааниге ээ экени аныкталган. Эки тилдин ортосундагы айырмачылыктар, ошондой эле алардын окшоштуктары салыштырмалуу анализ аркылуу аныкталды. Демек, бул изилдөө тилдеги сандардын маданий символ катары ролуна жарык чачып, фразеологизмдерде камтылган маданий эс тутумду ачып берет. Ал ошондой эле тилдеги сандардын символикалык жана маданий функцияларына жаңы көз карашты сунуштайт, бул сандарга негизделген фразеологиялык бирдиктерде камтылган маданий маани катмарларын ачып берет.

Аннотация: Целью данного исследования является анализ семантических и культурных аспектов фразеологизмов с использованием чисел в кыргызском и турецком языках. Фразеологизмы, выявленные с помощью метода контент-анализа, классифицируются по значению и изучаются функции. Данное исследование показало, что фразеологизмы с использованием чисел не только передают числовое значение, но и включают в себя культурные коды. В результате исследования было доказано, что некоторые числа имеют символическое значение в кыргызской и турецкой культурах. В кыргызском и турецком языках числа 3, 7 и 40 играют важную роль с точки зрения культурного и символического

значения. Это вытекает из культурных кодов во фразеологизмах, в которых участвуют эти числа, сформированных верованиями, традициями и процессом исторического развития народа. Поэтому в данном исследовании мы изучили фразеологизмы с числами 3, 7 и 40 в религиозном, историческом, этническом, культурном и мифологическом аспектах. Данное исследование изучает, каким образом значение чисел в двух языках зависит от культурных верований, общественных ценностей и исторического контекста. Эти цифры, отражающие культурные концепции, символику и мировоззрение кыргызского и турецкого народов, являются важными элементами, демонстрирующими передачу социальных структур и культурных кодов через фразеологизмы. Поэтому цель данной статьи - выявить культурное значение фразеологизмов, связанных с числами 3, 7 и 40, а также их сходства и различия в обществе. В данном исследовании было обнаружено, что фразеологизмы с числами 3, 7 и 40 в кыргызском и турецком языках не только передают числовое значение, но и имеют культурное значение. Различия между двумя языками, а также их сходства, были выявлены путем сопоставительного анализа. Следовательно, данное исследование проливает свет на роль чисел в языке как культурного символа и раскрывает культурную память, содержащуюся во фразеологизмах. Оно также предлагает новый взгляд на символические и культурные функции чисел в языке, раскрывая слои культурного значения, содержащиеся во фразеологических единицах, основанных на этих числах.

Abstract: The purpose of this study is to analyze the semantic and cultural aspects of phraseologisms using numbers in the Kyrgyz and Turkish languages. Phraseologisms identified using the content analysis method, are classified by meaning, and functions are studied. This research showed that phraseologisms involving numbers not only convey numerical meaning, but also include cultural codes. As a result of the research, it was proved that some numbers have symbolic meaning in Kyrgyz and Turkish cultures. In Kyrgyz and Turkish, the numbers 3, 7, and 40 play an important role in terms of cultural and symbolic significance. This derives from the cultural codes in the phraseologisms in which these numbers are involved, have been formed by beliefs, traditions, and the process of historical development of the population. Therefore, in this research we studied phraseologisms with the numbers 3, 7 and 40 in religious, historical, ethnic, cultural and mythological aspects. This research explores the ways in which the significance of numbers in two languages is influenced by cultural beliefs, societal values, and historical contexts. These figures, reflecting the cultural concepts, symbolism, and worldviews of the Kyrgyz and Turkish peoples, are important elements that demonstrate the transmission of social structures and cultural codes through phraseologisms. Therefore, the purpose of this article is to identify the cultural significance of phraseologisms associated with the numbers 3, 7 and 40, as well as their similarities and differences in society. In this study, it was found that phraseologisms with the numbers 3, 7 and 40 in Kyrgyz and Turkish not only convey numerical meaning, but also have cultural significance. The differences between the two languages, as well as their similarities, were revealed by the comparative analysis. Consequently, this study sheds light on the role of numbers in language as a cultural symbol and reveals the cultural memory contained in phraseologisms. It also offers a new perspective on the symbolic and cultural functions of numbers in language, revealing the layers of cultural meaning contained in phraseological units based on these numbers.

Öz: Bu çalışma, Kırgızca ve Türkçede rakam içeren deyimlerin anlamsal ve kültürel yönlerini incelemeyi amaçlamaktadır. İçerik analizi yöntemiyle belirlenen deyimler, anlam bakımından kategorize edilerek işlevleri değerlendirilmiştir. Çalışma, rakamlı deyimlerin yalnızca nicelik ifade etmekle kalmayıp, kültürel kodlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, Kırgız ve Türk kültüründe belirli rakamların sembolik anlamlar taşıdığını göstermektedir. Kırgızca ve Türkçede, 3, 7 ve 40 sayıları, kültürel anlamlar ve sembolizm açısından önemli bir yere sahiptir. Bu sayılarla ilgili deyimlerdeki kültürel kodlar, halkın inançları, gelenekleri ve tarihsel süreçleriyle şekillenmiştir. Bu nedenle çalışmada 3, 7 ve 40 rakamları içeren deyimler dini, tarihi, etnik, kültürel ve mitolojik açıdan incelenmiştir.

Çalışmada her iki dilde belirtilen rakamlara atfedilen anlamların, halkın inançları, toplumsal değerleri ve tarihsel bağlamıyla nasıl şekillendiği ele alınmaktadır. Kırgız ve Türk halklarının kültürel anlayışlarını, inanışları, sembolizmleri ve dünyayı algılama biçimlerini yansıtan bu rakamlar, deyimsele ifadeler yoluyla toplumsal yapı ve kültürel kodların nasıl aktarıldığını gösteren önemli birer göstergedir. Bu bağlamda, makalenin amacı, 3, 7 ve 40 rakamlarıyla ilgili deyimlerin kültürel anlamlarını ve bunların toplumlar arasındaki benzerliklerini ve farklılıklarını keşfetmektir. Bu çalışma, Kırgızca ve Türkçede 3, 7 ve 40 rakamlarını içeren deyimlerin yalnızca nicelik bildirmekten öte, kültürel anlamlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Karşılaştırmalı yöntemle yapılan analizlerde, hem ortak anlam özellikleri hem de kültüre özgü farklılıklar tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışma, sayıların kültürel semboller olarak dildeki işlevine ışık tutmakta ve deyimlerin arkasındaki kültürel hafızayı gün yüzüne çıkarmaktadır. Aynı zamanda bu sayılar üzerinden inşa edilen deyimlerin ardında yatan kültürel anlam katmanlarını açığa çıkararak, rakamların dilde üstlendiği simgesel ve kültürel işlevlere dair yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Негизги сөздөр: Кыргыз, Түрк, фразеологизм, сандар, маданий коддор.

Ключевые слова: Кыргызский, турецкий, фразеологизм, числа, культурные коды.

Keywords: Kyrgyz, Turkish, phraseologism, numbers, cultural codes.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, Türkçe, deyimler, rakamlar, kültürel kodlar.

Giriş Deyimler, bir dilin zenginliğini ve kültürel birikimini yansıtan önemli öğelerdir. Her milletin kendine özgü deyimleri, o toplumun tarihini, inançlarını, geleneklerini ve yaşam biçimini yansıtır. Bu bağlamda, belirli rakamlar içeren deyimler, hem dilin yapısını hem de kültürel kodları çözümlemede önemli bir yere sahiptir. Kırgızca ve Türkçe deyimlerde geçen 3, 7, 40 gibi rakamlar, bu toplumların ortak geçmişini ve kültürel benzerlik ve farklılıklarını anlamada dikkat çekici ipuçları sunmaktadır.

Günümüzde rakamları niceliksel yönden değerlendirmek yeterli değildir. Çünkü rakamlar, yalnızca sayısal birer ölçüm veya istatistiksel veri unsuru olmanın ötesinde derin anlamlar taşıyan semboller haline gelmiştir. Bazı rakamlar, gündelik hayatta işlek olarak kullanılıp kendi anlamı dışına çıkarak yeni anlamlar kazanabilmiştir. Kırgız ve Türk toplumunda da sayılar, yalnızca matematiksel bir değer taşımaktan öte, derin anlamlara sahiptir. Bu rakamlar, dini inançlar, sosyal değerler ve gelenekler doğrultusunda şekillenmiş ve zamanla deyimlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Kırgızca ve Türkçedeki 3, 7 ve 40 sayılarıyla ilgili deyimler, her iki halkın kültürel kodlarının ve toplumsal değerlerinin dil aracılığıyla nasıl aktarıldığını gösteren önemli birer örnektir. Bu sayılar, toplumların dünyayı algılama biçimlerini, inançlarını ve ritüellerini yansıtan kültürel semboller haline gelmiştir. Kırgızca ve Türkçede bu sayılar etrafında şekillenen deyimler, toplumsal bağlamda birbirinden beslenen ve benzerlikler gösteren anlamlar taşımaktadır. Bu bulgular, dilin kültürel bir araç olarak nasıl işlediğini ve dilsel öğelerin kültürel kodlarla nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu nedenle çalışmada, Kırgızca ve Türkçe deyimlerde kullanılan 3, 7, 40 rakamlarının taşıdığı kültürel kodlar ele alınmıştır. Bu rakamların her iki dildeki deyimlerde nasıl bir anlam ve işlev kazandığı, aynı zamanda bu deyimlerin altında yatan kültürel kodlar incelenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimlerdeki kültürel kodlardan söz edilmiştir. Rakamlı deyimlerin taşıdığı kültürel kodlar açıklanarak Kırgız ve Türk halkının düşünce yapısı, inanışları ve kültürel değerleri rakamlı deyimler aracılığıyla analiz edilmiştir. Kırgız ve Türk halkının kültürünün rakamlı deyimlere nasıl yansıdığı tespit edilerek, hangi durumlarda nasıl kullanıldığı konularına açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Bu makalede, Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimlerin sayısının oldukça fazla olması nedeniyle 3, 7, 40 rakamları ile ilgili deyimler ele alınmıştır. 3, 7, 40 rakamları ile ilgili deyimler üzerinden kültürel kodları ortaya çıkarmak, Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimleri karşılaştırmalı olarak analiz etmek, benzer ve farklı yönlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca, bu deyimlerin halkın inançları, toplumsal değerleri ve tarihsel bağlamıyla nasıl şekillendiğini analiz ederek, dil aracılığıyla kültürel hafızanın ve sosyal yapıların nasıl aktarıldığını keşfetmek hedeflenmiştir.

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada dil ve kültürün etkileşimi ele alınmış olup, Kırgızca ve Türkçe deyimler literatür taraması ve kültüredilbilimsel yöntem kullanılarak incelenmiştir. Deyimlerin sayıca fazla olması sebebiyle 3, 7, 40 sayılarını içeren rakamlı deyimlerle konu sınırlandırılmıştır. Çalışmada incelenen Kırgızca deyimler için, bu alanda yapılmış en kapsamlı kaynak olması nedeniyle, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayımlarından Cüzökän Osmonova, Kadıralı Konkobaev ve Şeralı Caparov tarafınca hazırlanan “Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü” (Kırgızca Deyimler Sözlüğü) kullanılmıştır. Türkçe deyimler için Ömer Asım Aksoy’un hazırladığı “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” ve Türk Dil Kurumu’nun sözlüğü kullanılmıştır. Ayrıca Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk ve Döölötbek Eşkenov’un Kırgızca-Türkçe Deyimler Sözlüğü’nden yararlanılmıştır.

Deyimlerin anlamları, halk edebiyatı ve halk bilimi kaynaklarından, sözlüklerden ve akademik çalışmalardan derlenmiş ve dilsel olarak karşılaştırılmıştır. Ayrıca, her iki kültürdeki bu sayılara dair sembolik ve mitolojik anlamlar araştırılmıştır. Elde edilen veriler, dil ve kültür arasındaki etkileşimi anlamak için analiz edilmiştir.

Bulgular

Yapılan karşılaştırmalı analizler sonucunda, Kırgızca ve Türkçede yer alan rakamlı deyimlerin kültürel kodları taşıyan dilsel göstergeler olarak önemli bir işlev üstlendiği açığa çıkmıştır. İncelenen 3, 7 ve 40 rakamlarının her iki kültürde belirgin sembolik anlamlar kazandığı ortaya çıkmıştır. Çalışma, bu sayılar aracılığıyla kültürel anlamların toplumsal yapıya nasıl yansıdığına

dair önemli veriler sunmuştur. Her iki dildeki rakamlı deyimler, ortak bir kültürel mirası ve geçmişi paylaşıyor olsa da, her toplumun kendi tarihsel ve toplumsal bağlamına göre bu rakamlara atfedilen anlamlar farklılık gösterdiği ortaya çıkmıştır.

1. Deyimlerin Rolü ve Etkisi

Günlük hayatta özellikle konuşma dilinde çok sık kullandığımız deyimler, dilimizin zenginliğini gösteren en önemli kelime gruplarının başında gelmektedir. Tarihi süreç içerisinde “tabir”, yakın zamanda ise “deyim” olarak kullanılan terim çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan en kapsamlısında ‘Deyimler, bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce’ şeklinde açıklanmıştır (Aksoy, 1988:52).

Aksan, deyimlerin genellikle mecaz anlam taşıdığını, kalıplaşmış olduğunu, bir durumu, düşünceyi veya duyguyu etkili ve çarpıcı bir şekilde ifade ettiğini ve en az iki sözcükten oluşan söz öbekleri olduğunu söylemektedir (Aksan, 2009).

Deyimler, hem yazılarımıza hem de konuşmalarımıza derinlik katar. Anlattıklarımızı ilgi çekici hale getirir. Birkaç cümleyle anlatabileceğimiz bir durumu iki üç sözcükten oluşan bir deyimle anlatabiliriz. Böylece kısa ve öz anlattığımız oluruz.

Deyimlerle ilgili en güzel örnekler 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lügati’t Türk adlı Türkçenin bilinen ilk tarihsel sözlüğünde karşılığımız. 11. yüzyıldan 21. yüzyıla kadarki süreçte kimi deyimlerin günümüze kadar hiç değişmeden, kimilerinin değişikliğe uğrayarak gelmesi ve değişen yaşam şartlarıyla birlikte günümüzde yeni deyimlerin türetilmiş olması Türkçenin söz varlığına katkı sağlamıştır (Çelik 2017:72).

Deyimlerin oluşma zamanları göz önüne alındığında da dilin zenginliği bir kere daha ortaya çıkacaktır. Deyimler, kısa süre içerisinde oluşan söz birlikleri değildir. (Gönen, 2008. 208).

Kırgızca da deyimler bakımından zengin bir dildir. Kırgızcada deyimler için frazeologiyal birdik, frazeologiyal şiresme, frazeologiyal aykalış veya frazeologizm gibi birkaç terim kullanılmaktadır. Kırgızca deyimler üzerine ilk çalışma 1956 yılında yapılmıştır. Kırgız dilcilerinden olan Şükürov 1956 tarihinde yazdığı bir makalesinde deyimler konusunu ilk kez inceleme konusu olarak ele almıştır. Şükürov’un ‘Kırgız tilindeki frazeologiyal aykaştar cönündö’ (Kırgızca Deyimler Hakkında) makalesi, Kırgızca deyimleri araştıran ilk çalışmadır (Odokozava: 2017). Böylece Kırgızcadaki deyimler araştırılmaya başlamıştır. Şükürov dışında Yunusaliev, Osmonova, Egemberdiev ve Sapaarbaev gibi dilciler deyimler üzerine araştırmalar yapmışlardır.

Deyimler, toplumun tarihsel birikimini, geleneklerini, inançlarını ve değerlerini yansıtan dilsel öğelerdir. Bu yönüyle kültürel taşıyıcılık işlevi görürler. Sonuç olarak, deyimler dilin sınırlarını aşarak düşünceyi biçimlendiren, kültürü taşıyan ve iletişimi güçlendiren çok işlevli yapılardır. Deyimlerin rolü ve etkisi; dil, kültür, toplum ve birey arasında kurulan çok katmanlı ilişkinin güçlü bir göstergesidir.

2. Rakamlı Deyimler ve Özellikleri

Dillerin temel kelimeleri arasında sayı isimleri yer almaktadır. Sayılar, hemen hemen dillerin varoluşları ile aynı tarihlere denk gelmektedir. Milletlerin inançlarını, sosyal ve coğrafi çevrelerini, etkileşim hâlinde oldukları kültürleri, tarih sayfalarındaki her olayı yansıtan sayılar, gelenek ve göreneklerin de izlerini taşımaktadır. Bu sebeple denilebilir ki sayı isimleri dillerin millî özelliklerini en iyi yansıtan kelimelerdendir (Şavk, 2013: 52).

İnsanoğlunun hayatında sayılar, önemli bir konumdadır. Bazı sayıların insanlara mutluluk getireceğine, bazı sayıların ise mutsuzluk ve şanssızlık getireceğine inanılır. ‘Sayıların Babası’ olarak kabul edilen Pisagor ‘Dünya sayıların gücü sayesinde yaratıldı’ demiştir (Melenko, 2012:70-77). Bu nedenle pek çok bilim insanları tarafından sayılar sadece matematiksel yönden araştırılmamış, edebiyat, psikoloji, felsefe vb. alanlarda da geniş olarak araştırılmıştır.

Çoğu kültürde, bunun içinde Kırgız ve Türk kültüründe de sayılara özel anlamlar yüklenmiştir. Onların sayılara ilişkin kültür ve inanışları masallarda, deyimlerde, atasözlerinde, destanlarda, hikaye ve efsanelerde görülmektedir.

İnsanların duygu ve düşüncelerinin yansıtılmasında kullanılan göstergelerden birisi de sayılardır. Sayılar milletlerin gelenekleri, görenekleri, kültürü ve dini inanışlarını yansıtmaktadır. Bu nedenle sayılar, Kırgız ve Türk kültüründe önemli bir rol oynamaktadır. Öyle ki, Kırgız ve Türk kültüründe bazı sayılar kutsal bir nitelik taşımaktadır. Sayılar tek başlarına kutlu sayılmazlar; karşıladıkları nesnelere, düşündükleri kavramlarla, yükledikleri inanç unsurlarıyla değer taşırlar (Durbilmez, 2009). Bu nedenle taşıdığı anlamlara göre bazı sayılar ‘kutsal’ olarak kabul edilmektedir.

Örnek olarak, kırk sayısı, Kırgız ve Türk mitoloji ve halk kültüründe kutsal bir sayıdır. Hikaye ve masallarda ‘kırk gün, kırk gece’ düğünler yapılır. Dede Korkut’taki beylerin eşlerinin 40 ince belli kız eşliğinde ava, savaşa gittikleri, yurtlarını korudukları, iş birliği içinde ilaç yaptıkları, hanımlarını korumak için bir plan dahilinde hareket ettikleri anlatılmaktadır (Deveci, 2021). Manas’ın da Kırk Yiğidi vardır. Manas destanında ‘Kırgız, kırk kabileden oluşmuş’ söylemi de vardır. Aynı zamanda Rus bilim insanı Radlof’a göre ‘Kırgız’ adı ‘kırk boy’ anlamına gelmektedir.

Kırk kız adıyla ilgili başka bir rivayet de bulunmaktadır: Han’ın kızı kırk kız arkadaşı ile gezmek için uzaklara gider. Bu sırada düşman saldırır. Düşmanlar, Han’ın ülkesini yerle bir eder ve herkesi öldürür. Obadan sadece geziye giden kırk kız sağ kurtulur. Bu kırk kızdan türeyen boya ise Kırgız adı verilir (Baycigitov, 1985:56).

Kırgız ve Türk kültüründe birisi vefat ettikten sonra kırkı çıkarılır. Çünkü ruhun yaşadığı evi kırk gün sonra terk ettiği inancı vardır. Bu inanış İslam dininde dini bir zorunluluk değildir. Bu İslam dininden ziyade kültürel bir gelenektir ve özellikle Orta Asya, Balkanlar ve Anadolu bölgelerinde yaygındır. Bazı yorumcular bu inanışın Şamanizme dayandığını ifade etmektedir. Ayrıca yeni doğum yapmış bir kadının yanına bir iki kişi hariç kırk gün boyunca kimse girip çıkmaz, çocuğun kırkı çıkarılır.

Kırgızlarda kış mevsiminin en soğuk günleri için 40 çilde, yaz mevsiminin en sıcak günleri için de 40 çilde adı verilir. Halk ağzında kış çilde olarak adlandırılan kışın en soğuk ayı ocak ayna denk gelir. Çildenin nasıl bir soğuk olduğunu ünlü şair Togolok Moldo şöyle ifade eder:

Kış çildenin kırk künü (Kış çildenin kırk günü)

Suuk bolot kün-tünü (Soğuk olur gece gündüz) (İsakov, 2012).

Sayılarla kutsallık kazandıran bir diğer unsur da dinlerdir. Budizm, Hristiyanlık, İslam gibi dinler sayesinde sayılara yüklenen anlamların önemi artmıştır. Hristiyanlarda İncil, Musevilerde Tevrat, Müslümanlarda Kuran gibi kendilerine ait kutsal kitapları bulunmaktadır. Bu kitaplarda yer alan sayılar ise o dinin kabul edilmesiyle birlikte kutsal sayılmaya başlamıştır. Örnek olarak, İslamiyette 1 rakamı Allah’ı temsil etmektedir. Kuran’a göre Allah dünyayı 7 katlı yaratmıştır. Kabe 7 kez tavaf edilir. Hristiyanlıkta ise üçleme olarak bilinen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh vardır.

Hristiyan mezhepleri üçe ayrılmaktadır: Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık. Yahudilikte yedinci gün ilahi dinlenme günüdür. Örneklerden de görüldüğü üzere sayıların anlamlarının genişlemesinde dinlerin de etkisi büyüktür.

Kırk sayısının İslamiyet'in etkisiyle önemi artmıştır. Örnek olarak, Hz.Muhammed (s.a.v) 40 yaşında peygamberlikle görevlendirilmiştir. Bu nedenle olgunluk ve sorumluluk çağı olarak kabul edilir. Bununla birlikte hadiste insanın anne karnındaki yaratılışı, 40 günlük sürelerle anlatılmıştır: 'Sizden birinizin yaratılışı annesinin karnında kırk gün nufte olarak derlenip toparlanır. Sonra aynı süre içerisinde alaka olarak derlenip toparlanır. Sonra aynı süre içerisinde mudğa olarak derlenip toparlanır (Bilgili, 2014).

Yukarıda örneklerden görüldüğü üzere Kırgız ve Türk kültüründe sayıların önemi büyüktür. Sayıların gizemli anlamı, kültürler ve inanç sistemlerinde genellikle sembolik anlamlar taşıyan sayılarla ilgilidir. Sayıların gizemli anlamı hala araştırılmakta ve bunlarla ilgili bilimsel çalışmalar yapılmaktadır.

2.1. Dil ve Kültür Aracısı Olarak Rakamlar

Dil, duygu, düşünce ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü ve çok gelişmiş bir dizgedir (Aksan, 2006). Kültür ise bir toplumun üyeleri tarafından oluşturulan, paylaşılan ve kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, adetler ve diğer tüm yetenek ve alışkanlıklar bütünüdür (Tylor, 1871).

Kültür ve dil iç içedir ve birbirini besler. Dilsiz bir kültürü, kültürsüz ise bir dili düşünmek mümkün değildir. Dil, en etkili kültür aktarıcısıdır. Sözlü ya da yazılı kültür ürünleri dil aracılığıyla nesilden nesle aktarılmış ve geliştirilmiştir. Öyle ki ana dilini öğrenmekte olan bir nesil, sadece ana dilini değil, aynı zamanda atalarından beri gelmekte olan kültürü de öğrenmiş olur. Öylece atalarımızdan beri gelmekte olan toplumun kendine has özellikleri, dil aracılığıyla sözlü ya da yazılı olarak bugünlere ulaşmıştır. Diline gereken önemi vermeyen toplumlar, kültürlerini kaybetmiş, kültürüne sahip çıkamayanlar ise dilini kaybetmiştir. Çünkü milleti millet yapan dili ve kültürüdür. Milletler dili ve kültürü sayesinde varlıklarını sürdürebilir ve gelişebilir. Ancak bir milletin dilinin veya kültürünün var olması yeterli değildir. Onların günlük hayatta kullanılması, değer verilmesi, başka bir deyişle dil ve kültürün canlılığının korunması da önemlidir.

Kültür, birleştirici ve bütünleştiricidir. Kültür, ait olduğu toplumun insanlarını birbirine kenetler (Göçer, 2012).

Dil, kültürün taşıyıcısıdır; dil olmadan kültür oluşmaz. Kültürün temelini dil oluşturmaktadır. Çünkü dil, kültür olarak kabul ettiğimiz birçok öğenin oluşmasını sağladığı gibi birçoğunun da taşıyıcısı durumundadır (Taher Anaam Al-Sharabi, 2023).

Pek çok kültürde belirli sayıların uğurlu ya da uğursuz addedilmesi, sayılarla oluşturulan deyimlerin kuşaktan kuşağa aktarılması, sayıların kültürel temsil gücünün bir göstergesidir. Sayı temelli deyimler, hem anlatı zenginliğini hem de kültürel derinliği ortaya koyar. Sayılar, aynı zamanda kültürlerarası karşılaştırmalar yapılmasında da işlevseldir. Farklı toplumlarda aynı sayının farklı anlamlara gelmesi, kültürel bakış açılarını ve sembolik değer sistemlerini açığa çıkarır.

Görüldüğü gibi dil ve kültür bir bütünün ayrılmaz bir parçasıdır. İkisini birbirinden ayrı olarak düşünmek pek mümkün değildir. Örnek olarak, dil bir ağaç, kültür ise o ağacın köküdür. Kökü olmadan bir ağaç yaşayamaz, ağaç olmadan ise kökü çiçek açmaz (Göçer, 2012).

Dil ve kültür arasında ayrılmaz bir ilişki vardır. Dil, kültürde filizlenerek gelişmekte ve kültürü yansıtmaktadır. Bu fikir, XX.yy.'ın 90'lı yıllarında dilbilimin özgün bir alanı olarak kabul edilen kültürdilbilimin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Teliya, 1999).

'Kültürdilbilim' terimi V.N.Teliya'nın başında bulunduğu Deyimler Ekolü'nün çalışmalarında, Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.Vorobyev, V.Şaklein, V.A. Maslova'nın ve diğer araştırmacıların çalışmalarıyla gelişmiştir. İnsanın öz bilincinin doğayla, toplumla, tarihle, sanatla ve diğer sosyo-kültürel unsurlarla etkileşimini inceleyen kültürbilimden ve dilde, dil dünya görüşünün zihinsel modelleri biçiminde dile yansıyan, dile yerleşen dünya bakışını araştıran dilbilimden farklı olarak, kültürdilbilimin araştırma alanı, diyalog ve etkileşim içerisinde olan dil ve kültürdür.

Kültürdilbilim, dili bir kültür olgusu olarak incelemektedir. Bu tür yaklaşımda dünya, milli dil paradigmasından görülebilmekte ve bu dünya bakışında dil, milli mentalitenin yansıtıcısı olarak ortaya çıkmaktadır. Geleneksel dilbilim yöntemi, dilin ve kültürün etkileşim sorunları kültürle ilgili bazı düşüncelerden yararlanarak çözmeye çalışırken, kültürdilbilim, kültürün dil birimlerinde nasıl korunduğunu ve aktarıldığını incelemektedir (Maslova, 2001; Maslova, 1997).

Sonuç olarak, dil ve kültür birbirini besleyen, şekillendiren ve sürekli etkileşim içinde olan iki temel unsurdur. Bu iki olgu arasındaki ilişki, toplumların nasıl bir arada yaşadığını anlamamızda yardımcı olur. Dil ve kültür arasındaki bu karşılıklı ilişkiyi anlamak, toplumsal bağların ve kimliklerin derinliklerine inmeyi mümkün kılar. Rakamlar ise, yalnızca matematiksel sistemin bir parçası değil, aynı zamanda kültürel değerlerin, tarihsel anlatıların ve toplumsal zihniyetin dilsel düzlemdeki temsilcileridir. Bu yönüyle rakamlar, dil ve kültür arasında aracılık eden önemli birer göstergedir ve kültürel söylemlerin çözümlemesinde dikkate değer bir inceleme alanı sunar.

2.2. Kırgız ve Türk Kültüründe Rakamların Anlamları

Sayılar, ilk insandan günümüze gelen ve yaptığı bu yolculuk süresince bir takım evrimlere uğrayan, oldukça basit görülen anlamlarının ardında oldukça derin bir dünyanın olduğu, nesilden nesile aktarılan bir sistemler bütünüdür (Özarlan, Salkynbaev, Dossymbetova, 2014:164).

Günümüzde rakamları niceliksel yönden değerlendirmek yeterli değildir. Bazı rakamlar, gündelik hayatta işlek olarak kullanılıp kendi anlamı dışına çıkarak yeni anlamlar kazanabilmektedir. Öylece rakamların kazandığı nitel anlamlar, kültürün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Rakamlar, Türk dillerinin çoğunda, bunların içinde Kırgızca ve Türkçede, fonetik farklılıkları dışında hem kullanım hem de anlam bakımından ortaklık göstermektedir. Başka dillerde de olduğu gibi Kırgızca ve Türkçede de sayıların özel anlamları bulunmaktadır ve bu sayılar söz varlığında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca sayılarla alakalı masal, hikaye ve halk inanışları oldukça fazladır (Özarlan, Salkynbaev, Dossymbetova, 2014:164). Bu sayıların başında 1, 3, 7, 9, 40 vb. sayılar gelmektedir.

Kırgız kültüründe 'yedi' sayısını inceleyecek olursak, çok anlamlı ve işlek olduğuna tanık oluruz. Örnek olarak, Kırgızlarda 'yedi ata' kavramı bulunmaktadır. Kırgız kültüründe yedi ata olarak bilinen yedi nesil adları şu şekilde sıralanır: 1. Ata, 2. Çon Ata, 3. Baba, 4. Buba, 5. Kuba, 6. Coto, 7.Cete. Yedi atayı bilme geleneği, yalnızca boy, soy arasındaki ilişkileri düzenlemekle kalmayıp, aynı zamanda akrabalar arasında gerçekleşmesi muhtemel evliliklere karşı bir tedbirdir. Kırgızlar 'Yedi atasını bilmeyen, köledir (Жети атасын билбеген-кул)' diyerek yedi atayı

bilmenin gerekliliğini vurgulamışlardır. Hatta sağlıklı nesillerinin devamı için baba tarafından yedi kuşağa kadar akraba çocuklarının evlenmesi yasaklanmıştır. Ayrıca Kırgızlar çocukluktan itibaren yedi ata ve yedinci nesle kadar saymayı öğrenmektedirler. Yedi nesil şu şekilde sıralanmıştır: 1. Bala, 2. Nebere, 3. Çöbörö, 4. Kıbıra, 5. Tıbıra, 6. Çüpürö, 7. Örkön.

Bunun dışında büyük ayı yıldızlarına Kırgızlar ‘Cetigen’ derler. Eskiden yolunu kaybetmiş insanlar bu ‘Cetigen’ yıldızına bakarak yolunu bulmuşlardır. Kırgız kültüründe yuvarlak şekilde pişirilip dağıtılan yedi ekmek, herhangi bir kötü olay olduğunda iyilikle sonuçlanması dileğiyle veya birisi hastalandığında iyileşsin diye iyi niyetle günümüzde de yapılmaktadır. Ayrıca Kırgızlar ‘Ceti tokoç bışırsan, ceti atana soobu tiyet (Yedi ekmek pişirirsen yedi atan sevap kazanır)’ derler (Akmataliev, 1998).

Yedi rakamı Manas Destanı’nda da yer almaktadır. Er Kıyazla Külçoro yedi gün savaşır. Yiyecek aramaya çıkan Kanıkey kaynanası Çıyrdı’ya ‘Yedi gün gelmezsem ölümümü bekle’ der. Bunun dışında Er Töştük’ün yerin altında yedi yıl kalması, Burulça’nın Almambet’i ‘Ben seni yedi sene beklerim’ demesi gibi örnekleri gösterebiliriz (Radlof, 1976: 202:205).

Yedi katlı gökyüzü (жети кабат асман), yedi katlı yer (жети кабат жер), yedi başlı ejderha (жети баштуу желмогуз), Manas’ın Yedi Öğüdü (Манастын жети осуяты) gibi örnekler bakarsak, yedi sayısının Kırgız kültüründe önemli yere sahip olduğunu görürüz.

Yukarıda belirtilen örnekler yedi rakamının Kırgız kültüründe kutsallığını gözler önüne sermektedir.

Türk kültüründe sayılara yüklenen anlamlar dini inanmalardan kaynaklanmakla beraber İslamiyet öncesi yaşantıdan da izler taşımaktadır. Buna göre geleneksel kültürde sayılar üzerine kurulan inançların kaynakları hem İslam dinine, hem de Orta Asya yaşayışına ve Şamanizme dayanmaktadır (Coşar, 2011:116). Örnek olarak, yedi sayısının Anadolu’da kutsal ve uğurlu sayılan çok sayıda kullanış şekilleri vardır: yedi çoban, yedi minare, yedi oğul, yedi gün, yedi gece, yedi göller, yedi öğüt, yedi gezegen vb. (Yüksel, 1980:18-21).

Kırgız ve Türk kültürüne rakamlar, sadece sayısal değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda gizemli anlamlar içerir. Rakamlar, günlük yaşamdan ritüellere, inanışlardan deyim ve atasözlerine kadar pek çok alanda, kültürel kimliği güçlendiren önemli bir rol oynar. Bu nedenle, rakamların kültürel anlamlarını anlamak, bir toplumun dünya görüşünü ve değerler sistemini daha iyi kavramamıza olanak tanır.

3. Kırgızca ve Türkçede Rakamlı Deyimler

Toplumların milli dünya görüşü, inançları, karakterleri, mitolojik düşünce yapıları, gündelik yaşam biçimleri, maddi ve manevi değerleri, kısacası kültürle ilintili olan her kavram deyimlerde yansımaları bulur (Teliya, 1996: 214-215). Sayılar da kültürün en iyi taşıyıcısı olduğundan deyimlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimler ise iki kültürün düşünce yapısını, toplumsal değerlerini yansıtan dil unsurlarıdır. Ortak tarih ve Türk dillerinin benzerliği sebebiyle bazı deyimlerin anlamları ve kullanım alanları örtüşmektedir. Ayrıca aynı dil ailesine mensup Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimlerde sembolik benzerlikler bulunmaktadır. Aynı zamanda benzerlikleri dışında farklılıklar da dikkati çekmektedir. Örnek olarak, Kırgızca ‘Жети өлчөп бир кес (Ceti ölçöp bir kes)’ deyimini bir karar vermeden önce dikkatlice düşünülmesi gerektiği anlamında kullanılır. Türkçe ise ‘Kırk düşünüp bir konuş’ deyimini aynı anlamda kullanılmaktadır. Kırgızca ‘Kırk kırduu’ deyimini

elinden her iş gelen birisi anlamındadır. Türkçede ise ‘On parmağında on marifet’ deyimini aynı anlamda kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere anlam bakımından benzer, ancak iki kültürde farklı rakam kullanılmıştır.

Hem Türkçe ‘Yedi kat yerin altı /yedi kat gök’, hem Kırgızca ‘Жети кабат жер / жети кабат асман’ deyimleri her iki lehçede sonsuz derinlik ya da yükseklik anlamındadır ve her ikisinde de aynı rakam kullanılmıştır.

Örneğin, kırk rakamı hem Türkçe hem de Kırgızca’da uzun süreçleri, emekleri veya önemli olayları betimlemek için kullanılmaktadır. Manas Destanı’nda кырк чоро (Kırk Çoro) Türk mitolojisinde kırk yiğit ile örtüşmektedir. Aynı zamanda her iki kültürde bayram, düğün gibi etkinlikler kırk gün, kırk gece sürmüştür.

Üç rakamı ile ilgili deyimler ise her iki kültürde geçiciliği anlatmaktadır. Örneğin, Türkçe ‘Üç günlük dünya’ Kırgızca ‘Үч күндүк өмүр’ deyimini hayatın geçici ve kısa olduğunu ifade etmektedir.

Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimler, her iki kültürün düşünsel yapısını, değerlerini ve günlük yaşamını yansıtan önemli dilsel miraslardır. Bu deyimler, sayıların sembolik anlamları aracılığıyla, kültürel bağlamı zenginleştirir ve dilin estetik gücünü artırır.

Kırgızcada üç rakamı ile ilgili 5, yedi rakamı ile ilgili 13, kırk rakamı ile ilgili 6 deyim; Türkçe ise üç rakamı ile ilgili 6, yedi rakamı ile ilgili 8, kırk rakamı ile ilgili 19 deyim tespit edilmiş ve incelenmiştir. Ancak bazı rakamlarla ilgili deyimlerin sayıca az ya da fazla olması nedeniyle her bir rakam için beşer deyim seçilerek sayısal denge sağlanmıştır.

3.1. Rakamlarla İlgili Kırgızca Deyimler

3.1.1. Üç Rakamıyla İlgili Kırgızca Deyimler

Kırgız kültüründe üç rakamı, günlük yaşamdan dini inançlara, halk anlatılarından törenlere kadar pek çok alanda derin sembolik anlamlar taşır.

Kırgız kültüründe sembolik anlamlar taşıyan 3 rakamı deyimlerde de kullanılmaktadır. Kırgızca üç rakamını içeren deyimler aşağıda verilmiştir:

Tablo 1.

Deyim	Anlamı	Türkçe Karşılığı veya Açıklaması	Kültürel Bağlam
Үч уктаса түшүнө кирбеген (Üç uktasa түшүнө кирбеген)	Birden, aniden, şaşılacak durum	Rüyasında bile görememek	Kültürel-Mecazi
Үч күндүк өмүр (Üç күндүк өмүр)	Hayatın kısa ve geçici olduğunu ifade eder	Üç günlük dünya	Kültürel-Dini
Үч көчкөн журттай көңүлү калуу (Üç көчкөн журттай көңүлү калуу)	Hayal kırıklığına uğramak, noşnutsuz olmak, nefret etmeye başlamak.		Tarihi-Etnik
Үч көчкөндөй болуу (Üç көчкөндөй болуу)	Hayal kırıklığına uğramak, noşnutsuz olmak, nefret etmeye		Tarihi-Etnik

	başlamak.		
Үйдүн ичин үч көтөрүү (Üydün için üç kötörüü)	Gürültü yapmak, düzensiz bir durumda olmak	Evin altını üstüne getirmek	Kültürel- Mecazi

Kırgız kültüründe üç rakamı hem sembolik hem işlevsel bir rakam olarak, toplumsal hafızada güçlü bir yer edinmiştir. Üç rakamı deyimlerde kullanıldığında ise genellikle nicel anlamı kaybolmaktadır. Örnek olarak, ‘Üç uktasa tüşünö kirbegen’ (Rüyasında bile görememek), ‘Üç köçkөн curtтай көнүлү kaluu’, ‘Üç köçкөндөй boluu’, ‘Üydün için üç kötörüü’ gibi deyimler mecaz anlamında kullanılmış, başka bir deyişle olayların üç kere tekrarlandığını değil, abartıyı ifade etmek için kullanılmıştır.

Kırgızca üç rakamı ile ilgili ‘Үч күндүк өмүр’ (Üç günlük ömür) deyimini hayatın geçici ve kısa olduğunu ifade etmektedir. Türkçe ‘Üç günlük dünya’, ‘Üç günlük ömür’ deyimleriyle eş değerdir.

‘Üç köçкөн curtтай көнүлү kaluu’, ‘Üç köçкөндөй boluu’ deyimleri etnik anlam taşımaktadır. Göçebe yaşam tarzına dayalı eski Kırgız toplumsal yapısını yansıtmaktadır. Göçebe yaşamla doğrudan ilgili olup Kırgız yaşam tarzından izler taşımaktadır.

3.1.2. Yedi Rakamıyla İlgili Kırgızca Deyimler

Yedi, günlük yaşamda ve halk arasında önemli bir yere sahiptir; birçok deyim, atasözü ve halk inancı yedi rakamını içerir. Bu rakamın deyimlerdeki kullanımı, Kırgız halkının dünya görüşünü, değerlerini ve manevi inanışlarını yansıtır.

Kırgızca yedi rakamı içeren deyimler, hem kültürel hem de dini açıdan büyük öneme sahiptir. Aşağıda Kırgızca yedi rakamı ile ilgili deyimler sıralanmış ve bu deyimlerin kültürel bağlamı analiz edilmiştir:

Tablo 2.

Deyim	Anlamı	Türkçe Karşılığı veya Açıklaması	Kültürel Bağlam
Жети ата (Ceti ata)	Kırgızların geleneksel akrabalık anlayışında yedi ata (yedi kuşak) bir şecere sistemidir.		Tarihi-Etnik
Жети атасын калтырбоо (Ceti atasın kaltırboo)	Küfür etmek, namusuna dokunmak		Kültürel- Mecazi
Жети атасын таанытуу (Ceti atasın taantuu)	Aklı başına gelmesi için cezalandırmak		Kültürel- Mecazi
Жети өмүрү жерге кирүү (Ceti ömürü cerge kirüü)	Fazlasıyla utanmak, mahcup olmak	Yedi kat yerin dibine geçmek	Kültürel- Mecazi
Жети сан (Ceti san)	Hepsi, tümü	Yedi cihan, Yedi düvel	Kültürel- Mecazi

Kırgızca ‘yedi’ rakamını içeren 13 deyimden 5’i ‘ceti ata’ (yedi ata) ile ilgili olması Kırgız kültüründe ‘ceti atanın’ ne kadar önemli olduğunun bir kanıtıdır. Örnek olarak, Kırgız toplumunda küfür etti denmez ‘Ceti atasın kalırbadı’ (Yedi atasına kadar küfür etti) denir, cezalandırdı, aklını başına getirdi denmez ‘Ceti atasın taanttı’, ‘Ceti atasın közünö körgözdü’ denir. Kırgızların geleneksel akrabalık anlayışında yedi ata (yedi kuşak) bir şecere sistemidir. Kırgız kültüründe yedi kuşağa dahil olan insanlar yakın akraba olarak kabul edilir ve bu yedi kuşağın kendi aralarında evlilik yapması yasaktır. Yedi atayı bilme geleneği, yalnızca boy/soy arasındaki ilişkileri düzenlemekle kalmayıp, aynı zamanda akrabalar arasında gerçekleşmesi muhtemel evliliklere karşı bir tedbirdir. Kırgızların arasında akraba evliliği önlemek için yedi kuşak boyunca kan bağına dikkat edilir. Göçebe Kırgızlarda soyun takibi çok önemlidir. Bu kural, toplumsal düzeni, kan bağına sadık ve aile yapısını korumaya yöneliktir. Bu nedenle etnik ve kültürel anlamı derindir. Ayrıca eski Kırgız yaşam tarzı ile doğrudan bağlantılıdır.

3.1.3. Kırk Rakamıyla İlgili Kırgızca Deyimler

Kırk sayısı, Kırgız kültüründe önemli bir yere sahiptir. Hem Kırgız halkının mitolojik öğeleri, hem de İslam inancı, kırk sayısının özel bir yere sahip olduğunu gösterir.

Kırgızca kırk rakamı ile ilgili deyimler aşağıda verilmiştir:

Tablo 3.

Deyim	Anlamı	Türkçe Karşılığı veya Açıklaması	Kültürel Bağlam
Кырк жылкы (Kırk cilkı)	Yeni doğan çocuğun kız olduğunu müjdelemek için kullanılır		Kültürel-Mecazi
Кырк кырдуу (Kırk kırдуу)	Marifetli, akıllı, her işi bilen	On parmağında on marifet (veya hüner)	Kültürel-Mecazi
Кыркын берүү (Kırkın berüü)	Cenazenin gömülmesinden sonraki kırkıncı gün ‘kırk mevlidinin’ okutulması	Kırkı çıkmak	Kültürel-Dini
Кырк көйнөк (Kırk köynök)	Yeni doğan bebek kırk günlük olduğunda giyilen elbises		Kültürel-Etnik
Кырк өрдөгүн учуруу (Kırk ördögün uçuruu)	Yalan söylemek, abartarak konuşmak		Kültürel-Mecazi

Kırgız kültüründe ‘kırk’ rakamı genellikle ‘kırkı çıkmak’ ifadesiyle ilişkilendirilmektedir. Bu durum ‘kırk’ rakamını içeren deyimlere de yansımıştır. Örnek olarak, ‘Kırk köynök’, ‘Kırkın berüü’ deyimlerini gösterebiliriz. Hem doğum, hem ölüm sonrası uygulamalarda ‘kırkıncı gün’ önemlidir. ‘Kırkı çıkmak’ geleneği günümüzde İslami bir uygulama olarak algılsa da, kökeni aslında İslam öncesi Türk geleneklerine ve halk inanışlarına (Şamanizm) dayanmaktadır. Ancak zamanla bu gelenek İslam kültürüyle örtüşerek sürmüştür.

Bunun dışında deyimlerde ‘kırk’ rakamının ‘çokluk’ anlamında mecaz olarak kullanılmıştır. Bu kullanım, bir şeyin ya da bir olayın sayısının fazla olduğunu vurgulamak için tercih edilmiştir. Örneğin, ‘Kırk kırduu’ deyimini birisinin kırk türlü iş yapabildiğini değil çok işi yapabildiğini; ‘Kırk sırk’ deyimini kıyafetin kırk yerinden değil pek çok yerinden yamalı olduğunu; ‘Kırk ördüğün uçuruu’ deyimini abartarak yalan söyleyen birisini ifade etmektedir.

3.2. Rakamlarla İlgili Türkçe Deyimler

3.2.1. Üç Rakamıyla İlgili Türkçe Deyimler

Türk kültüründe üç sayısı dini inanç ve gelenekler bağlamında son derece önemlidir. Örneğin dini ayinlerde, törenlerde pek çok eylem üç kez tekrarlanır. Aynı zamanda masalarda kullanılan ‘üç gün üç gece, gökten üç elma düştü, padişahın üç oğlu, üç zaman sonra’ vb. ifadeler Türk kültüründe üç sayısının değerini göstermektedir. Eski Türk efsanelerinde üç sayısına çeşitli motiflerde rastlanmaktadır. Türklere göre insan, evrenin üç önemli varlığından biri olarak kabul edilir. Türk mitolojisinde de ilahlar Gök tanrı, Yer Sular ve Yağz Yer olmak üzere üçe ayrılır (Yardımcı, 1998:637).

Türk kültüründe önemli bir yer tutan üç rakamı, deyimlerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Türkçe içinde üç rakamı bulunan deyimler aşağıda incelenmiştir:

Tablo 4.

Deyim	Anlamı	Kırgızca Karşılığı veya Açıklaması	Kültürel Bağlam
Üç aşağı beş yukarı	Yaklaşık olarak, az bir farkla		Kültürel-Mecazi
Üç günlük ömür	Ömrüm kısalığını anlatan bir söz	Üç gündük ömür	Kültürel-Dini
Üç maynunu oynamak	Gördüğü veya duyduğu bir olay hakkında görmemiş, duymamış gibi davranmak ve bu konuda konuşmamak		Kültürel-Mecazi
Üç nalla bir ata kaldı	Eline önemsiz bir imkan geçtiğinde büyük işlerin düşüne kapılanlar için söylenen bir söz.		Kültürel-Mecazi
Üç buçuk atmak	Çok korkmak		Kültürel-Mecazi

Türkçe deyimlerde ‘üç’ rakamı, belirsizliği, geçiciliği ve tahmini değerleri ifade eden işlevsel bir öge olarak karşımıza çıkar. Örnek olarak, ‘Üç aşağı beş yukarı’, ‘Üç aşağı beş yukarı dolaşmak’ deyimini belirsizliği ifade etmektedir. Buradaki ‘üç’ ve ‘beş’ sayıları tam anlamı değil, yaklaşık olmayı simgeler. ‘Üç günlük dünya’, ‘Üç günlük ömür’ deyimini ise dünyanın kısa ve geçici olduğu anlamındadır. Bu ifade, genellikle maddi arzuların ve geçici heveslerin anlamsızlığını dile getirmek için kullanılır.

3.2.2. Yedi Rakamıyla İlgili Türkçe Deyimler

Kaynakların verdiği bilgiye göre yedi, dünya kurulduğundan beri insanlığı kendisine hayran bırakmış bir sayıdır (Keleş, 2019: 572). Türk topluluklarının inançlarında ve günlük yaşamında sıkça rastlanan yedi sayısı, kutsallık, bolluk ve bereket gibi anlamlarla ilişkilendirilir.

Türkçe içinde yedi rakamı bulunan deyimler aşağıda verilmiştir:

Tablo 5.

Deyim	Anlamı	Kırgızca Karşılığı veya Açıklaması	Kültürel Bağlam
Yedi iklim dört bucak	Her yer, bütün dünya		Kültürel-Mecazi
Yedi kat yerin dibine geçmek	a.Çok güçlü olarak yere çakılmak b.Fazlasıyla utanmak, mahcup olmak.	Ceti omurtkası cerge kirüü; Ceti ömürü cerge kirüü	Kültürel-Mecazi
Yedi kat gök / Yedi kat yerin altı	Sonsuzluk	Ceti kabat asman/Ceti kabat cer	Kültürel-Dini
Yedi cihan	Tüm dünya	Ceti san	Kültürel Mecazi
Yedisinde neyse yetmişinde de odur	İnsan karakterinin çocukluktan yaşlılığa kadar pek değişmediğini ifade eder.		Kültürel

Türkçe deyimlerde ‘yedi’ rakamını içeren deyimlerin gerçek anlamından ziyade daha çok çokluğu ve sınırsızlığı simgelediği dikkatimizi çekmiştir. Örnek olarak, ‘Yedi kat gök’, ‘Yedi düvel’, ‘Yedi cihan’, ‘Yedi iklim dört bucak’, ‘Yedi kat yerin altı’ gibi deyimleri gösterebiliriz. ‘Yedi kat gök’, ‘Yedi kat yerin altı’ anlayışı, hem İslamiyet öncesi kültürde hem de İslam’da yer alan kadim bir motiftir. Ancak İslamiyet’in gelmesiyle anlamı genişlemiş ve yeniden yapılandırılmıştır.

3.2.3. Kırk Rakamıyla İlgili Türkçe Deyimler

Kırk sayısı yüklendiği anlamlar bakımından dikkat çekicidir. Orta Doğu’da ve Türkiye’de yaygın bir şekilde kullanılan kırk sayısı, büyük sayılar arasında en büyüleyici sayı olarak ifade edilmiştir. Toplumun duygu ve düşüncelerini, inanışlarını gelenek ve göreneklerini, dünya görüşlerini yansıtan deyim, atasözü, mitoloji, efsane, destan, masal, halk hikayesi ve halk şiiri gibi kültürel değerlerde kırk sayısının sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz.

Türkçe kırk rakamı ile ilgili deyimler aşağıda verilmiştir:

Tablo 6.

Deyim	Anlamı	Kırgızca Karşılığı veya Açıklaması	Kültürel Bağlam
Kırk basmak	Doğum yapmış annenin ve		Kültürel-

	bebeğin kırk gün dolmadan dışarı çıkarılmasının tehlikeli olacağını geleneksel olarak kabul etmek.		
Kırk dereden su getirmek	Birini ikna etmek için birçok sebep ileri sürmek, dil dökmek		Kültürel-Mecazi
Kırkı çıkmak	Doğumdan veya ölümden sonra kırk gün geçmek	Kırkı çığıuu	Kültürel-Dini
Kırkından sonra azmak	Yaşlandıktan sonra yaşına uymayan davranışlarda bulunmak		Kültürel-Mecazi
Kılı kırk yarmak	Titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek, önemle üstünde durmak		Kültürel-Mecazi

‘Kırk’ rakamı hem İslamiyet’te hem Türk halk kültürü ve mitolojisinde önemli bir yer tutar. Bu durum, deyimlerdeki kullanımına da doğrudan yansımıştır. ‘Kırk’ genellikle ‘çokluk’ ve ‘olgunlaşma’ anlamına gelir; gerçek bir sayısal değeri her zaman ifade etmez. Örnek olarak ‘Kırkından sonra saz çalmak’, ‘Kırkından sonra saza başlayan kıyamette çalar’, ‘Kırkından sonra azmak’, ‘Kırkından sonra azanı teneshir paklar’, ‘Kırkından sonra at olup da kuyruk mu sallayacak’ gibi deyimler ‘olgunlaşma’ anlamındadır. Başka bir deyişle ‘kırk’ bir sürecin tamamlandığını, kişinin olgunlaştığını ve yeni bir boyuta geçtiğini temsil etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Kırgızca ve Türkçe 3, 7, 40 rakamları içeren deyimler üzerinden iki dilin kültürel kodları ele alınmıştır. Çalışmanın temel amacı, bu iki dilin ait olduğu toplumların dünya görüşünü, inançlarını ve tarihsel birikimlerini rakamlı deyimler aracılığıyla ortaya koymaktır.

Kırgızca ve Türkçede 3, 7, 40 rakamlarının sıkça kullanıldığı ve bu rakamların her iki kültürde önemli sembolik anlamlar taşıdığı tespit edilmiştir. Örnek olarak, Kırgızca ‘Ceti kabat cer/ Ceti kabat kök’ deyimini ile Türkçe ‘Yedi kat gök / Yedi kat yerin altı’ (sonsuzluğu ifade etmektedir); Kırgızca ‘Ceti omurtkası cerge kirüü’ veya ‘Ceti ömürü cerge kirüü’ deyimini ile Türkçe ‘Yedi kat yerin dibine girmek’ deyimini çok utanmak anlamında kullanılmaktadır. Bu durum, Kırgız ve Türk halkları arasında tarihsel ve kültürel bir ortak mirasın varlığına işaret etmektedir.

Kırgızca ‘Üç күндүк өмүр’, Türkçe ‘Üç günlük dünya’ veya ‘Üç günlük ömür’(dünyanın geçici olduğunu ifade etmektedir) deyimini aynı anlamdadır ve her iki dilde aynı rakam kullanılmış olup bu deyimlerde İslami dünya görüşünün etkisi açıkça görülmektedir. ‘Üç gün’ burada bir mecazdır; ömrün geçici olduğunu vurgulamaktadır.

Rakamlar, Türk dillerinin çoğunda, bunların içinde Kırgızca ve Türkçede, fonetik farklılıkları dışında hem kullanım hem de anlam bakımından ortaklık göstermektedir. Araştırma sürecinde, her iki dildeki rakamlı deyimlerin ortak yönleri olduğu kadar, farklılıkları da içerdiği görülmüştür. Örnek olarak, hem Kırgızca hem Türkçede aynı anlamda kullanılan, ancak iki farklı

rakam kullanılan deyimleri gösterebiliriz. Kırgızca ‘Kırk kırduu’ deyimini Türkçe ‘On parmağında on marifet’ deyimini ile eş değerdir. Her iki deyim de elinden her iş gelen, çok becerikli birisini ifade etmek için kullanılmaktadır. Kırgızca ‘Жети өлчөп бир кес (Ceti ölçöp bir kes)’ deyimini bir karar vermeden önce dikkatlice düşünülmesi gerektiği anlamında kullanılır. Türkçe ise ‘Kırk düşünüp bir konuş’ deyimini aynı anlamda kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere anlam bakımından benzer, ancak iki kültürde farklı rakam kullanılmıştır.

Schimmel, Müslüman folklorunun baştan sona kırk rakamı etrafında şekillenen unsurlarla dolu olduğunu belirtir. Ona göre, 40 sütunlu saraylar, 40 atlı kahramanlar, masalarda bir defada 40 erkek ya da 40 kız çocuk doğuran anneler, 40 macera veya sınavdan geçen kahramanlar, 40 düşman öldüren ya da 40 hazine bulan figürler bu anlayışın somut örnekleridir. Schimmel, bütün bu unsurlar üzerinden kırk sayısının Müslüman halk kültüründeki önemine dikkat çeker (Schimmel, 2000: 268-269).

Ayrıca Kırgız ve Türk kültürüne Şamanizm’in de etkisinin büyük olduğunu deyimlerden görebiliriz. Örnek olarak, çocuk doğduğunda kırkının çıkarılması ya da birisi öldüğünde kırkının çıkarılması adetini gösterebiliriz. Kırgızca ‘Kırkı çıguu’, ‘Kırkın çıgaruu’, Türkçe ise ‘Kırkı çıkmak’ deyimleri doğumdan veya ölümden sonra kırk gün geçmesi anlamındadır. Bebeğin ve annenin kırkları; genellikle mahalle ebesi, yaşlı bir kadın, anne ya da kayınvalide tarafından çıkarılır. ‘Kırk çıkarma’ eyleminin gerçekleşmesiyle aile üyeleri rahatlar. Artık anne yalnız kalabilir, rahatça uyuyabilir, bebeğiyle birlikte gezmeye çıkabilir (Karakaş, 2013:69). Kırgızca ‘Kırk köynök’ deyimini yeni doğmuş olan bebeklere kırk gün dolduğunda giydirilen bebek giysisini ifade etmektedir. Bebek kırk günün doldurduğunda kırk kaşık suyla yıkayıp, kırk kuraktuu (kırk çeşit kumaştan birleştirilerek dikilmiş) gömleği giydirme adedi bugünlerde kullanılmaktadır (Mambetkaliyev:2016).

Kırgızcada üç rakamı ile ilgili 5, yedi rakamı ile ilgili 13, kırk rakamı ile ilgili 6 deyim, Türkçe ise üç rakamı ile ilgili 6, yedi rakamı ile ilgili 8, kırk rakamı ile ilgili 19 deyim tespit edilmiş ve incelenmiştir. Kırgızca ve Türkçe deyim bakımından zengin olduğu için deyimlerin sayısını kesin olarak belirtmek zordur. Çünkü deyimler sözlüğünde yer almayan, sadece halk ağzında konuşulan deyimler de vardır. Bu çalışmamızda sadece deyimler sözlüğünde yer alan, tespit edebildiğimiz rakamlı deyimler incelenmiştir.

Araştırma sırasında elde edilen veriler, Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimlerin nesilden nesile aktarılan deneyimlerin taşıyıcısı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Kırgızca ve Türkçe rakamlı deyimler, anlatım gücünü arttıran, kültürel kodları barındıran ve toplumsal hafızayı canlı tutan yapılardır.

Sonuç olarak, Türkçe ve Kırgızca rakamların incelenmesi, sadece dilbilimsel bir analiz değil, aynı zamanda iki toplumun düşünce dünyasına açılan bir kapıdır. Bu çalışma, rakamların dil ve kültür arasındaki derin ilişkiyi anlamada önemli bir adım olmuş ve gelecekte yapılacak daha kapsamlı karşılaştırmalı çalışmalar için bir temel teşkil etmiştir. Bu tür çalışmalar, hem kültürel mirasın korunmasına katkı sağlar hem de iki halkın birbirini daha iyi anlamasına zemin hazırlar. Gelecek çalışmalarda, bu işlevin farklı sayılarla nasıl ortaya çıktığı incelenebilir. Ayrıca, rakamların tarihsel, dini ve mitolojik arka planı da dikkate alınarak çok disiplinli yaklaşımlarla daha kapsamlı analizler yapılması önerilmektedir.

Kaynakça:

1. Akmataliev, A. (1998). Baldar Folkloru. Bişkek. Şam Yayınevi.
2. Aksan, D. (2006). Türkçenin Zenginlikleri, İncelikleri. Bilgi Yayınevi.
3. Aksan, D. (2009). Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. Türk Dili Kurumu Yayınları.
4. Aksoy, Ö, A. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İnkılap.
5. Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., Selçuk, B, K., Eşkenov, D. (2023). Kırgızca-Türkçe Deyimler Sözlüğü. Ankara.
6. Baycigitov, K. (1985). Kırgız Mifleri, Ulamıştarı cana Legendaları. Frunze.
7. Bilgili, İ. (2014). İslam Hukukunda Cenin Hakkı ve Onuruyla İlgili Hükümler. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi.
8. Coşar, M. (2011). Alevi-Bektaşî Kültüründe Sayılara Yüklenen Terim Değer. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.
9. Çelik Şavk, Ü. (2013). Manas ve Maaday-Kara'da Sayılar. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi.
10. Çelik. (2017). Türkiye Türkçesinde duyu organlarıyla kurulan deyimler. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 72-79.
11. Deveci, Ü. (2021). Dede Korkut'un Kırk İnce Belli Kızlarından Bacıyan-I Rum Teşkilatında
12. Sosyal Örgütlenmenin İzleri. DEUIFD Türk Kültürünü Mayalayanlar Özel Sayısı.
13. Durbilmez, B. (2009). Türk Kültüründe ve Fütüvvet-Nameelerde Dört Sayısı. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Vali Araştırma Dergisi. 52.sayı.
14. Göçer, A. (2012). Dil-Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
15. Gönen, S. (2008). Deyimlere Şekil Açısından Bir Yaklaşım Örneği. Selçuk Üniversitesi. Edebiyat Dergisi.
16. İsakov, B. (2012). Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı. Akademik Bakış.
17. Karakaş, R. (2013). Diyarbakır'da 'Kırklı' Kavramı ve 'Kırk Çıkarma' Etrafında Oluşan İnanış ve Uygulamalar
18. Keleş, R. (2019). Ahmed Yesevi'nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. İstanbul.
19. Mambetkaliyev, S. (2016) Şamanizm ve Çocuk Folkloru. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
20. Maslova, V, A. (1997). Vvedeniye v Lingvokulturologiyu. Naslediye.
21. Maslova, V, A. (2001). Lingvokulturologiya: učeбноe posobiye dlya studentov vıssih učebnih zavedeniye. Moskova.
22. Melenko, S, G. (2012). Number as a Fundamental Principle of Philosophical and Law Views of Pythagoros of Samos. European Applied Sciences.
23. Odokozova, S, A. (2017). Söz östürüüdüğü frazeologizmderdin maanisi. Daimi ve Uzaktan Eğitim Enstitüsü.
24. Osmonova, C., Konkobaev, K., Caparov, Ş. (2001). Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları. Bişkek.
25. Özarslan, Salkynbaev, Dossymbekova. (2014). Şark Dünya Görüşüne göre Kutsal Sayıların Oluşumu. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.

26. Radlof, W. (1976). Sibirya'dan (Seçmeler). Çeviren Ahmet Temir. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi. 1.Baskı.
27. Schimmel, A. (2000). Sayıların Gizemi. Kabalcı Yayınevi. İstanbul.
28. Taher Anaam Al Sharabi, T.A. (2023). Karşılaştırmalı Bir Bakış Açısıyla Dil Öğretiminde Kültür Aktarımı (Türkçe-Arapça Örneğinde).
29. Teliya V, N. (1996). Russkaya frazeologiya: semantiçeskiy, pragmatiçeskiy i lingvokulturoloğiçeskiy aspekti. Moskova.
30. TeliyaV, N. (1999). Pervooçeredne Zadaçi i Metodologiçeskie Problemi İssledovaniya Frazeologiçesкого Sostava Yazıka v Kontekste Kulturu Frazeologiya v Kontekste Kulturu.
31. Tylor E. (1871). Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom. London: John Murray.
32. Yüksel, H. (1980). Türk Folklorunda 7 Sayısı. Aylık Sanat ve Fikir Dergisi.

İnternet Siteleri:

<https://dergipark.org.tr>

<https://scholar.google.ru>

<https://www.academia.edu>

<http://vestnik.kg>

УДК 821.512.154+373.167.1

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2025-1(2)-116-122

Исакулова Ж. Т., Токонова Н.К.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Юридикалык колледж, окутуучу,
Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университети, Юридикалык колледж, окутуучу

Исакулова Ж. Т. , Токонова Н. К.

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, юридический факультет,
преподаватель,

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, юридический факультет,
преподаватель

Isakulova Zhazgul Temirbekovna, Tokonova Nargiza Kanbolotovna,

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Faculty of Law, Lecturer

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Faculty of Law, Lecturer

**ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ -ЖЕЛЕЧЕК МУУН
ҮЧҮН ТАБЫЛГЫС САБАК**

**ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТОКТОГУЛА САТЫЛГАНОВА-БЕСЦЕННЫЙ УРОК
ДЛЯ БУДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ**

**THE WORKS OF TOKTOGUL SATYLGANOV ARE AN INVALUABLE LESSON
FOR FUTURE GENERATIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Аталган макалада, акындын өнөр өрнөгү, рухий каармандыгы, нравалык эрдиги, майтарылбас эрк кайраты, жашоо үчүн күрөшү-биз үчүн табылгыс сабак экендиги, санат, насыяттарында жашпарды жаркын келечекке үндөөсү камтылган. Ал эмгекчил адамды сыймыктануу менен мактайт да, жалкоо адамды катуу сынга алат. Жашпарды эмгек кылууга, туура жолдо жүрүүгө чакырат.

Аннотация: В статье охватываются жизнь подвиги поэта, нравственное поведение и трудолюбивые, борьба за жизнь. Это хороший урок для подрастающего поколения и он призывает молодежь мечтать о светлом будущем. Он с гордостью хвалит трудолюбивых и критикует ленивых, призывает молодежь работать и идти правильным путем.

Annotation: This article contains poet's talent, soul's behaviour, strong willingness and fight for a life. This is a good lesson for youth and he calls youth to dream a bright future. He praises the industrious with pride and criticizes the lazy. Encourages young people to work and the right path

Негизги сөздөр: Тарбия, насыят, эмгекчил, акын, жаркын келечек, мекенчил, табылгыс сабак, жашоо үчүн күрөшүү.

Ключевые слова: Воспитание, поучение, трудолюбивый, поэт, яркая будущее, патриотизм, бесценный урок, борьба за жизнь.

Key words: education, learning, hard-working, poet, bright future, patriotism, priceless lesson, force for the life.

Жаман адам белгиси,
Өз камы үчүн жүгүрөт.
Жакшы адам белгиси,
Эл камы үчүн күйүнөт.
(Токтогул).

Кыргыз эли өзүнүн узак, көп кылымдык өсүш жолунда башынан кандай гана кыйынчылыктарды өткөрүп келди. Ошол элибиздин тарыхын, көрөңгөлүү көркөм сөздөрүн, ыйык мурастарын сактап келген, элдик таланттар: санжырачылар, чечендер, жомокчулар, төкмө акындар болду.

Алар элдин тарых-таржымалын, сөз өнөрүн, тил байлыгын өз жөндөмдүүлүктөрүнө жараша өнүктүрүп, кийинки муундарга көздүн карегиндей сактап, бизге тартуулап калтырды. Т. Сатылганов ошол катмардын ири тобунун көкөлөтө туу көтөргөн залкары болду. [2]

Улуу акын Токтогул 1864-жылы Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Кутчу-Суу деген жерде туулган. Атасы Сатылган жамактап ырдай койгон, куйкум сөздүү, куудул киши болгон. Апасы элдик ырларды, жомокторду көп билген, ошол чөлкөмдө кошокчулугу менен атагы чыккан адам экен. Ушундай чөйрөдө өскөндүктөн, Токтогул 13 жашында эле ырдай баштаган.

1889-жылы июнда манап Бактияр Суусамырдагы толкун жөнүндө Олуя-Ата уездинин начальниги Каллаурга билдирүү жиберет. Ошол себеп боюнча бир топ адам менен Ийри-Суу жайлоосунан Токтогул кармалат. Андан Наманган түрмөсүнө айдалып келип, суракка алынат

да 8-августта сот өлүм жазасына өкүм чыгарат.Кийинчерээк өлүм жазасы 7 жылдык мөөнөт менен сүргүнгө алмаштырылат.Токтогул Сибирге айдалат.

Акын Сибирдин каторгасынын адам баласы чыдагыс,өлөйүн десе жан таттуу,кирейин десе жер катуу болгон азап тозокторун,уруп-сабоолорду,кордуктарды башынан өткөрөт.Жалган жалааларга байланышкан оор психологиялык күйүттөрдү жана каардуу тагдыр соккуларын көтөрө албай өлүп калышы да толук мүмкүн эле.Токтогул менен бирге Сибирге айдалган далай кыргыздар азапка чыдабай өлүп тынышкан: “Бирге келген жолдошгор,боз топурак басып жоголду”-(“Жолдош болбо жаттарга” ырынан).Акын бийликтин адилетсиздигине,ырайымсыздыгына туталанып,кээде буркурап ыйласа да,баары бир ичинен бекем,өжөр,багына турган түрү болгон жок.Түрмөдө колу-бутундагы кишенди шалдыратып отурган Токтогулдун өзүнүн сөзүн алып көрөлү:

Аркан салып мойнума,
Кара дарын курса да,
Кайран тилим жаңылбайт,
Падышаң карап турса да,
Каптатып дайра бурса да,
Төрөңдү төрө дебесмин,
Бешенемде турса да,
Баш ийбеймин өлгөнчө,
Бетимди тилип урса да.[4]

Мына ушинтип Токтогул турмушун азап-тозокторун,катаал басмырлоонун кучагында чүнчүп кетпей,кыйын кезеңдерге чыдап,тагдырдын соккуларына туруштук берип,эл-жерине аман-эсен кайтып келип,замандаштарын жаркын келечекке чакырып,акылман насыяттары менен калайык калкына жөлөк-таяк болууну уланткан.[1]

Акындын өнөр өрнөгү –жогорудагыдай рухий каармандыгы,нравалык эрдиги,майтарылбас эрк кайраты,азат болуу үчүн,жашоо үчүн күрөшү-биз үчүн табылгыс сабак.

Өз заманынын аң-сезимдүү, кыраакы, терең ой жүгүртө билген инсаны катары Токтогул элдин кайгы-муң, ой-санаасына себепкер социалдык калыссыздыкты, курч маселелерди көз жаздымында калтыра алган эмес. Мисалы, атактуу “Беш каман” аттуу ыры менен элди эзип, күн көрсөтпөстөн беш бир тууганды сынга алган.

Ошондой эле "Эмне кызык?", "Гүлдөп ал" сыяктуу лирикалык ырлары, жакшы жүрүм-турум, улуу-кичүүнү сыйлоо сыяктуу таалим-тарбиялык маанидеги "Үлгү ыры" сыяктуу санат, насыят ырлары эл оозунда калган.

Акын санат,насыят ырларында тарбиянын бардык түрлөрүн ачып,элге түшүнүктүү кылып берген.Алсак,анын ырларындагы карапайым элди эмгекке тарбиялоо.Ал эмгекчил адамды сыймыктануу менен мактайт да,жалкоо адамды катуу сынга алат.Жаштарды эмгек кылууга,туура жолдо жүрүүгө чакырат.

Ал эми акындын комузга салып черткен күүлөрү кыргыз фольклордук музыкасынын алтын казынасынан татыктуу орун алган. "Чайкама", "Чоң кербез", "Тогуз кайрык" ж.б. күүлөрү комуз эле эмес, оркестрге салынып аткарылып жүрөт.

Токтогул 1933-жылы 69 жаш курагында өз айылында каза болгон, сөөгү да ошол жерге коюлган. Уулу Бабажан да атасынын жолун жолдоп комуз чертип, кыргыз филармониясынын артисти болгон.

Токтогулдун "Эмне кызык?", "Гүлдөп ал" сыяктуу лирикалык ырлары, жакшы жүрүм-турум, улуу-кичүүнү сыйлоо сыяктуу таалим-тарбиялык маанидеги "Үлгү ыры" сыяктуу санат, насыят ырлары эл оозунда калган. Айтылуу "Алымканды" да Токтогул жараткан. Айылдын сулуусу, ажарлуу Алымканга болгон акындын аруу сезими, экөөнүн тең күйүттүү тагдыры тууралуу 1965-жылы да көркөм тасма тартылган.

Көп ырларында акын жашоонун баркы, чыныгы бийик мамилелер, чыныгы сезимдер жөнүндө ой толгоп, эмгек, ынтымак, адамгерчилик сапаттарды сыпаттайт.

Мисалы:

Аргымакты жаман деп, бууданды кайдан табасың?

Агайынды жаман деп, тууганды кайдан табасың?

Ак саманды жаман деп, чөптү кайдан табасың?

Аз дүйнөнү жаман деп, көптү кайдан табасың?

деп акын элди ынтымакка, колдо барды барктоого, токпейилдикке, туугандардын арасындагы ынтымакка чакырат.

Ошол эле мезгилге элдин зар-муңун, оор турмушун баяндаган "Замана" аттуу ыры да жаралат:

Далайларды кор кылып,

Зарланткансың, замана,

Кедейлерди байларга

Карматкансың, замана

Ажыдаардай залымге

Арбаткансың замана

Желмогуздай байларга

Жалматкансың замана.

Акын "Элиме качан жетемин?", "Туткундагы арман", "Айланган тоонун бүркүтү", "Ушундайбы сурагың?", "Азапка түшпү өмүрүм" сыяктуу сүргүндө жүрүп кайгыга, өз жерине болгон кусалыкка, акыйкаттын жоктугунан өкүнүчкө толгон ырларын чыгарган.

Сибирден кайтып келгенден кийинки ырларынын ичинде уулу Топчубай каза болгонун уккандан кийинки чыгарган кошок түрүндөгү "Балам жок" аттуу ыры бар. Бул ырды Токтогулдун замандаштары жана шакирттери Эшмамбет, Калык, Коргоол, Алымкулдар көп кайталап ырдашкан.

Токтогулдун өмүрүнүн акыркы жылдарында жаралган "Бала элем", "Карылык" сыяктуу арман ырлары анын шакирти Атай Огомбаевдин аткаруусунда жазылып калган. Аларда акын үнү булдулдай таңшыган жаштыгын эскерип, арман кылганы менен акылман карыя катары жашгарга өз насаатын да айткан.

Чындыгында Токтогулдун ыры күнү бүгүнкүдөй, ар бирибизге насыят кылып айткан сыяктанып актуалдуулугун жоготпой келе жатат. Мисалы:

Дениң соодо эринбей,

Бекерликке берилбей,

Эркиң менен жумуш кыл

“Эринчээк, жалкоо” дедирбей –деп бардык адамдарды ден соолугуң барда бекерчи болбой эмгектен деп эмгекчилдикке үндөйт.

Элдерди ынтымакка,достукка чакырган идеялары анын алгачкы ырларында эле кездешет.

Акын чыгармаларынын бүткүл мазмуну менен жалкоо,шалаакы,эринчээк болбоону,турмушга жигердүү ,эпчил,өз бетинче болуп,өз бак-таалайын өзү курууну,оорчулуктарга тизе бүгүп чөгөлөбөөнү насыяттайт.

Бирөөлөргө көз каранды болбо,өзгөлөрдүн оокатына көз артпа,башканын тапкан-ташыганын орто жолдон чыгып,ортоктош болом тебе,бекер табылган оокаттын берекеси жок болот,”сурап ичкен тамагың,суу ичкен менен барабар”-дейт Токтогул.Андан көрө ,”курсагты сылап тынч жатпай”, “жаш кезинден жаркылдап,эмгегинден талбасаң”,барга-жокко чыдап,жакшылыкты көздөп умтулуп жүрүү кажет деп,байлыкка,бакытка жетүүнүн жолун көрсөтөт.Мына ушундай күн-түн тынбаган мээнеттин жолу менен ийгиликке жеткен,жардымын деп жатып албай,бактысын өз колу менен курган адам-Токтогулдун эмгектик,нравалык идеалы.

Акындын көз карашы боюнча,бакытка жетүүнүн жолу мээнеткечтикте,максат артынан кууган өжөрлүктө гана эмес,ошону менен бирге жалгандыкка берилбей,калп айтпай чынчыл болууда,ак, адал иштөөдө,кыянатчылык иш кылбай,ар качан уят менен абийирди,ар намысты туу тутууда болуп саналат.

Кыргыз балдарын мекенчил кылып тарбиялоо,жоого каршы ар дайым даяр турууга көндүрүү улуулардын парызы болгон,мекенчил адам гана ошол мекенинде жашоого акылуу деп эсептелген.Мекенчилдикке тарбиялоо “эрдин эри майтарат,эриш бузган жоо мизин”-деген сыяктуу саптарында ачылса,адамгерчилик,кайрымдуулук тууралуу “капа кылып тилдебей,кайрыла жүр жетимге”деген насааттарын айткан.Анын дагы бир темасы ынтымак,адамдарды ынтымакка чакыруу,ынтымак менен гана максатка жетүүгө мүмкүн,андыктан “ынтымагың болбосо,жеңе албайт жоону бир адам”деп айтат.[5]

Акын адамдарды жакшыга жана жаманга бөлөт.Мисалы: “Жаман адам белгиси-өз камы үчүн жүгүрөт,жакшы адам белгиси-эл камы үчүн күйүнөт”, “жакшы адамдын белгиси-жашырбай айтат билгенин”, “жаман адам чырылдап,жакын болот олжого”, “ушакчы болгон жигиттин урматы болбойт элине,уурдап кепти ташыган уяты чыгат бетине”.Мына ушундай сыяктуу көптөгөн карама-каршы көрүнүштөрдү жана адам сапаттарын көрсөтүү менен ал ошонун кайсынысын адамдар тандоо керектигин ачыктап берет.[3]

Жыйынтыктап айтканда улуу акын Токтогул Сатылгановдун санат,насыят,терме жана үлгү ырларындагы негизги берейин деген ою төмөндөгүдөй: адам бул дүйнөгө бир гана жолу жаралат,ал дүйнөгө тойбойт,ошол себептен жаш кезинде ойноп-күл;жалкоолонбой эмгектенип,таман акы,маңдай-териң менен тамагыңды таап жеп,бирөөлөргө сугунду артпа;жаныңдагы адамды,анын эмгегин жогору баалай бил.Акын негизинен адамдагы эн жакшы сапаттарды ыры менен тарбиялоого аракет кылган.

Улуу акын жашгайынан эле өз чеберчилиги менен жумурай журтту өзүнө тартып турган адам болчу. Токтогул тиги же бул айылга келип конуптур деген кабарды уккан эл жөө-жалаңдап болсо да, адырды ашып, сууну кечсе да, ошол жерге барып акындын таңшыган үнүн угуп кайтышаар эле. Ал ошол кездеги атактуу акындар Алымкул Үсөнбаев жана

Эшмамбет Байсеитов менен көп айтышка түшкөн. Тилекке каршы, Токтогулдун өзүнүн айтышканы жазылып калган эмес. Бирок башка акындар алым сабак иретиндеги айтышгарын кайра калыбына келтирип, азыркыга чейин сюжеттүү, көркөм сөзгө жана мазмунга бай чыгарма катары аткарып келишет.

Токтогулдун улуу чеберчилиги жана кайталангыстыгы — анын көп кырдуу талантында. Токтогул Сатылганов баштап кеткен элдик музыкалык-поэтикалык искусствону анын шакирттери жана кийинки муундагы сөз, күү чеберлери азыркыга чейин улантып келет.

1967-жылы Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык негизделип, ал республиканын искусствосуна эмгеги сиңип, зор ийгиликке жеткен чеберлерге ыйгарылып келет.

Кыргыз улуттук филармониясы Токтогул Сатылгановдун атын алып жүрөт.

1905-жылдын жаз айында Сибирден качып чыгып Омбуда, казак жергесинде 1909-жылдын декабрына чейин жашырынып жүрөт. 20-декабрда Алматыга келет (К.Молдокасымов). Токтогул түрмөдөн эки жолу качканын, бирок кармалып калып, мөөнөтү 12 жылга чейин узартылганын, акыры 1910-жылы үчүнчү жолу качып, Кетмен-Төбөгө эки жылда жөө араң келгендигин, кийин 1913-жылы дагы бир жолу кармалганын К.Бобулов жазат. "Камакта жүрүп жети жыл, кайрылып басып эки жыл, тогуз жылда көрүптүр, туулуп-өскөн туурду" (Ысмайыл Борончиев), "алты жыл Шыбыр барганда, алла кудай дегенсиң, апта күн ачка калганда, аюунун этин жегенсиң" (Кулуке ырчы). Мында алты жыл болуп калды. "Сибирде он жыл жүрүп аман келдиң", "тогуз жылда Сибирден, тобуна Током келди эле" (Калык Акиев). Медина Богданова акын 1910-жылы качып келип, 1916-жылга чейин "жил нелегально" деп айтат. Акын "Казак жериндеги ыр" деген чыгармасында "он жылы жатып түрмөдө, канымдын баарын сордурдум" десе, "Жерди көргөндө" деген ырында "так он жылы өткөндө, олтурдум конуш ордума" дегени бар. Буларга караганда акын ата конушуна 1908-жылы келип атат. Токтогул таануучу Жаки Таштемиров "акын 1903-1904-жылдарда келген, бир жарым жылдан кийин экинчи ирет үйлөнгөн, бул 1906-жылы эле, экинчи жолу 1910-жылы камалган, анда үч баласы болгон, тилекке каршы, ал балдары кийин чарчап калган" дейт. Акын экинчи жолу 1909-жылы качып, ага Харитон, Семён жардам берип, жерине 1910-жылы келген деген да пикир бар (М.Г.Ватагин). Токтогул "Келгендеги кербезим" деген ырында "жети жылы мээнетти, тарткандагы кербезим" деген саптарды айтат. Ж. Жылкыбаевдин эскермесине караганда, Токтогул Анжиян түрмөсүнөн жөнөйт, көп жерде жөө жүрөт, арабага, пароходго түшөт, акырында Москвага поезд менен жетип, Москва түрмөсүндө эки жыл жатат, анан Александр централында үч жыл жатат, андан Омск түрмөсүндө төрт жыл. Төрт жыл толук отургандан кийин эки кыргыз, тогуз казак болуп качып чыгып, тогуз айдын жүзү болгондо Таласка келет. Жалпы суммалап чыксак түрмөдө 10 жыл болуп атат, анда 1908-жыл келип калат. Бул маалыматты акын өзү райкомдун катчысы Жумай Жылкыбаевге айтып бериптир. Р. Кыдырбаеванын жазганы боюнча, Токтогул 1910-жылы күзүндө 12 жылдан кийин кайрылып айылына келет. Токтогул менен бирге болгондордун ичинде Болот Жыртаковдун эскерүүсүндө Анжиян – Красноводск – Астрахань – Москва – Омск болуп отуруп, 1,5 жыл дегенде Иркутскиге Александр централына жетет. Ошол Александр централына бара жаткан жолдо Токтогул качат. Эки айдан кийин гана кармап келип, үстүнө он жыл кошот, колуна зоолу салат, бутундагы кишенин үч жылдан кийин гана чечет да, Байкал темир жолун курууга жиберилет. Ошол эле

киши алар "жарым жылдык өмүрү Анжиян түрмөсүндө өткөнүн" белгилейт. Мына ушундай такталбаган даталар акындын өмүр жолун ээрчий келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Айсаракунова Ж.Биздин жазуучулар Т.Сатылганов туулганына 125 жыл.-Б.1991.
2. Байгазиев С. Кыргыздын улуу ойчулдарынын жана баатырларынын осуяттары – ата журт тиреги.Бишкек.,2008.
3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы,1-том.-Ф.,1987.
4. Муратов А.Токтогулдун педагогикалык көз карашы// Кутбилим.2014.
5. Таштемиров К.Токтогулдун акындык чеберчилиги.-Ф.,1975.
6. Таштемиров Ж.Токтогул.1,2 том.-Ф.,1989.
7. <https://sputnik.kg/20150922/toktogul-satylganov>

УДК 82.512.154:398.5:801.66(575.2)(045)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-122-126

Кылычбаева Э.О., Дуйшенбиева Д.А.

Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети, окутуучу,
Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети, педагогика илимдеринин кандидаты

Кылычбаева Э. О., Дуйшенбиева Дамира Аскербековна

Международный университет Кыргызской Республики, преподаватель,
Международный университет Кыргызской Республики, кандидат педагогических наук

Kylychbaeva E. O., Duishenbieva D. A.

International University of the Kyrgyz Republic, teacher,
International University of the Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences

**КЫРГЫЗ АЙТЫШ ӨНӨРҮНДӨГҮ РИФМАНЫН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮҮСҮ
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РИФМЫ В КЫРГЫЗСКОМ АЙТЫШЕ
HISTORICAL DEVELOPMENT OF RHYFME IN KYRGYZ AITYSH**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз айтыш өнөрүнүн тарыхый өнүгүүсү жана рифманын поэтикалык структурадагы орду каралат. Айтыштын кыргыз элинин маданий мурасындагы мааниси, анын эволюциясы жана заманбап өзгөрүүлөрү талданат. Макалада рифманын айтыш өнөрүндөгү ролу, анын түрлөрү жана тарыхый калыптануу баскычтары кеңири баяндалат. Ошондой эле, санарип доорунда айтыштын жаңы формалары жана анын коомдук-саясий мазмуну өзгөчө көңүлгө алынган. Кыргыз айтыш өнөрү түбөлүктүү маданий мурас катары сакталып, заман талабына ылайык өнүгүп жатканы белгиленет.

Аннотация: В данной статье рассматривается историческое развитие кыргызского айтыша и место рифмы в поэтической структуре. Анализируется значение айтыша в культурном наследии кыргызского народа, его эволюция и современные изменения. В статье подробно описывается роль рифмы в искусстве произношения, ее типы и этапы

исторического формирования. Кроме того, в эпоху цифровых технологий особое внимание уделяется новым формам высказывания и его социально-политическому содержанию. Отмечается, что искусство кыргызского айтыша сохраняется как вечное культурное наследие и развивается в соответствии с требованиями времени.

Abstract: This article examines the historical development of Kyrgyz aitysh and the role of rhyme in its poetic structure. It analyzes the significance of aitysh in the cultural heritage of the Kyrgyz people, its evolution, and contemporary transformations. The article provides a detailed discussion of the role of rhyme in oral performance, exploring its types and historical stages of formation. Additionally, in the digital age, special attention is given to new forms of expression and the socio-political content of Aitysh. The study highlights that the art of Kyrgyz Aitysh remains an enduring cultural heritage, continuously evolving to meet the demands of modern times.

Негизги сөздөр: айтыш; рифма; уйкаштык; оозеки чыгармачылык; төкмөлүк; импровизация; кыргыз маданияты; поэтикалык өнөр; санарип доору; элдик мурас.

Ключевые слова: айтыш; рифма; устное творчество; төкмөлүк; импровизация; кыргызская культура; поэтическое искусство; цифровая эра; народное наследие.

Keywords: aitysh, rhyme, oral creativity, tokmoluk, improvisation, Kyrgyz culture, poetic art, digital age, folk heritage.

Кыргыз элинин тарыхында айтыш өзгөчө орунду ээлеген, элдин рухий маданиятынын ажырагыс бөлүгү катары калыптанган өнөр болуп эсептелет. Бул өнөр кылымдар бою оозеки чыгармачылыктын, элдик поэзиянын жана чеберчиликтин чагылдырган, улуттук өзгөчөлүктүн символу катары сакталып келет.

Айтыш – кыргыз, казак, каракалпак элдерине өтө кеңири тараган, байыртан бери келе жаткан элдик оозеки көркөм өнөрдүн бир түрү. Мында эки же андан көп акындар (ырчылар) ыр менен айтышат. Айтышта эл алдында аткарылып, драмалык жанрдын элементтерине ээ. Айтышта төкмөлүк эң бийик чегине жетет. Айтышка катышкан акындардын тапкычтыгы, ырчылык өнөрү, устаттыгы сыналат. Айтышуу ыгына карай алымсабак айтыш, кордоо айтышы, табышмактуу айтыш болуп бөлүнөт.[1, 32-б.]

Айтыш – бул жөн гана акындардын ортосундагы жарыш эмес, ал элдин сөз өнөрүн, даанышмандыгын жана маданий баалуулуктарын чагылдырган керемет өнөр. Ал жаштарды тарбиялоодо, улуттук идентификацияны сактоодо жана тил маданиятын өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойнойт. Ошондой эле, бул өнөр кыргыз элинин тарыхын, каада-салтын жана руханий байлыгын даңазалоонун эң эффективдүү жолдорунун бири болуп саналат.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы байыркы доорлордон бери келе жаткан руханий мурастын ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. Ошонун ичинен айтыш өнөрү улуттук поэтикалык маданияттын туу чокусу катары саналат. Айтышта колдонулган рифманын тарыхый өнүгүүсү ыр формаларынын, мазмунунун жана структурасынын эволюциясын ачып берет.

Кыргыз поэзиясы байыртан бери өзүнүн терең мазмуну, кооз образы жана өзгөчө үндөшүгү менен айырмаланып келет. Поэтикалык чыгармаларда рифма маанилүү орун ээлеп, алардын угумдуулугун, эстетикалык баалуулугун арттырат.

Рифма (гр. — өлчөм, уйкаш) — эки же андан көп ыр саптарындагы айрым тыбыштык үндөшүгү, уйкаштык деп аталат. Уйкаштык ыр түрүндөгү чыгармаларга мүнөздүү, ал ырдын ритмине, интонациясына, синтаксистик-лексикалык түзүлүшүнө таасирин тийгизет, ырды кара сөздөн айырмалап, ага өзүнчө өзгөчөлүк киргизет. Рифма сүйлөөчүнүн сөзүнүн таасирдүүлүгүн, угумдуулугун күчөтөт. Кыргыз эли өзгөчө оозеки чыгармачылыгында чоң маани берген. Макал-лакаптардан тартып, залкар океан — «Манаска» чейинки улуу мурастардын көпчүлүгүн уйкаштырып, ырга айлантышкан. Уйкаштык түзүү аябагандай зор талантты, билгичтикти талап кылат. Бардык эле уйкашкан сөздөр ыр боло бербейт. Ал үчүн чыгарманын жалпы маанисинен чыгып кетпей турган, зарыл болгон сөздөр же сөз айкаштары колдонулат.[2]

Рифма — ыр саптарынын акыркы сөздөрүнүн үндөшүүсү аркылуу жаралган көркөм каражат. Поэзияда рифма тексттин музыкалуулугун камсыз кылып, аны жаттоону жана кабыл алууну жеңилдетет. Ошондой эле рифма чыгарманын мазмундук бүтүндүгүн камсыздап, ойдун так берилишине көмөкчү болот.

Кыргыз поэзиясында рифма негизинен төмөнкү функцияларды аткарат:

1. Угумдуулук жана ритм берүү – ырдын кооз жана ыргагына ылайык угулушун камсыздайт.
2. Маанини баса белгилөө – негизги ойду жана теманы бекемдөөгө жардам берет.
3. Эстетикалык көркөмдүк – ырдын көркөмдүүлүгүн арттырып, окурманга таасир этүү күчүн жогорулатат.
4. Окууга жана жаттоого жеңилдик жаратуу – рифма аркылуу ыр тез жатталып, элдин эсинде көпкө сакталат.
5. Образдуулукту күчөтүү – рифма поэзиядагы көркөм каражаттардын натыйжалуулугун арттырат, салыштырууларды жана метафораларды жандандырат.

Кыргыз элинин эпостору жана оозеки поэзиясы тарыхый эволюциянын ар кандай этаптарын башынан кечирген. Байыркы мезгилдерде рифма системалашпаган, эркин уйкаштык басымдуулук кылган. Ошол эле учурда, табигый калыптанган ыр саптары сөздөрдүн үндөшүүсүнөн пайда болгон. «Манас эпосунда да кээде рифмалуу саптар кезигип, бул нерсе айтыш өнөрүнүн түпкү негиздеринин бири болгонун айгинелейт. Алгачкы ыр формаларында рифманын катуу эрежелери болбогондуктан, айтыш өнөрүнүн өнүгүүсү менен уйкаштыкка болгон талап жогорулаган.

XVII-XVIII кылымдарда айтыш өнөрү белгилүү бир формага келе баштаган. Бул мезгилде ырчылар калыптанган рифма схемаларын активдүү колдоно баштаган. Айрыкча, төрт саптан турган уйкаштыктын колдонулушу күч алган. Ошол эле учурда, айтыштар элдик каада-салттар, жашоо образы, социалдык маселелерди чагылдырган. Көпчүлүк учурларда айтыш өнөрүндө байыркы жөрөлгөлөр, каада-салттар кеңири колдонулуп, элдин тарыхый жана маданий өзгөчөлүктөрүн сактоо менен өнүгүп турган.

XIX кылымда айтыш өнөрүндө рифманын көп түрдүүлүгү байкала баштаган. Айтыштарда негизинен төмөнкү рифма түрлөрү кездешкен:

- Чалкасынан уйкаштык
- Кайчылаш уйкаштык
- Түшүп калуучу уйкаштык

Бул кылымда айтыш өнөрү жогорку деңгээлге чыгып, акындардын ырлары жалпы коомдук мааниге ээ болгон. Айтыш ырчылары бир гана импровизация менен чектелбестен, айтышга колдонулган поэтикалык жана стилистикалык ыкмаларды өнүктүрө баштаган. Мында айтыштын мазмундук жаатында да чоң өзгөрүүлөр болгон. Атайын салттык темалардан сырткары, заманбап маселелер да көтөрүлүп, поэтикалык кайрылуу жана курч мүнөздөгү ырлар кеңири тараган.

Совет доорунда айтыш өнөрү жаңы баскычка чыкты. Айтыш мамлекеттик иш-чаралардын, фестивалдардын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Бул мезгилде айтыш ырчылары советтик идеологияны даңазалаган мотивдерди ырларына кошуп, поэтикалык формаларда өзгөрүүлөр болду. Айтыштын рифмалык түзүлүшүндө классикалык уйкаштыктар сакталып калган менен, жаңы стилдик өзгөчөлүктөр да пайда болду. Совет доорунда акындар айтыш өнөрүн өнүктүрүү менен катар жаңы коомдук идеяларды жеткирүүчү каражат катары да колдонушкан.

Айтыш ырлары — кыйла мезгилди кучагына алган, бизге белгисиз замандардан бери жашап келе жаткан жана эл арасына кеңири тараган жанр. Айтыш эки же андан көп адамдын катышуусу менен аткарылат. Бул жанрда чечендик, сөз тапкычтык, акыл-эстүүлүк, көрөгөчтүк, билгичтик башкы орунда турат. Акындар кээде кара сөз менен айтышса, кээде толугу менен поэтикалык формада жооп беришкен. Ар бир акын рифма, уйкаштык жана импровизациялык жөндөмү аркылуу атаандашын жеңүүгө аракет кылган. Айтыш өнөрүндө акындардын көз карашы, ой жүгүртүүсү жана заманбап маселелерге болгон реакциясы өзгөчө орунду ээлейт.

Акындардын айтыштары түрдүү мүнөздөрдө: лирикалык, патриоттук, санат-насааттык, ошондой эле тамашалуу сын-пикирлерди камтыгандар да кездешет. Мындай мүнөздөгү айтышка Токтогул менен Эшманбеттин чоң тойлордун бириндеги айтышы кирет. Токтогулдан кийин төкмө акындык өнөрүн улагандар Эшимбек Толтой уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Калык Акий уулу, Алымкул Үсөнбай уулу, Кулмырза Кожобек уулу, Осмонкул Бөлөбалаев, Коргол Дос уулу ж.б. болду. Алардын учугун улап, кийинки муундагы Токтонаалы Шабданбаев, Ысмайыл Борончиев, Эстебес Турсуналиев, Ашыраалы Айталиев, Тууганбай Абдиев, Замирбек Үсөнбаев сыяктуу көптөгөн залкар акындар чыкты. [3, 210-б.]

Азыркы учурда кыргыз айтыш өнөрү санариптик доорго шайкеш жаңы мүнөзгө өтүп жатат. Поэтикалык формалардын өнүгүшү менен рифманын да колдонулушу ар тараптуу болууда. Тренд катары төмөнкү рифма формалары популярдуу:

- Аралаш уйкаштык (ар кайсы саптарда ар түрдүү уйкаштыктар колдонулат)
 - Эркин уйкаштык (рифма так белгилүү бир тартипте эмес, эркин формада пайдаланылат)

Муну менен катар, айтыштарда заманбап коомдук-саясий көйгөйлөр, маданий жана социалдык маселелер көбүрөөк козголуп, поэтикалык формаларда ар түрдүү эксперименттер жүргүзүлүүдө. Бүгүнкү айтыш өнөрү эл аралык деңгээлге чыгып, санариптик платформалар аркылуу кеңири жайылып, жаңы форматтарда жанданып жатат.

Кыргыз айтыш өнөрүндөгү рифманын тарыхый өнүгүүсү байыркы доорлордон башталып, классикалык калыптануу этабын басып өтүп, заманбап өзгөрүүлөргө дуушар болду. Убакыт өткөн сайын айтыш өнөрү жаңыланып, жаңы стиль жана мазмундук өңүттөр

менен байып келе жатат. Бул кыргыз оозеки чыгармачылыгынын түбөлүктүүлүгүн жана ийкемдүүлүгүн айгинелейт. Бүгүнкү күндө айтыш өнөрү кайрадан өз ордун таап, өнүгүүнүн жаңы баскычына чыгып келет. Анын негизинде элдик чыгармачылыктын өркүндөөсү, жаш муундардын бул өнөргө кызыгуусунун жогорулашы жана эл аралык деңгээлде таанылышы чоң жетишкендик болуп эсептелет. Демөөрчүлөрдүн, мамлекеттин жана коомдук уюмдардын колдоосу менен бул өнөр мындан ары да өркүндөп, жаңы бийиктиктерге жетет деп ишенебиз. Айтыш өнөрү улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү бойдон калып, келечекте да жаңыча өңүттө өнүгө бермекчи.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 1994
2. Муратбек Касей. Төкмө-акындардын чыгармачылыгында «Айтыш» жанрынын өзгөчөлүктөрү//Наука, новые технологии и инновации. – №2. – Бишкек, 2018.
3. Рифма /<https://ky.wikipedia.org/wiki/>.

УДК 821.161.1

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2025-1(2)-126-130

Шапетова Н. Т., Дуйшенбиева Д.А.

Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети, азыркы тилдер кафедрасы, окутуучу
Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети, педагогика илимдеринин кандидаты

Шапетова Н. Т., Дуйшенбиева Д.А.

Международный университет Кыргызской Республики, преподаватель,
Международный университет Кыргызской Республики, кандидат педагогических наук

Shapetova N. T., Duishenbieva D. A.

International University of the Kyrgyz Republic, teacher,
International University of the Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences

ТЕРМЕ ЖАНРЫНЫН ТАБИЯТЫ ПРИРОДА ЖАНРА ТЕРМЕ THE NATURE OF THE TERME GENRE

Кыскача мүнөздөмө: Терме кыргыз фольклорунун дидактикалык жана тарбиялык мааниге ээ маанилүү жанры болуп саналат. Ал элди жакшы сапаттарга, адеп-ахлакка, билимге жана эмгекчилдикке чакыруучу, моралдык баалуулуктарды насааттаган ыр түрүндө болот. Терме ырлары ар түрдүү темаларда жазылып, адамзаттын жашоо-турмушундагы маанилүү маселелерди баяндайт, ошондой эле элдин коомдук аң-сезимин калыптандырууда чоң ролду ойнойт. Ырлар көбүнчө импровизациялык негизде аткарылып, комуздун же башка улуттук аспаптардын кошпоосунда айтылат. Терме ырлары элдик философиянын, моралдын, этнопедагогиканын негизги элементтерин чагылдырып, муундан-муунга өтүп, кыргыз элинин маданий мурасы катары сакталып келет.

Аннотация: Терме — один из важнейших жанров кыргызского фольклора, который обладает дидактическим и воспитательным значением. Это стихотворная форма, призывающая людей к добродетелям, нравственности, знаниям и трудолюбию, а также пропагандирующая моральные ценности. Терме исполняются, как правило, импровизационно и сопровождаются национальными музыкальными инструментами, такими как комуз. В этих произведениях рассматриваются различные жизненные явления и проблемы, а также важные для общества вопросы. Терме играют важную роль в формировании общественного сознания и сохраняются как неотъемлемая часть культурного наследия кыргызского народа.

Abstract: Terme is one of the most important genres in Kyrgyz folklore, characterized by its didactic and educational significance. It is a poetic form that calls for virtues, morality, knowledge, and diligence, while promoting moral values. Terme is often performed improvisationally, accompanied by national musical instruments like the komuz. These works address various life phenomena and societal issues, playing a key role in shaping public consciousness. Terme is preserved as an integral part of the cultural heritage of the Kyrgyz people.

Негизги сөздөр: терме, кыргыз фольклору, дидактикалык чыгармалар, насаат, тарбия, коомдук аң-сезим, эмгек, билим, философия, улуттук аспаптар, импровизация.

Ключевые слова: терме, кыргызский фольклор, дидактические произведения, наставления, воспитание, общественное сознание, труд, знания, философия, национальные инструменты, импровизация.

Keywords: terme, Kyrgyz folklore, didactic works, advice, education, public consciousness, labor, knowledge, philosophy, national instruments, improvisation.

Терме – кыргыз фольклорунда кеңири таралган поэтикалык жанрлардын бири. Ал негизинен дидактикалык, тарбиялык маанайда айтылып, угуучуларды жакшы сапаттарга, адеп-ахлактык тазалыкка, акылмандыкка чакырган ыр түрү болуп саналат. Терме ырлары көп учурда төкмө ырчылар тарабынан аткарылып, алардын таасирдүү үнү жана образдуу сөздөрү аркылуу элдин аң-сезимине терең сиңген. Бул макалада терме жанрынын табияты, анын мааниси жана өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири сөз болот.

Терме ырлары – бир топ көрүнүшпөрдү санап, терип айтып акыл-насаат иретинде ырдалган дидактикалык чыгармалардын бир түрү. Мындай ырларда жакшы, жаман сапаттар терилип айтылат да, андан тиешелүү моралдык жыйынтык чыгарылат. Терме ырлары санат-насыят ырларына бир топ жакын келет, ошондуктан айрым учурларда алардын ортосуна чек коюуга мүмкүн болбой калат. Мис.,

Кайырлуу жоомарт болбосо,

Калың малың не пайда?

Ойноп-күлүп жыргабай,

Жигиттигиң не пайда?

Аркырап беттен алган соң,

Сулуулугуң не пайда?! (Элдик ыр)

Ошондой эле, терме ырларында, анафора, эпифора, ассонанс, аллитерация, параллелизм өтө жыш кездешет. [1, 259-260-бб.]

«Терме» — ар түрдүү темага арналган адабий импровизация, терме дидактикалык, таалим тарбиялык мааниде айтылуучу оозеки поэзиялык чыгарма «Терме» — турмуштагы кездешүүчү ар түрдүү нерселердин, кубулуштардын адамга керектүүсүн тандоо, пайдасы жогун ылгап, жараксызын алып таштоо, бөлүшгүрүү, айырмалоо. Экинчи мааниси элге сиңген акылмандыкты, учкул сөздөрдү тандап, аларды баш аламандыкта эмес, чөйрөгө, социалдык шартка ылайыктап, жүрүштуруштун этикасын салыштырып, адамдын аң-сезимине төкмөчүлүктүн күчү аркылуу жеткирет, угуучу андан өз алдынча корутунду чыгарат, жашоосунда пайдаланат. «Санат» менен «Насыят» көркөм түгөйлөрүнүн булактарынан азыктанат, аларга аралашып, көркөмдүк сапаттарын жогорулатат, ырчылык өнөрдүн бийик ажарын ачат.

Насыятым ыр менен,
Терме кылып айтамын.
(Токтогул)

Тегиңди айтып беремин, Терме ырдан кеп айтып.
(Элден) [2, 3-б.]

Мындай чыгармалар элдик оозеки чыгармачылыктын бир бөлүгү болуп, философиялык ой жүгүртүү, моралдык баалуулуктарды даңазалоо максатында колдонулат. Терме ырлары адамзаттын жашоо-турмушунда кездешкен ар түрдүү көрүнүштөрдү баяндап, алардын пайдалуу жана зыяндуу жактарын салыштырып көрсөтөт. Элдик философияга негизделген бул ырлар коомдук аң-сезимди тарбиялоодо, жаш муунга акыл-насаат берүүдө маанилүү роль ойнойт.

Терменин негизги максаты – адамдарды жакшылыкка, адеп-ахлактык тазалыкка, билимге жана эмгекчилдикке чакыруу. Кыргыз элинин маданий мурастарынын бири катары терме улуттук каада-салттарды, үрп-адаттарды, моралдык принциптерди камтыйт. Андыктан, ал көбүнчө коомдук мааниге ээ темаларды камтып, элдик тарбиянын куралы катары кызмат кылат. Терме элдик философиянын, моралдын, этнографиянын жана этнопедагогиканын негизги мазмунун чагылдырып келет.

Терме ырлары рифмалуу саптардан туруп, алардын түзүлүшү логикалык ырааттуулук менен өрчүйт. Көп учурда алар төмөнкү темаларды камтыйт:

- Жакшылык менен жамандык – адамдарды туура жолго багыттоо;
- Эмгек жана адалдык – иштөөнүн жана мээнеттин маанисин ачып берүү;
- Билим жана акылмандык – билимдин жашоо үчүн маанилүү экендигин баса белгилөө;
- Патриоттуулук жана улуттук аң-сезим – өз элин, жерин сүйүүгө үндөө;
- Үй-бүлөлүк баалуулуктар – ата-энени сыйлоо, бала тарбиясы;
- Коомдогу адеп-ахлактык нормалар – адилеттүүлүк, боорукердик, калыстык;
- Саясат жана коомдук түзүлүш – элдин биримдиги, башкаруунун адилеттүү болушу.

Терме ырлары көбүнчө импровизациялык негизде жаралып, ырчылар тарабынан элге жеткирилет. Алар кээде узун, кээде кыска саптар менен түзүлүп, поэтикалык ыргагы,

кайталанган мотивдери менен айырмаланат. Терме ырларынын мазмуну гана эмес, анын аткарылышы да маанилүү. Адатта, ал комуздун же башка улуттук аспаптардын кошпоосунда айтылат.

Терме ырлары кыргыз элдик оозеки адабиятынын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Анын формасы башка фольклордук жанрлар менен тыгыз байланышта, мисалы, санат, насыят, үгүт, үлгү жана нуска ырларына окшош. Терме элдик ырчылар, төкмө акындар тарабынан өркүндөтүлүп, муундан-муунга өтүп, фольклордун түбөлүктүү мурасы катары сакталып келет.

Кыргыз фольклорунда терме менен санат-насыят ырлары бири-бирине байланыштуу. Алардын максаты окшош болгону менен, формасы жана аткарылыш ыкмасы боюнча айырмаланат. Терме көбүнчө ритмдик жана импровизациялык негизде аткарылып, ал эми санат-насыят ырлары туруктуу кайталанма саптардан туруп, маани жагынан терең ой жүгүртүүгө багытталган. Бул өзгөчөлүк терменин элдик мурас катары сакталып, муундан-муунга өтүүсүнө чоң өбөлгө түзөт.

Кыргыз адабиятында терме ырлары байыркы доорлордон бери өнүгүп, ар кандай тарыхый мезгилдерде өзгөрүп турган. Тарыхый материалдарга караганда, терме ырлар эпостордо, элдик поэмаларда, санжыраларда, жөө жомоктордо кеңири колдонулган. Кыргыз элинин залкар төкмө акындары Токтогул, Жеңижок, Барпы, Осмонкул, Алымкул сыяктуу инсандар терме жанрын өнүктүрүүгө чоң салым кошкон.

Терме ырлары көбүнчө коомдук аң-сезимди калыптандыруу, элди ынтымакка, адеп-ахлактык тазалыкка чакыруу максатында колдонулган. Тарыхта бул жанр кыргыз элинин социалдык турмушун чагылдырган, басмачылыкка каршы күрөшкө, эмгекке, билимге, адеп-ахлакка багытталган чыгармалардын башкы формасы болгон.

Терме ырларынын аткарылышы да өзгөчө мүнөзгө ээ. Алар көп учурда комуздун кошпоосунда айтылып, ырчылар өз ойлорун, таасирдүү окуяларды жана турмуштук мисалдарды элге жеткиришет. Терме ырчылары импровизациялык чеберчилиги менен айырмаланып, аудиторияга жараша мазмунун өзгөртүп же толуктап турушкан. Бул өзгөчөлүк терменин элдик мурас катары сакталып, муундан-муунга өтүүсүнө чоң өбөлгө түзгөн.

Терме ырлары коомдук тарбиянын эң күчтүү куралдарынын бири болгон. Алар адамдын моралдык баалуулуктарын калыптандыруу, коомдо тартипти сактоо жана адеп-ахлактык нормаларды бекемдөө үчүн колдонулган. Айрыкча, айыл жергесинде төкмө акындардын термелери эл арасында таасирдүү насаат катары бааланып келген. Бул ырларда ата-энени урматтоо, боорукердик, эмгекчилдик, акыйкаттык сыяктуу темалар даңазаланган.

Терме ырлар адамдын аң-сезиминде чагылган, турмушта таразаланган, баамга урунган бардык көрүнүшпөрдүн, салт, нускалардын терип-тепчилип, термеленип ырга салынышы, «терме» деген аталыш ошондон келип чыккан. Терме ырлар адамдарга, айрыкча жаштарга насааттуу келип, дидактикалык чыгармалардын катарына кирип, санат-насыят, улгу ырларынын бир бугагын түзөт. Бул багыттагы ырлардын тамыры тереңде экендигин макал-лакаптардын, элдик эпостордун тутумундагы, ошондой эле легендарлуу ырчылардын чыгармаларында учураган насаатчыл тизмектерден улам билебиз.(3, 231-б.)

Жыйынтыктап айтканда, терме кыргыз элдик поэзиясынын өзгөчө формаларынын бири болуп, анын негизги максаты элди таалим-тарбиялоо, коомдук аң-сезимди өнүктүрүү жана жаш муунду моралдык баалуулуктарга тарбиялоо болуп саналат. Бул жанрдын өзгөчөлүгү анын философиялык мазмунунда, образдуу тилинде жана музыкалык аткарылышында жатат. Кыргыз фольклорунда терме азыркы күнгө чейин өз маанисин жоготпой, өнүгүп келе жаткан баалуу мурас катары сакталууда.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы. Абдулхамидова Б. Ажыматова З. Акматалиев А. Бишкек, 2004-ж. 321 б.
2. Санат-насыят, жана эмгек ырлары. Э адабияты сериясынын 24-тому. Бишкек 2003. 294 б.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. /Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. А.Акматалиевдин жалпы ред.аст. “Шам” басмаканасы. Бишкек, 2004, 682 б.

Содержание

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	3
Алыбаева Токтожан Кочкоровна.....	3
ОРУС ТИЛДЕГИ САБАКТАРДА БАКАЛАВРЛАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ТҮЗҮҮ БОЮНЧА ТЕОРИЯЛЫК МОДЕЛИ	3
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БАКАЛАВРОВ В ВУЗАХ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА ...	3
THEORETICAL MODEL OF FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF BACHELORS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS THROUGH RUSSIAN LANGUAGE CLASSES	3
Алыбаева Токтожан Кочкоровна.....	10
ОРУС ТИЛИ БОЮНЧА КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНИН САБАКТАРЫНДАГЫ БАКАЛАВРЛАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ.....	11
МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БАКАЛАВРОВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА.....	11
RESEARCH METHODS FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF UNDERGRADUATES IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN KYRGYZSTAN	11
Молдалиева С.А., Молдалиева Н.А.	19
КЕСИПТИК ПЕДАГОГИКАЛЫК РЕФЛЕКСИЯ	19
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ РЕФЛЕКСИЯ ПЕДАГОГА	19
PROFESSIONAL PEDAGOGICAL REFLECTION	19
Сияев Т. М., Аккулуева Н., Тукешова Г. Ы.	26
ЭС ТУТУМДУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕГИ НЕГИЗГИ ФУНКЦИОНАЛДЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ	26

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ СИСТЕМЫ ПАМЯТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ	26
MAIN FUNCTIONAL INDICATORS OF THE MEMORY SYSTEM IN THE PEDAGOGICAL PROCESS	26
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	33
Таалайбек кызы Алтынай, Мусуралиева Л. Ч.....	33
ӨСПҮРҮМДӨРДҮН АДЕПСИЗ СӨЗДӨРДҮ КОЛДОНУУСУНУН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТЕРИ	33
ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЦЕНЗУРНОЙ ЛЕКСИКИ ПОДРОСТКАМИ.....	33
THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON THE USE OF OBSCENE LANGUAGE BY ADOLESCENTS	33
Шакирова С. А., Бактыбек кызы Жылдыз	39
КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨСҮНДӨГҮ ГЕНДЕРДИК СТЕРЕОТИПТЕРДИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	40
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОСТЬ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬЕ	40
PSYCHOLOGICAL INTELLECTUALITY OF GENDER STEREOTYPES IN THE KYRGYZ FAMILY	40
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	44
Абдигапар кызы Буунира.....	44
КЫРГЫЗ ҮРП-АДАТЫНДА ЖАНА ИСЛАМ УКУГУНДА КЕЛИНДИН ОРДУ	44
РОЛЬ НЕВЕСТКИ В КЫРГЫЗСКИХ ТРАДИЦИЯХ И В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ	44
THE ROLE OF THE DAUGHTER-IN-LAW IN KYRGYZ TRADITIONS AND ISLAMIC LAW	44
Абдылдаева Гульзиат Сатканкуловна.....	50

ЖОЛ ЖАНА КУРУЛУШ ТЕРМИНДЕРИН НЕМИС ТИЛИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУДАГЫ ФУНКЦИОНАЛДЫК ЭКВИВАЛЕНТТЕР ЖАНА ШАЙКЕШТИКТЕР	50
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ И СООТВЕТСТВИЯ В ПЕРЕВОДЕ ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ С НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК	50
FUNKTIONAL EQUIVALENTS AND CORRESPONDENCES IN THE TRANSLATION OF ROAD CONSTRUCTION TERMS FROM GERMAN INTO KYRGYZ	50
Аль-Зухейри Нусайба М. И.	53
ОРУС ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ «ТУС» МААНИСИН БЕРҮҮЧҮ СЫН АТООЧТОР	53
ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ЦВЕТ» В РУССКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ.....	53
ADJECTIVES WITH THE MEANING OF «COLOR» IN RUSSIAN AND ARABIC	54
Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б., Муратбекова К.М.....	60
ААЛАМДАШУУНУН АНГЛИС ТИЛИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	60
ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК.....	60
THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE ENGLISH LANGUAGE	60
Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б., Муратбекова К.М.....	65
ЧЕТ ТИЛИН ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МААНИЛҮҮЛҮГҮ: ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ	65
ВАЖНОСТЬ ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА	65
THE IMPORTANCE OF MASTERING FOREIGN LANGUAGES: THEORY AND PRACTICE	65
Бекмуканбетова Ж.	69
ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ОКУТУУДА ВЕБ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ	69
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕБ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИИ В ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ... ..	69

USING WEB TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	69
Жумабаев И. А.	73
АДАБИЯТТАГЫ МЕЗГИЛ ЖАНА МЕЙКИНДИКТИН ИЗИЛДЕНИШИ	73
ИССЛЕДОВАНИЕ В ЛИТЕРАТУРЕ ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО	73
THE STUDY OF TIME AND SPACE IN LITERATURE.....	73
Жумабаев И. А.	78
<i>КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КӨРКӨМ МЕЗГИЛ ЖАНА МЕЙКИНДИК</i>	78
ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	78
TIME AND SPACE IN KYRGYZ LITERATURE	78
Кенешбекова Б.Э., Муратбекова К.М., Торогельдиева Г.А.	87
ЖАНЫ ДООРДО КЫТАЙДЫН СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИДЕЯЛАРЫ	87
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИДЕИ КИТАЯ В НОВОЙ ЭПОХЕ.....	87
SOCIO-POLITICAL IDEAS OF CHINA IN THE NEW ERA.....	87
Кенешбекова Б. Э., Бейшеева А. А., Муратбекова К. М.	94
ЖАҢЫ ДООРДОГУ КЫТАЙДЫН МОДЕРНИЗАЦИЯСЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ.....	94
О СУЩНОСТИ И ОСОБЕННОСТЯХ КИТАЙСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В НОВОЙ ЭПОХЕ.....	94
ON THE ESSENCE AND FEATURES OF CHINESE MODERNIZATION	94
Сердар Дагыстан, Замирбек кызы Айданек	99
3-6-КЫЛЫМДАР: ТҮШТҮК БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ МИГРАЦИЯЛАР: КИДАРИТТЕР ЖАНА АЛАРДЫН МУРАСКЕРЛЕРИ.....	99
III—VI ВЕКА: МИГРАЦИИ В ЮЖНОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: КИДАРИТЫ И ИХ ПРЕЕМНИКИ.....	100

A SEMANTIC AND CULTURAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGISMS CONTAINING THE NUMBERS 3, 7 AND 40 IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES	100
KIRGIZCA VE TÜRKÇEDE 3, 7 VE 40 RAKAMLARINI İÇEREN DEYİMLERİN ANLAMSAL VE KÜLTÜREL ANALİZİ.....	100
Исакулова Ж. Т., Токонова Н.К.....	117
ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ -КЕЛЕЧЕК МУУН ҮЧҮН ТАБЫЛГЫС САБАК	117
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТОКТОГУЛА САТЫЛГАНОВА-БЕСЦЕННЫЙ УРОК ДЛЯ БУДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ.....	117
THE WORKS OF TOKTOGUL SATYLGANOV ARE AN INVALUABLE LESSON FOR FUTURE GENERATIONS	117
Кылычбаева Э.О., Дуйшенбиева Д.А.....	123
КЫРГЫЗ АЙТЫШ ӨНӨРҮНДӨГҮ РИФМАНЫН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮҮСҮ.....	123
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РИФМЫ В КЫРГЫЗСКОМ АЙТЫШЕ	123
HISTORICAL DEVELOPMENT OF RHYFME IN KYRGYZ AITYSH	123
Шапетова Н. Т., Дуйшенбиева Д.А.....	127
ТЕРМЕ ЖАНРЫНЫН ТАБИЯТЫ	127
ПРИРОДА ЖАНРА ТЕРМЕ	127
THE NATURE OF THE TERME GENRE.....	127